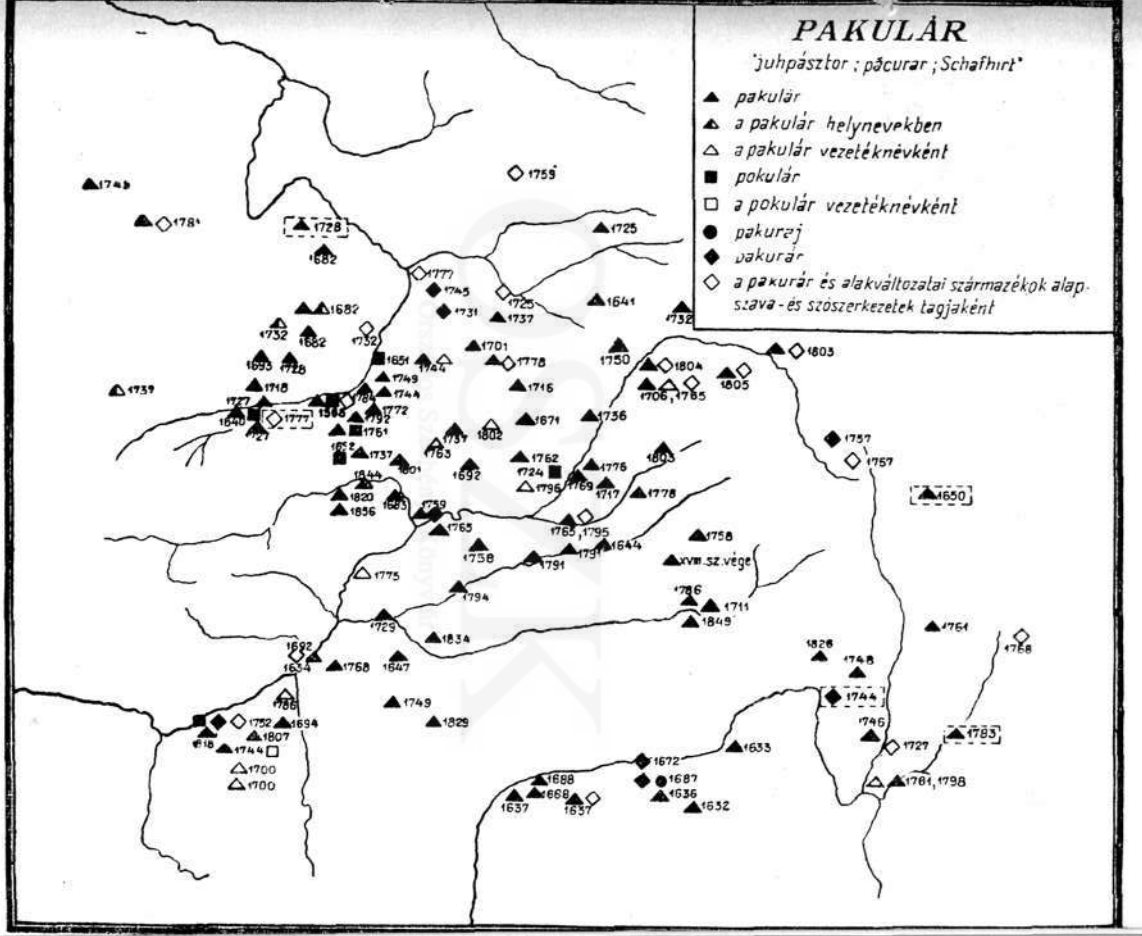

PAKULÁR
'juhpásztor ; păcurar ; Schafhirt'
pakulár
a pakulár helynevekben
a pakulár vezetéknévként
pokulár
a pokulár vezetéknévként
pakuraj
pakurár
a pakurár és alakváltozatai származékok alapszava-és szószerkezetek tagjaként
1759
1725
1641
1732
1750
1803
1804
1805
1706, 1785
1757
1650
1671
1756
1776
1778
1758
XVIII. sz. vége
1711
1849
1761
1826
1748
1744
1746
1727
1783
1781, 1798
1633
1672
1687
1636
1632
1688
1668
1637
1657
1768
1647
1749
1829
1752
1694
1807
1744
1700
1700
1834
1729
1794
1775
1791
1644
1795
1765
1758
1739
1820
1856
1692
1724
1796
1717
1802
1737
1763
1762
1751
1772
1784
1777
1640
1727
1739
1718
1693
1728
1682
1728
1777
1745
1731
1737
1701
1778
1744
1749
1744
1716
1651
1744
1732
1682
1682
1728
1777
1745
1725
1737
1725

szokmány. E szóra legrégebbi adalékot a körünkből azóta eltűnt nagy mester, Kelemen Lajos volt szíves annak idején számomra Kolozsvár város egykorú jegyzőkönyvéből kijegyezni így: 1567: *Zokmany.* A szó XVI. század végi kolozsvári előfordulására bizonyságként magam is jegyeztem ki a városi számadáskönyvekből 1586-tól kezdődőleg több adalékot. Mint cédulaanyagom forgatása rendjén látom, 1600-ból Udvarhelyszék törvénykezési jegyzőkönyvében is találtam rá vonatkozó adalékot. — A ma is Erdély-szerte ismert, illetőleg használt tájszónak románból (vö. r. *sucman*) való eredeztetését elsősorban szóföldrajzi és jelentéstani okok miatt elfogadhatónak kell tartanunk (l. erre nézve Kniezsa, SzlJ. 757; Blédy, Infl. 86). A szó a románban szláv (bolgár) vagy török eredetű lehet (l. Kniezsa i.h.; DLRM.).

7. Ha nem jelentkeznék a román kölcsönszavak kutatóinál általánosságban is bizonyos érdektelenség a kérdés történeti vonatkozásai tekintetében, még feltűnőbb volna, így azonban szinte magától értetődő, hogy a román kölcsönszavak kutatóinak fejtegetéseiből bizonyos, pusztán a történeti anyagban jelentkező fogalomkörök teljes egészükben a figyelem körén kívül maradtak. E fogalomkörök közül legfeltűnőbb az eddigi román kölcsönszó-egybeállításokban az egyházi életre, az udvari tisztségekre és a hadi életre vonatkozó kölcsönelemeknek szinte teljes hiánya. Néhány megjegyzést e fogalomkörbe tartozó szavakkal kapcsolatban is tehetek. Íme:

A) A románság középmagyarkor végi különleges vallási helyzete, a görög keleti egyházhoz való tartozása, a protestáns és a római katolikus egyházakhoz tartozó magyarságétól nagy mértékben elütő egyházi berendezkedéssel, az egyházi tisztségviselők különleges helyzetével járt együtt. Éppen ezért érthető, hogy a megszokottól elütő jelleg kidomborítására a magyar hivatali és magán írásbeliségben, valamint a mindennapi élet köznyelvében a magyar nyelv vonatkozásában is különleges szóanyagra volt szükség. A magyar szókincs ilyen irányban való bővülésének legtermészetesebb módja az volt, hogy a románság révén megismert, elütő jellegű fogalmak jelölésére átvették a rájuk vonatkozó román elnevezéseket is. Így kerültek be már a középmagyar kor végén a következő

egyházi vonatkozású román eredetű kölcsönszók: *kaluger* ~ *kalugyer* 'görög keleti szerzetes' (1566), *pópa* 'görög keleti pap' (1566), *protopop* 'görög keleti esperes' (1568), a végső elemzésben görög-latin eredetű *pátriárka* 'a görög keleti egyház feje' (1573), *monasztéria* ~ *monaszter* 'görög keleti szerzetes-kolostor' (1572, 1598). — Ezek közül persze a *pátriárka* és a *protopop* csak szórványosan és kizárólagosan a magasabb írásbeliségben fordul elő, a más három kölcsönszó azonban a XVI—XIX. századi erdélyi közélet gyakori használatú szava lehetett, hiszen nemcsak a felsőbb írásbeliségben, hanem az alsóbb törvénykezés és hivatali ügyintézés irathanyagában is sűrűn elő-előkerül. Eddig az itt felsorolt szók közül a *kalugyer*-t és a *pópá*-t csak a XVIII. századból ismertük (l. Blédy, Infl. 53), a többi kölcsönszóra az eddig legteljesebb román kölcsönszó-egybeállítás, a Blédyé sem ismert egyetlen történeti adatot sem. Az itt felsorolt középmagyar kori adalékok csak a tanszéki tervmunka anyaggyűjtése rendjén kerültek elő.

B) A kutatóktól még ennél is kevesebb figyelemre méltatott fogalomkörről ejtek szót akkor, mikor a főrangúak, a magasabb állami tisztségviselők és az udvari méltóságok megjelölésére már a XVI. század második felétől a fejedelmi kancelláriák oklevelezésében, követ- és kémjelentéseiben eléggé gyakran olvasható következő román kölcsönszókra hivatkozom: 1529: *boér* 1. 'moldvai vagy havaselvi kiváltságos rendhez tartozó személy' 2. 'fogarasföldi szabados-nemesféle' 1559: *viszternik* 'kincstartó, kincstárnok' | 1563: *vajvoda* 'vajda' | 1569: *sztolnik* 'fejedelmi étekfogó, asztalnok' | 1584: *logofet* 'kancellár' | 1584: *posztelnik* 'fejedelmi udvarmester, udvarnagy' | 1585: *vornik* 'országbírófélé'. — Az ezek mellett idézhető, első tagjában magyar *főpohárnik* (1592) összetétel nyilván a román *marele paharnic* félig magyarított alakja. Az ilyen felemás magyar-román összetételes méltóság-, illetőleg tisztségnév nem áll magában: a XVI—XVII. századi diplomácia nyelvében találkozunk még a *főármás* (1559), *főboér* (1608), *fővornik* (1641), *főlogofet* (1651) és *fővisztier* (1657—1658) összetétellel is. A méltóságnevek között a sorban elsőként adatolt *boér* szó eleven voltára bizonyságul idézhetők a

következő származékok, összetételek, illetőleg a maguk korában állandósultnak tekinthető szókapcsolatok: *bojéri* (1570), *bojárság* (1634), *bojérség* (1614), *bojérocska* (1641), *bojérfi* (1600), *bojér-falu* (1657), *bojér-mente* (1696) meg az előbb már más vonatkozásban említett *főboér* (1608).

C) A magyar szókészlet román eredetű elemei közül egy másik, egészében meg nem vizsgált fogalomkörrel, a hadi életre vonatkozó szavak egy néhányával már Alexics György foglalkozott. Sajnos, ő sem önállóan és kellő számú egykorú adalék összegyűjtésével, hanem csak Iorgának a román hadsereg történetéről írt egyik művéből (Istoria armatei românești. Vălenii de Munte, 1910) szemelgetve sorakoztatott fel felesszámú magyarból románba és valamivel kevesebb románból magyarba bekerült kölcsönszót. Ez utóbbi csoportba tartozók közül is nála évszámszerűen csak az *ármás* (1572) rögzíthető a középmagyar korhoz; ez és a tőlem valamivel előbbről ismert *főármás* (1559) méltóságnév az egyébként már a románban is elavult *vel-armaș* vagy *armaș-mare* 'mare dregător care supraveghea închisorile și execuțiile' szó (DLRM.) átvétele, illetőleg felemásan magyarított összetétele. Az évszám nélkül említett *kurtány* 'miles curiae' szóra Alexics csak Kemény János önéletleírásából (1657—1658) ismer ugyan adatot, magunk azonban e szóra nézve is a középmagyar kor legvégétől, 1598-tól kezdve elég bőséges okleveles előfordulásra hivatkozhatunk. 1648-ban előfordul az *ármás-kurtány* összetétel is.

8. Előzetesen egybeállított, de a további bővíthetőség reményében ideiglenesnek tekinthető szójegyzékünk felhasználásával a könnyebb áttekinthetőség és számbavehetőség kedvéért a következőkben felsorolom összefoglalóan, de az első nyelvemlékes jelentkezés sorrendjében a középmagyar kor végéig magyarba átkerült román eredetű közszói anyagot. Íme a sorozat: XV. század eleje: *katrinca*. 1429: *cserge*. 1440: *alakor*. 1476: *cigány*. 1520—1530: *pulya*. 1529: *boér*. 1546: *brindza, orda*. 1549: *zsentice*. XVI. század közepe: *alacs*. 1554: *esztrenga* ~ *isztronga*. 1558: *berbence*. 1559: *főármás*. 1559: *viszternik*. 1560—1570: *berbécs*. 1564: *fálcsa*. 1565: *bordó* ~ *burdó*. 1566: *fustély, kalugyer, pópa*. 1567: *szokmány*. 1569: *bács*,

brindzatúró, ficsor, sztolnik. 1570: *poronty.* 1572: *ármás.* 1573: *pátriárka.* 1578: *tretyina.* 1579: *csobán.* 1581: *tretyina-pénz.* 1582: *mióra.* 1583: *esztena ~ isztina, esztenajuh.* 1584: *cáp, logofet, posztelnik.* 1585: *domika, esztrenga-bárány, kecske-mióra, kozsok, lák, vornik.* 1587: *kápra.* 1588: *baraboly.* 1590: *cimbora.* 1592: *főpáhárnik.* 1594: *tretina-tehén.* 1596: *cimboraság.* 1598: *kurtán.* 1600: *cimborál.* Ez összesen 52 tő-, származék-, illetőleg összetett szó. Ha e sorozatból a 10 származék-, illetőleg összetett szót leszámítjuk is, a megmaradó 42 tőszó az eddigi kutatók eredményei alapján előbb egybeállított sorozatban (l. az 5. pont elején) szereplő XV—XVI. századi tőszóanyagnak (19 szó) valamivel több mint kétszeresét teszi ki. Az eddig még nyilván sem tartott, de tőlem előbb felsorolt származék- és összetett szók tekintetbe vételével ez a számbeli gyarapodás természetesen még szembeötlőbb. Eddigi gyűjtőmunkánk tehát már számszerűen is nem csekély mértékben gyarapította szókincsünk román eredetűnek minősülő középmagyarkori elemeit.

9. A számbeli gyarapodás mellett nem lekicsinylendő az sem, hogy az újabb gyűjtőmunka az első előfordulás időpontjának korábbra vihetősége mellett a pontosabb értelmezés, a szóföldrajzi rögzíthetőség és a társadalmi vonatkozások tisztázási lehetősége tekintetében is figyelemre méltó eredményekhez juttatott. Jóllehet ilyen tekintetben az ezutániakban a folytatólagosan végzendő levéltári gyűjtőmunkától még további gyarapodást remélhetünk, — kellő óvatossággal — már most, a kérdés összefoglaló feldolgozása előtt néhány előzetes észrevételt megkockáztathatok.

a) A XV. századi adatok időpontjának megállapítása tekintetében anyaggyűjtésünk semmilyen változást nem hozott s nem is hozhatott, hiszen az újabb anyaggyűjtés főként az Erdélyi Szótörténeti Tár és az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár már egybehordott cédulaanyagára támaszkodott. (E két forrásra nézve l. Pais-Eml. 69—77, MNy. LIV, 503—9. és Omagiu lui Iorgu Iordan. Bucureşti 1958. 831—6). Az említett két gyűjtemény bizonyos tervszerűséggel jórészt csak a XVI—XIX. századi levéltári darabokból merítette anyagát, újabb adatgyűjtésünk adatai is ebből az időszakaszból valók,

sőt a tervmunkánkhoz a kiadványokból kiegészítésként készült céduláinkra is szinte kizárólag a jelzett időkör évszámait jegyezhettük rá. A XVI. századból azonban így is az eddig történeti adatokkal nem szereplő, sőt részben egyáltalában román eredetű kölcsönszóként nyilván sem tartott szavak egész sorát mutathatjuk ki. A teljesség igénye nélkül és a sor további bővíthetősége reményében most csak a következő sorozatot állítom egybe: 1549: *zsentice*. 1559: *főármás*. 1559: *viszternik*. 1566: *kalugyer*. 1566: *pópa*. 1567: *szokmány*. 1569: *ficsor, sztolnik*. 1570: *ármás*. 1578: *tretyina, tretyina-pénz*. 1585: *esztena ~ isztina, esztena-juh*. 1584: *logofet*. 1585: *kozsók, vornik*. 1592: *főpáhárnik*. 1594: *tretyina-tehén*. 1596: *cimboraság*. 1598: *kurtán*. 1600: *cimborál*. — Már itt megjegyezhetem, hogy a XVII—XVIII. századi anyagból kiírt adalékaink számszerűségükben az adatolhatóság tekintetében még ennél is figyelemre méltóbb mértékben gazdagítják újabb történeti anyaggal ismereteinket.

b) Az adalékok történeti szóföldrajzi rögzíthetőségének eddig szinte merőben elhanyagolt szempontjára is különleges figyelemmel voltunk és leszünk még inkább a továbbiakban az anyag összefoglaló feldolgozása rendjén. Céduláink java részén a feldolgozást megkönnyítő adatok között a földrajzi előfordulás helye is szerepel. Természetesen ennek megállapítása az anyaggyűjtés rendjén csak bizonyos határok között és némi fenntartással lehetséges. Nagyon sok esetben ugyanis a levéltári darabok e tekintetben nem tájékoztatnak egyértelműen, sőt például a magasabb, fejedelmi írásbeliségben jelentkező kölcsönszó-anyaggal kapcsolatban meglehetősen céljátevesztett vállalkozás lett volna és lenne pusztán az oklevelezés merőben esetleges helye tekintetbe vételével a szóföldrajzi rögzítés szempontját erőszakolni. Hogy gyűjtésünk milyen történeti szóföldrajzi lehetőségeket nyújt, arra nézve néhány térképvázlatot már most időszerűnek látok mellékelni. E térképekre a szóanyag középmagyar koron túl is folytatódó életének szemléltetése céljából természetesen rákerültek nemcsak a csekélyszámú közép-, hanem a feudalizmus korának végéig eddig összegyűjtött jóval számosabb újmagyarkori történeti adatok is. E lapok a tanszék keretében végzett tervmunka

feldolgozásához készült olyan előzetes vázlatoknak tekintendők, amelyeken a további anyaggyűjtés a korábbra keltezhetőség tekintetében lényeges változást már alig hozhat.

c) Levéltári gyűjtésünk és más forrásokból történt adat-kijegyző munkánk rendjén különleges gondot fordítottunk és fordítunk ezután is arra, hogy a forrás szöveg-összefüggéséből minél pontosabb, az értelmezéshez elégséges terjedelmű szövegrészleteket jegyezzünk ki. Erre a nem minden esetben könnyen megvalósítható célkitűzésre főként a NySz. és az OklSz. e tekintetben való hiányai ösztökéltek. Különösen a többjelentésű román kölcsönszók jelentésváltozásainak, illetőleg jelentésárnyalatainak megállapítási lehetősége szempontjából bizonyult ez az eljárásmód már eddig is célravezetőnek.

d) Előbb, a b) pontban már említettem azt, hogy az adatok szóföldrajzi rögzítésével nem minden esetben lehet kísérletezni. Például a román udvari és az állami élet magyarba átkerült méltóság-, illetőleg tisztségneveiről aligha lehet többet megállapítani, mint azt, hogy e szóanyag használata a feudalizmus korában kizárólag a moldvai és a havaselvi fejedelmi udvar magyar íródeákjai, illetőleg az erdélyi fejedelmi és főúri írásbeliség emlékirat-, jelentés- és missilis-szerkesztésének körére korlátozódott. Ilyen esetekben tehát csak azt a társadalmi réteget, hivatali kört vagy iratfajtát lehet megjelölni, amelynek nyelvhasználatára a kérdéses szóanyag fel-feltünedezése többé-kevésbé jellemző.

A más fogalomkörökből való kölcsönszó-anyag társadalmi vonatkozásai azonban többnyire megnyugtató módon tisztázhatók. Ilyen szempontból a tőlünk itt vizsgált anyag jól meghatározható két csoportra különül el: 1. A fejedelmi udvari élet, az államigazgatás és a felsőbb egyházszervezet szavai csak az erdélyi fejedelem közvetlen környezetében, a kiváltságos renden lévők és a szolgálatukban álló hivatalnokréteg körében éltek. 2. Az állat- és mezőgazdálkodás, a népi élet és öltözködés fogalomköreinek román kölcsönszó-anyaga,

meg egy néhány más, társtalan volta miatt fogalomkörökbe nem sorolható szó azonban a román-magyar népinyelvi érintkezés eredményeképpen előbb a jobbágy- és zsellérlakosság között gyökerezhetett meg, s innen terjedezhetett aztán a fejedelmi-főúri birtokigazgatás meg a helyi közigazgatás közegeinek közvetítésével a felsőbb államigazgatás, a magasabb hivatali írásbeliség és az irodalmi nyelv kiváltságosai felé.

e) Az előbb elkülönített két csoport szavai között az e csoportokba beletagolódó szavak középmagyar kor utáni élete tekintetében is lényeges különbség állapítható meg. Az első csoportba tartozó szavak csak az erdélyi meg a moldvai és a havaselvi fejedelmi udvarnak az erdélyiekkel való írásbeli érintkezésében[a] éltek, de persze ott is csak addig élhettek, amíg ez az érintkezés a Habsburguralom XVII. századvégi erdélyi térfoglalásával úgyszólva teljesen meg nem szűnt. ([a] Ezekre nézve l. Szilágyi István, A magyar nyelv közügyi kelete Moldvában a XVI. században: ÚMMúz. 1856/I, 39—42. — Nicolae Grămadă, Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat: Codrul Cosminului IX (1935), 129—258, a bennünket közelebbről érdeklő rész a 186—90, 231. l.-on). Ezért érthető, hogy nincs például céduláinkon egyetlen, ez időponton inneni adat sem az előbb felsorolt román méltóság-, illetőleg tisztségnevekre vonatkozóan, ellenben a 2. csoportba tartozó, a népi érintkezés eredményeként még a középmagyar korban bekerült számos román kölcsönszó további életében az említett politikai változás egyáltalában semmilyen módosulást nem hozott. Így aztán míg az 1. csoportba tartozó szók az erdélyi írásbeliségből a XVII. század végétől úgyszólván nyomtalanul eltűntek, a 2. csoportba tartozó népi közvetítésű szók folyamatos életére az erdélyi oklevelezésben felesszámú XVIII—XIX. századi adalék áll rendelkezésünkre.

Ezek az igazán életerősnek bizonyult szók földrajzi és társadalmi korlátokra való tekintet nélkül széles körben terjedeztek, és nem egy közülök toldalékos alakjaival, összetételeivel meg állandósultnak tekinthető szókapcsolataival a XVII—XIX. század folyamán népes szócsaládot fejlesztett. A sok közül néhány ilyen szegényebb-gazdagabb szócsaládot szemléltetés céljából itt sorakoztatok fel.

Az egyes szócsaládok esetében a teljességre igényt nem tartó felsorolásban csak az első előfordulás évét jelzem. Íme:

berbécs 1. 'kos; ürü' (1560—1570), *berbécsbárány* (1722), *berbécsbőr* (1660), *berbécscímer* (XVIII. sz. eleje), *berbécshús* (1696), *berbécsjuh* (1696), *berbécspecsenye* (XVIII. sz. eleje), *berkeberbécs* (1794), *dézmaberbécs* (1732), *diszkeberbécs* (1627), *fiaberbécs* (1728), *kosberbécs* (1800), *mióraberbécs* (1818), *nótin-berbécs* (1690), *nótin berkeberbécs* (1775) || 2. 'cölöpverő eszköz' (1823), *cövekverő berbécs* (1813), *faberbécs* (1821), *gyalog faberbécs* (1852), *kéziberbécs* (1824), *vasberbécs* (1818).

cáp (1584) 'kecske': *cápocska* (1646), *cápbőr* (1629), *cápgidó* (1648), *cápolló* (1648), *diszkecáp* (1627). — Emellett átkerült a címbeli szó román kicsinyítőképzős alakja *cápsor* (1729) formában is.

cimbora (1583): *cimborál* (1600), *cimborálás* (1792), *összecimborál* (1803), *cimborálkodik* (1792), *cimborálódik* (1714), *cimborás* (1751), *cimboraság* (1596), *cimboratárs* (1801), *esztenás-szimbora* (XVII. sz. eleje).

esztena (1853) 'juhakol': *esztena-csinálás* (1727), *esztenás-szimbora* (XVII. sz. eleje), *esztenafű-hely* (1606), *esztinaház* (1723), *esztenahely* (1620 k.), *esztenajuh* (1583), *esztenaüst* (1815), *esztena-szer* (1837), *esztenatárs* (1609).

kaluger ~ kalugyer (1566) 'gör. keleti szerzetes': *kalugerkedik* (1747), *kalugyereskedik* (1775), *kalugyerség* (1749), *kalugyer-gárgyán* 'szerzetesrend-főnök, kalugeratya' (1779), *tanító-kalugyer* 'szerzetességre előkészítő kaluger' (1714) (l. erre Nyr. LXXXIX, 108). — Ezeken kívül a *kalugerbarát* már az 1519 tájáról való DebrK.-ben előfordul.

mióra (1582) '1—2 éves bárány vagy ritkán gidó': *miórabárány* (1758), *mióraberbécs* (1666), *miórabőr* (1694), *mióracáp* (1684), *miórajuh* (1677), *mióra meddő juh* (1689), *miórakáprа* (1745), *miórakecske* (1684), *mióra-kecskeolló* (1697), *mióra-majorságjuh* (1684), *mióra-nőstény* (1647), *mióra-nősténykecske* (1689), *millórás szokmány* (1850), *miórás parasztzeke* (1845), *cápmiór-kecske* (1805), *diszkemióra* (1627), *nősténymióra* (1666), *kecskemióra* (1585).

orda (1548) 'édes túró-féle': *ordafőző üst* (1654), *ordamerő kanál* (1751), *orda-tömlő* (1629), *ordás* (1731), *ordás-*

tészta (1660), *dézsa-orda* (1690), *édes-orda* (1767), *tömlő-orda* (1672), *túrós-orda* (1683).

A példák száma — bizonyos, de meglehetősen tág határok között — természetesen tetszés szerint szaporítható. Az itt felsorakoztatott szók közül a példaként említett tőszók mind, de nem egy családjukba tartozó származék-, illetőleg összetett szó is az erdélyi magyar köz- és tájnyelvnek ma is közkeletű szava. Hogy e kölcsönszavak legnagyobb része már legalább két-harmadfél százada valóban az erdélyi köznyelv szintjéig eljutott, bizonyítja a gyűjtésünkből előbb felsorolt levéltári adalékokon kívül az is, hogy közülük a legtöbb belekerült a XVIII. századi Pápai Páriz szótár-kiadásokba, sőt bele Gyarmathi Sámuel nyelvhasonlító munkáiba is (l. tőlem az 1. ponthoz csatlakozó könyvészeti felsorolásban id. helyeken).

10. Mindössze ennyi az, amennyit a tanszéki tervmunka folyamatának mai szakaszában a vaskos tévedések veszélye nélkül már most előrebocsáthatok. Mikor ezeknek a végső feldolgozás rendjén bizonnyal még kiegészülő, illetőleg módosuló eredményeknek közzétételére — nem csekély habozás után — most mégiscsak rászánom magam, jeleznem kell azt is, hogy a vállalt tervfeladat már a gyűjtés szakaszában is jóval nagyobb arányúnak, sokkal szerteágazóbbnak bizonyult, mint amilyennek az induláskor ígérkezett. A meglepő számomra nem is az volt, hogy az eddig ilyen szempontból szinte teljesen figyelmen kívül hagyott, bolygatatlan levéltári anyagból kerültek elő a történeti adalékok százai-ezrei, hanem elsősorban az, hogy az eddigi kutatás még a közkézen forgó történeti kiadványokból, sőt még a szótárakból sem bányászta ki és nem használta fel mindazt az anyagot, amely pedig már eddig is könnyű munkával kibányászható, összegyűjthető és felhasználható lett volna. Azt, hogy a fentebbiekben néhány eddig fel nem merült szempontot alkalmazhattam, s néhány esetben az eddig kellően ki nem domborított vagy éppen fel sem ismert összefüggésekre legalább a középmagyarkori román kölcsönszó-anyag vonatkozásában ráirányíthattam a figyelmet, azt — a gazdag lehetőségeket nyújtó levéltári anyagból előkerülő adalékok mellett — nem csekély mértékben a kiadványokban mindenki számára eddig is rendelkezésre álló,

de eddig sajnálatosan a figyelem körén kívül rekedt egykorú adatok felhasználása tette lehetővé.

Ezek után az előbb felsorakoztatott szerény eredmények ellenére is, úgy vélem, talán nem elhamarkodott dolog ezúttal legalább annyit ajánlani, hogy a román kölcsönszók kérdésének tárgyalása rendjén — a fennebb kifejtett szempontok bírálatos figyelembevételével — a legrégebbi kölcsönszók sorát az előbb ajánlott mértékig már most egészítsük ki. Egyelőre ennyit, gondolom, bátran meg lehet tenni addig is, míg a tanszéki tervmunka és az ettől függetlenül másutt folyó kutatások várható eredményei a történeti vonatkozások közelebbi tisztázása tekintetében remélhetőleg újabb lehetőségeket nem teremtenek és újabb felismerésekhez nem vezetnek.

1961

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A PÁPAI PÁRIZ SZÓTÁR-KIADÁSOK MAGYAR SZÓKINCSÉNEK ROMÁN EREDETŰ KÖLCSÖNSZÓ-ANYAGA

Pais Dezsőnek

1. Amióta 1958-ban a Babeş—Bolyai egyetem magyar nyelvészeti tanszéke tervébe iktatta a magyar szókincs feudalizmuskori román kölcsönelemei vizsgálatának kérdését, a szókészletbeli nyersanyagnak a levéltári meg más forrásokból való szakadatlan gyűjtögetése mellett halaszthatatlan feladatnak tekintettem és tekintem a továbbiakban is az e kérdés körébe tartozó tudománytörténeti mozzanatok minél részletezőbb tisztázását. Noha a román kölcsönszavak vizsgálatának kérdésében a magyar kutatók — a korabeli szóba jöhető anyag egybeállításával — már a múlt században is jelentős eredményeket értek el (l. Edelspacher Antal: NyK. XII, 87 kk.; Szinnyei József: Nyr. XXII, 23 kk., XXIII, 5 kk.), mégis eddig e kérdésre vonatkozó tudománytörténeti összefoglalásban Vass Józsefet szokták olyanként emlegetni, mint aki 1863-ban Kapnikbánya magyar nyelvéről közölt kis monográfiácskájában elsőül tett közzé egy román kölcsönszókból álló jegyzéket (NyK. II, 373 kk.). Az ezt megelőző időszakaszból mindeddig nem tartott nyilván a kutatás egyetlenegy olyan mozzanatot sem, amely a magyar nyelv román kölcsönszavai vonatkozásában az érdeklődés ennél előbbi, valamelyes formában való meglétére mutatna. Ilyen korábbi mozzanatra vonatkozó utalást hiába keresünk Bárczi Gézának a magyar szókincs eredetét összefoglaló egyetemi tankönyvében és egyben e kérdés legmodernebb tudományos összefoglalásában is (l. tőle: Szók² 119). Ennek ellenére számomra már régóta valószínűnek látszott, hogy a tudománytörténeti előzmények tekintetében ennél előbbi mozzanatok kimutatására is rövidesen sor kerülhet.

Valóban magam már régebben Gáspár Jánosnak (1816—1892) 1838—1845 között összeállított kéziratos erdélyi magyar tájszó-gyűjteményeiben (MNyTK. 107. sz.) több tájszó esetében határozott utalást találtam arra, hogy ő ezeket a szókat román kölcsönszóknak tartotta. Bármilyen szerény adalék volt is ez, mégis ennek ismeretében a román kölcsönszók iránt való múlt századi érdeklődés kezdetét az eddig elsőül nyilvántartott Vass-féle mozzanatnál egy negyedszázaddal előbbi időpontig lehetett visszavinni. Közelebbről azonban tanszéki tervmunkánk anyagszolgáltató forrásainak számbavétele során ráterelődött figyelmem az újabb, nyelvtörténeti jellegű szótárak mellett a feudalizmuskori szótárak anyagára is. Minthogy ilyen vonatkozásban természetesen elsősorban az Erdélyben keletkezett s az erdélyi magyar köz- és népnyelv szókészletét is számbavevő szótárak vizsgálata kecsegtetett kutatási körünkbe tartozó anyaggal, elsőnek Gyarmathi Sámuel szófejtő szótárát (*Vocabularium* — 1816) vizsgáltam át. Mikor a magyar szófejtés e tekintélyes forrásából kérdésünkre nézve meglepően értékes és viszonylag gazdag anyagot szemelgettem ki, és így tudománytörténeti vonatkozásban a román kölcsönszavak iránti érdeklődés kezdeteit a múlt század elejéig, sőt — a sejtekezés fokán — a XVIII. század végéig, Gyarmathi *Nyelvmester*-e (1794), illetőleg híres *Affinitas*-a (1799) megjelenése koráig sikerült visszafelé követnem, a román kölcsönszóanyag jelentkezése tekintetében különösen sokat reméltem a XVIII. század nagy erdélyi szótárírójának, Pápai Páriz Ferenc latin—magyar és magyar—latin szótára (a továbbiakban: PP.) különböző XVIII—XIX. századi kiadásainak átvizsgálásától. A vizsgálatra a szótáríró erdélyi volta mellett az az eléggé ismeretes tény is ösztönzött, hogy a PP. szótár-kiadások jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a magyar, hanem a román szótárirodalom fejlődésére is (vö. Melich János, *A magyar szótárirodalom:* NyF. 46. sz. — Drăganu Nicolae, *Mihail Halici.* Contribuţie la istoria culturală românească în secolul al XVII-lea: Dacoromania IV, 77—169 és róla Kristóf György: EIrSz. IV, 408—10. — Göbl László, A magyar szótárirodalom hatása...: NyK. XLVIII, 68 kk. — Tagliavini Carlo, Despre „Lexicon Compendiarium La-

tino-Valachicum". Academia Romană. Mem. Secţ. Lit. Ser. III. 6/4. 1932—4. 189 kk. — Gáldi László: Melich-Eml. 182 kk.), és így közelebbi megvizsgálásuk a mi kérdésünk szempontjából is valamelyes eredménnyel kecsegtető feladatnak látszott.

2. Mielőtt e szótár kiadásainak bennünket most közelebbről érdeklő szóanyagát kiszemelgetnők, elöljáróban e kiadások egymáshoz való viszonyára vonatkozóan néhány könyvészet-, illetőleg szótártörténeti tényt kell emlékezetbe idéznem.

Az 1708—1801. közötti nem egészen egy századnyi időközben öt kiadást megért Pápai Páriz-féle szótár kiadásai két főtípusba sorolhatók (vö. Melich, i.m. 189): α) Az első főtípusba tartozik az 1708-i lőcsei, első kiadás és ennek jóval Pápai Páriz halála (1716) után megjelent szinte változatlan nagyszombati, jezsuita kiadása (1762). E két kiadás két-két — latin—magyar és magyar—latin — részben az ábécé-rendes latin szóanyag magyar, illetőleg a magyar szóanyag latin értelmezését tartalmazza. Tehát mindkét kiadás kétnyelvű. A β) főtípusba tartozó három kiadást az előbbi kétnyelvű kiadásokkal szemben a háromnyelvűség (latin, magyar, német) jellemzi; a német nyelvi adatok azonban címszóként nem, csak értelmezésként állanak. E három kiadás közül a) az 1767-it Bod Péter törzsanyagában is jelentősen megbővítve, sőt a törzsrész nyomtatásának befejezése után még Addendaval is megtoldva adta ki. Felhasználta Bod az elődje hagyatékából kezébe került bővítő-javító jegyzeteket, s fel a maga gyűjtötte szóanyagot is. A Bod-féle kiadás tehát tetemesen javított, német nyelvű értelmezésekkel bővített kiadás. b) A Bod halála (1769) után nem egészen másfél évtizeddel megjelent 1782. évi kiadás tartalmára és terjedelmére nézve — még sajtóhibáiban is — egyszerű lenyomata az 1767. évi Bod-féle kiadásnak. Éppen ezért ez az újabb kiadás puszta címlap-kiadásnak tekinthető (így Melich, i.m. 186). c) A β) főtípusba tartozó harmadik kiadás (1801) latin—magyar része címlapján „Editio Nova, aucta et emendata" jelent meg, azonban általában kevés benne a változtatás, még sajtóhiba is van benne annyi, mint az előzőkben (Melich, i.m. 187). A magyar—latin—német rész azonban annál bővebb. Az előbbi

kiadásokhoz viszonyítva különösen sok benne a nyelvújítási szó. A magyar—latin—német részt gondozó Eder József Károly a magyar szóanyagot székely tájszók beiktatásával is bővítette (vö. Steuer János: Nyr. XVIII, 370. — Melich, i.m. 189 és Uő.: MNy. III, 121. — Szűcs József, A népnyelvi kutatás története. Bp. 1936. 15. — Eder székely tájszó-gyűjtésére nézve l. még Gunda Béla: EM. L, 104).

A Pápai Páriz-szótár öt kiadása egymáshoz való viszonyának ismeretében az α) főtípusból tehát csak az I., 1708-i kiadást (PP), a β) főtípusból meg csak a Bod-féle, azaz a III. (PPB) és az Eder-féle V. kiadást (PPE) kellene számba vennünk. Mégis biztonság okából — a román kölcsönszóanyag szempontjából megvizsgáltam az előbbiekben jelzett összes kiadásokat azzal a céllal, hogy megállapíthassam: a) voltak-é már e szótár I. kiadásában a magyar szóanyagban román eredetű kölcsönszók, s ha voltak, b) milyen mértékben bővült, — esetlegesen — milyen mértékben csökkent az egyes kiadások román anyaga. E kettős kérdésre való válaszadás céljából a következőben sorra veszem az egyes kiadásokat, s megvizsgálom a bennük található román eredetű kölcsönszók kérdését.

3. Pápai Páriz életében megjelent 1708-i kiadás (PP.) latin—magyar (PPl.) és magyar—latin részéből (PPm.) az itt tárgyalt szempontból csak ezek a címszók tarthatnak számot érdeklődésünkre: *Afonnya* (!) Myrtillus, Baccae myrtilli (PPm.) | Myrtillus Havasi tsereſznye, *Afonya* (!) (PPl.) | *Áfonya* Vaccinia nigra (PPPar.) | *Alakor* Spelta | *Baraboly* Myrrhis, idis (PPm.) | Myrrhis *Baraboly*, Vad turbolya (PPl.) | *Berbéts* Vervex. | *Berbéts hátulsó tzimere* Coxa vervecina | *Tzáp* Hircus | *Tzápbőr*: Hircina pellis | *Tzimbora:* Consortium, Pactio | *Tzimborálni* Pasisci, Contrahere, Inire consortium | *Tserge* Gauſape Gauſapina, Stragulum | *Tsobány*: Culigne | *Eſztrenga*: Claustrum ovilis, Locus Mulctus | *Eſztrengára hajtani* Pecus ad mulctra cogere, ad Clauſtrum pellere | Hajó vonó ember, *Fitsór*: Helciarius (PPPar.) | *Fußuly*, Gorgas bab: Phaſeolus, Phaselus | *Huruba*: Catogeum (PPPar.) | *Iſzkompia*: Rhus coriariorum (PPPar.); l. még *szkompia* al. | *Málé*: Placenta miliaria | *Édes orda*: Mollis caseus, ca-

seus recens | *Poronty*: Numeroſa proles, Puſionum caterva, Puerorum cumulus | *Szimbora*: Partitio, Conſortium | *Szimboráló*: Partiarius, Consors | *Szimborálók*: Patior, iris. Paciſcor, eris, vide *Tzimborálok* | *Szkompia*: Rhus coriaria (PPPar.; l. még iszkompia al.) | *Szokmány*: sagum rude, villoſum | *Szukmány*: Symbalota, Gauſapatus | *Tóka* vagy Fa harang a Görög Ekklésiákban: Simantrum (PPm.) | *Tóka*, fa harang Symandrum (PPPar.). — Amint látható, a PP.-ból kiszemelgethető kétségtelenül román eredetű kölcsönszók száma 17, illetőleg két szó két-két alakváltozatával (*iszkompia* ~ *szkompia, szokmány* ~ *szukmány*) együtt 19. Ezeken kívül még egy összetételben *(cápbőr)*, egy kifejezésszerű értelmezés *(berbécs hátulsó címere)*, illetőleg egy kifejezés *(esztrengára hajt)* egyik tagjaként is szerepel egy-egy román eredetű szó. Előfordul egy román eredetű alapszóból *-l* képzővel alkotott ige *(cimborál* ~ *szimborál)*, illetőleg belőle képzett igenévi forma *(szimboráló)*, sőt egy főnévből *-s* képzővel alkotott melléknév *(szukmányos)* is.

4. A magyar szótártörténeti kutatás a PP. esetében már régóta kimutatta azt, hogy e szótár magyar szókészletét Pápai Páriz jórészt az erdélyi magyar társalgási és irodalmi nyelv, kis részében az erdélyi magyar tájnyelv szavaiból szedegette össze. A szótár szóanyaga tehát lényegében a XVII. század végi és XVIII. század eleji erdélyi magyar köznyelv alapvető szókészletét foglalja magába (Melich, i.m. 175).

Ez érthető is. A szótáríró Pápai Páriz Ferenc apja, Imre (1618—1667) ugyan egy pápai kalmárcsalád fiaként került Désre (Szinnyei, MÍr. X, 416—7), fia, Ferenc azonban már apja dési papsága idején e kis erdélyi városban született (1649). Iskolai tanulását ötéves korában itt kezdte meg, majd atyja fejedelmi udvari pappá történt meghívása (1655) után a fejedelmi udvar környezetében Gyulafehérváron folytatta. Az országos válságok következtében atyjának innen Kolozsvárra (1655), majd a désiek meghívására ismét Désre kellett húzódnia, de ez utóbbi helyen is alig másfél-két évig, 1661-ig tartózkodott. Mikor 1661-ben a tatár csapatok Erdély jó részével együtt Dést is elpusztították, a Pápai Páriz család Besztercére menekült. Néhány évi besztercei magánúton, majd Ma-

rosvásárhelyt való tanulás után Ferenc a Gyulafehérvárról Nagyenyedre áthelyezett református kollégiumba került. Itteni tanulmányai bevégzése, majd öt évi németországi és svájci tanulmányútja után előbb magán-, később fejedelmi udvari orvosként a Brassó vidéki Földváron és Nagyenyeden élt, ez utóbbi helyen tanári állásban töltött szolgálata után 1716-ban bekövetkezett haláláig. (Életére és munkásságára nézve l. Szinnyei, MIr. X, 400—6. — Kádár József, SzDMon. III, 153—4. — Dézsi Lajos, Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp. 1899. 211 kk. — Pintér, MIt. III, 585—6).

Pápai Páriz Ferenc élete folyásának legalább ilyen vázlatos ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy lássuk: ő az erdélyi köznyelvben nőtt fel, más vidékek magyar köz-, és tájnyelvével csak külföldi útjáról hazafelé tartva, futólag érintkezhetett. A szótáríró Pápai Páriz életrajzának az a negatív adata, hogy két-három évi besztercei tartózkodása alatt — szász környezetben — nem tanult meg németül (németországi tanulmányútja kezdetén ez sok nehézséget okozott neki), mondom, ez óvatossá tehetne bennünket a tekintetben, hogy valamelyes mérvű román nyelvtudásának lehetőségével számoljunk. Ha azonban számításba vesszük, hogy egész életében olyan vidékeken (Dés, Beszterce, Gyulafehérvár, Földvár, Nagyenyed) tartózkodott, ahol a mindennapi élet folytatásához legalább a román népnyelv ismeretére feltétlenül szüksége volt, valamelyes román nyelvtudása lehetőségét a valószínűség körében kell számon tartanunk. Bármilyen mértékben ismerte vagy nem ismerte is Pápai Páriz a román nyelvet, minthogy kora erdélyi értelmiségi rétegének magyar szókincsén nevekedett fel, az állattartásra, a mezőgazdálkodásra meg az élet más köreire vonatkozólag ismernie, illetőleg használnia kellett elég jelentős számú román eredetű kölcsönszót is. A leghasználatosabb kölcsönszók egy része — erdélyi magyar köznyelvi szóként — valóban be is került szótárába; belőlük tevődik össze a PPm. és PPl. fennebb ismertetett román kölcsönszóanyaga.

5. Amit előbb a PP. kiadások egymáshoz való viszonyáról mondottam (l. 2. pont), már eleve is valószínűvé teszi, hogy a Nagyszombaton (Tirnaviae) 1762-ben meg-

jelent második kiadásban (PPNsz.) az I. kiadáshoz viszonyítva a román eredetű kölcsönszavak vonatkozásában különösebb változásra nem számíthatunk. Még ha a szótárt a II. kiadás alkalmával átdolgozták volna, akkor is a nagyszombati átdolgozótól inkább a román kölcsönszóanyag egyes elemeinek kihagyását várhatnók: az olyan tájnyelvi szintű szókészleti elemek kimaradását, amelyeket az átdolgozó nem tartott a közmagyart beszélők számára szánt szótárba felveendőknek. A szótörténeti kutatás azonban már régebben megállapította, hogy az e kiadást sajtó alá rendező, személyére nézve egyelőre ismeretlen jezsuita, az első kiadás latin és magyar anyagán nem változtatott; módosításai csak elrendezésbeli, hibaeltüntető, javító jellegűek voltak (Melich, i.m. 181—2). Valóban a szótár román kölcsönszó-anyagában úgyszólván semmi változtatással nem találkozunk. A fennebb — az I. kiadásból — kiemelt kölcsönszók mindenike ugyanazokkal a latin értelmezésekkel megvan a PPNsz.-ben is, a PPPar. néhány szavát azonban az átdolgozó a szótár törzsanyagába dolgozta bele. Megjegyzendő, hogy emellett a PPNsz. gondozója a PP. hibáit, tévedéseit itt-ott kijavította, pótlásait a megfelelő helyre beiktatta ugyan, de egyes hibákat nem vett észre, vagy a hibás szavakon *még maga rontott, illetőleg a hibásan szedett* szöveget nem javította ki. A román eredetű kölcsönszókkal kapcsolatosan csak egyetlen ilyen esetre akadtam: a PPm hibásan, ékezetlen kezdőbetűvel és az *ny* ikerítésével kikerült *Afonnya* címszava változatlanul ékezet nélkül került bele a PPNsz. latin—magyar és a PPNsz. magyar—latin részébe, ez utóbbi részbe azonban a kiadás gondozója ezt a hibás írású alakot a 'Myrtillus Baccae myrtilli' értelmezéssel sorolta be a szótár anyagába úgy, hogy eléje önálló címszóként a növény-, illetőleg gyümölcsnevet a valóban szokásos *Áfonya* alakjában 'Vaccinia nigra' értelmezéssel külön is szótározta. Hogy ez puszta elnézésből vagy abban a hitben történt-e, hogy a két, hangalakjában valamelyest eltérő szóhoz külön-külön jelentés is fűződik, ez nem tartozik a ma eldönthető kérdések közé. Mindennek egyébként a mi szempontunkból elég csekély a jelentősége. A PPNsz. kiadással kapcsolatban összefoglalóan megállapítható, hogy e kiadásban a

PP.-hez viszonyítva a román eredetű kölcsönszók szempontjából semmi jelentősebb változás nem állapítható meg. Érthető, hogy a román eredetű szóanyagot a román—magyar népi érintkezés területétől távol működő gondozó nem gyarapíthatta, de érthető egyben az is, hogy az ekkor már tekintélyes, jól használhatónak bizonyult szótár anyagából nem hagyott ki egyetlen, számára (ha a gondozó nem erdélyi volt) bizonyára ismeretlen román eredetű kölcsönszót sem.

6. Nem kétséges, hogy a Pápai Páriz-szótár kiadásai közül a Bod Pétertől sajtó alá rendezett, illetőleg 1767-ben Sárdi Sámuel nagyszebeni nyomdájából kikerült latin—magyar, illetőleg magyar—latin—német szótár a legjelentősebb. Alkalmasint Pápai Páriz Ferencnek egy későbbi kiadást előkészítő jegyzetei birtokában, de saját anyaggyűjtése alapján is Bod a PP.-hez és a PPNsz.-hoz viszonyítva sokban bővítette, javította saját kiadványa anyagát. (Erre nézve l. már a címlapot, az előszót, továbbá Melich, i.m. 183 kk.). Bod felhasználhatta nemcsak PP.-t és a hozzá Pápai Páriztól készített kiegészítő-javítgató jegyzeteket, hanem használhatta a PPNsz.-et is. Hogy Bod mit vett át Pápai Páriz jegyzeteiből, és mit toldott bele a szótár törzsébe maga, ma — Pápai Páriz jegyzeteinek elpusztulása (1849) után — megállapítani nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy a román eredetű kölcsönszóanyag bővítése tekintetében Bod keveset kaphatott Pápai Páriz jegyzeteiben. Ezt abból következtetem, hogy a PPB.-ban az előbbi két kiadással való összehasonlításban új román kölcsönszók legtöbbje a PPB. toldalékában (PPBAd.) van. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy ezekre Bodnak csak a szótár anyagának kiszedése, illetőleg kinyomtatása után terelődhetett rá a figyelme. Minthogy ki nem hagyhatónak ítélte őket, más szókkal együtt az Addenda-ba való besorolásukkal igyekezett pótolni a szótár törzsanyagában e tekintetben mutatkozó hiányt.

A PPBm. törzsanyagában benne vannak és olyan formában vannak benne mindazok a román eredetű kölcsönszók, amelyeket a PP.-ből és a PPNsz.-ból előbb, a 3. és 4. pontban elésoroltam. A PP.-ben, a PPNsz.-ban és a PPBm.-ban egyként meglevő szavak elhagyásával itt csak

először a PPBm.-ban szótározott román kölcsönszókat gyűjtöm egybe:

a) A szótár törzsanyagában a következő négy, eddig nem szótározott román eredetű kölcsönszóval találkozunk: *Burdo.* Gyalogok' háti turbája: Aſcopera, Sacculus coriaceus, Culeus arcinarius, ein lederner Sack, Sattel-Tasche | *Katrintza* a' gyermek mellyén: Strophinum pectorale. Bruſt-Tuch der Kinder | *Mokány*: Alpinus, Montanus, ein wilder grober Bauer | *Radina*: convivium pauperorum. Kindsbetts-Mahlzeit, Kind-Meß. — Ugyancsak a törzsanyagba, de már külön címszóként iktatja bele Bod az első két kiadásban még csak az *édes orda* jelzős formában szótározott *orda* szót. Bod mind rövid ideig tartó hévízi udvari, illetőleg falusi papsága (1746—1749), mind pedig két évtizedes magyarigeni lelkészsége (1749-től 1769-ben bekövetkezett haláláig) idejéből jól ismerhette e juhtejterméket, hiszen éppen szótára munkálatainak idején egy Magyarigenből 1764. július 16-án gr. Teleki Ádámhoz intézett levelében panaszkodik, hogy ott pénzen sem kaphat „juhgyűjteményt", azaz juhtej-terméket, „hanemha messzére küldene, de abban mód nincsen". A juhgyűjteménybe az *orda* is beletartozik, és így a szótárszerkesztő a maga közvetlen környezetéből tudhatta, hogy maga e szó 'édes ordá'-t jelent.

b) Ha az előbbi csoportba sorolt szavakkal kapcsolatban feltehetjük is, hogy esetleg Pápai Páriz hátrahagyott jegyzeteiből kerülhettek Bod tolla alá, a PPBAd.-ba utólagosan, nyilván a szótár nyomási munkálatainak előrehaladott szakaszában, sőt talán már a nyomás befejezése után pótlásként összeállított szóanyagba iktatott román eredetű kölcsönszók a legnagyobb valószínűséggel Bod gyűjtéséből kerülhettek bele a szótárba. A következő szótári adalékok tekinthetők ilyeneknek: *Armás,* Latro, der Anführer unter den Raubern, Bandit | *Bálmos*: Caseárium, aus Friſchbutter-Höffen gemachte Mehlpeise | *Deget:* Axungia, Terra pingvis, Duhott, Wagen-Schmier | *Kaláka*: Auxilium ſpontaneum, ein freywillige Hülfe | *Kalákos*: Furti index. Diebſtahls Angeber, Verräther | *Kalákpénz*: Taxa indicii, der Lohn des angezeigten Diebſtahls | *Kompona*: Libra, die Waage.

A PPBm. tehát a PP.-ban szótározott 16—17 román kölcsönszóhoz még 8 tőszóval, 1 képzett származékkal *(kalákos)* és 1 összetételben *(kalákpénz)* szereplő román kölcsönszóval, összesen tíz szóval gyarapította a szótár román eredetű anyagát.

7. A 2. pontban a PP.-kiadások egymáshoz való viszonyáról mondottakra hivatkozva a PPB. megjelenése után 1782-ben közzétett címlapkiadást figyelmen kívül hagyhatónak ítélem, és így a továbbiakban a szótár magyar—latin részének utolsó, 1801-i Eder József Károlytól sajtó alá rendezett kiadásával (PPE) foglalkozom. A román eredetű kölcsönszók tekintetében e kiadásban is további bővítés, gyarapodás állapítható meg. A megelőző kiadásokból már ismert román kölcsönszók mellé a PPE.-ből a következő szócikkek emelhetők ki:

a) Külön csoportba kívánkozik néhány — először e szótárban jelentkező — szócikk. Mindenekelőtt ezeket sorolom fel: *Báts*: Tyropoeus, Caſei confector. Kaſemacher | *csercse: Tsertse,* Fülfüggő, Inauris. Ohrgehenk | *Dohot*: vide *Deget* | *Deget, Degenet*: Axungia, Bitumen petroleum, Bergöl, Wagenſchmier | *Haritska*: Polygonum fagopyrum, Heidekorn, Buchweizen | *Tatár-haritska.* Polygonum tataricum. Tatariſches Heidenkorn | *Szulák-haritska.* Polygonum convulvulus. Kornwinde | *Pakulár, Pakurár*: Pecuarius. Schafhirt | *Plájás*: Cuſtos limitum. Excubiae limitaneae. Gränzwache, Gränzhütter (Eigentlich ein Wachter auf der Gebirgsgränze).

b) A PPE.-nek egyes érdeklődésünk körébe tartozó román kölcsönszó-cikkei bővebbek, mint az előbbi kiadások szócikkei. Két ilyen példát találtam; íme: *Áfonnya: (Fekete Áfonnya)* Vaccinium Myrtillus. Heidelbeere. *Veres Áfonya* Vaccinium Vitis Adaea, Preiſelbeere, Rhote Heidelbeere, Mehlbeere | *Alakor*: Spelta. Dinckel, Spelz. *Fejér alakor*: Triticum Monococcum, kleiner Spelt. — Ez arra mutat, hogy a XIX. századfordulón az *áfonya* és az *alakor* legalábbis az erdélyi köznyelvben olyan meggyökeresedett szó volt, hogy jelzős összetételben velük már különböző áfonya-, illetőleg alakor-fajokat is jelöltek. Nem árt itt utalni arra, hogy az *áfonya* ma a magyarban tudományos műszó: a magyar növényrendszertan ugyanis négyféle: *fekete, vörös, hamvas* és *tőzeg-áfonyát* ismer, és

áfonyásokról beszél (Jávorka, Mfl. 1925. 801—2; Jávorka-Csapody, Erdő-mező virágai. Bp. 1958. Mut.). Az *alakor, fejér alakor, alakor búza, piros alakor* nevet azonban Jávorka (MFl. 114—5) már csak régiségbeli névnek jelzi.

A PPE. román anyagára vonatkoztatható észrevételek teljessége kedvéért megjegyzem, hogy e legutolsó kiadásban az előbbi kiadásokba *c*-s és *sz*-es szókezdettel beosztott *cimbora* ~ *szimbora* szó és származékai az *sz*-es szavak közé sorolva, de sajátságosan mindhárom szó — előttem legalábbis egyelőre ismeretlen okból — *s*-es írásváltozatban olvasható.

A PPE.-ben a román eredetű kölcsönszóanyag tehát hét újabban szótározott szóval, két alakváltozattal bővült, s a régebben vagy e kiadásban bekerült román eredetű szókkal alkotott összetételek hat szótári adattal gazdagították ez utolsó kiadás román eredetű elemeinek számát.

8. A PPE. román eredetű magyar szóanyagának ez a bővülése egészen érthető, ha tudjuk, hogy Eder jól ismerhette nemcsak az ő korában a nyelvújítás alkotásaival gazdagodó közmagyar, de különlegesen éppen az erdélyi magyar köznyelvet is (l. még erre nézve a 2. pontban e szótárról mondottakat). Eder ugyanis Brassóban született (1760) és — szótára megjelenésének évtizedében — Nagyszebenben halt meg (1810). Római katolikus teológiai és egyetemi tanulmányait magyar környezetben, Budán végezte, s bölcseletdoktori oklevele megszerzése, valamint pappá szentelése után egy ideig Marosvásárhelyt a római katolikus gimnáziumban tanított. Innen 1787-ben Nagyszebenbe került, s bizonnyal mint a magyar nyelvet alaposan ismerő és külföldön is jónevű tudósra terelődött rá a szebeni és pozsonyi kiadó figyelme akkor, amikor a PP. Bod-féle 1782-i címlapkiadása példányainak elfogyása után a szótár új, javított-bővített kiadásának sajtó alá rendezése anyagi szempontból is jó üzleti vállalkozásnak ígérkezett. Noha a brassói születésű és Nagyszebenben működő Eder kétségtelenül tudhatott románul, szótára román eredetű kölcsönszavainak gyarapodása mégsem elsősorban ezzel, hanem az erdélyi magyar köznyelvben való forgolódásával magyarázható. Az, hogy idegen anyanyelvűsége ellenére, ha számszerűleg szerény mértékben is, de az eddigi kiadások román eredetű anyagához képest

mégis addig a szótárba fel nem vett román eredetű szókkal is bővítette szótára anyagát, ez minden kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy ezeknek a szóknak valóban olyan mértékben közhasználatúaknak kellett lenniük az erdélyi magyar köznyelvben, hogy ezeknek egy magyar—latin szótárba való felvételét Eder — szótára kelendőségének, illetőleg használhatóságának növelése érdekében — elengedhetetlenül szükségesnek tarthatta.

9. A PP.-kiadások egyenként való elemzése után most összefoglalóan egybeállíthatjuk a három legfontosabb kiadás (PPm, PPBm, PPEm.) román eredetű kölcsönszó anyagát azért, hogy jobban lássék e kiadások közös anyaga s az egyes kiadások román anyagának egymáshoz viszonyított bővülése. Íme:

a) A PPm., PPBm., és a PPEm. közös román kölcsönszóanyaga: *áfonya, alakor, baraboly, berbécs, cáp (cápbőr), cimbora (~ szimbora), cimborál (~ szimborál), cserge, csobány, esztrenga (esztrengára hajt), fuszuly, huruba, iszkompia (~ szkompia), málé (édes)orda, poronty, szimboráló, szokmány, szukmány, szukmányos, tóka.* A puszta alakváltozatokat figyelmen kívül hagyva összesen tehát 17 tőszó és 3 származék *(cimborál, szimboráló és szukmányos).*

b) A PBm. és PPEm. közös román kölcsönszó-anyaga: Az előbbi 17+3 származékszó, valamint a következő szók: *armás, bálmos, burdó, deget, kaláka, kalákos (kalákpénz), katrinca, kompona, mokány, radina.* A PPm.-hez viszonyítva a bővülés: 10 szó. E két szótár közös román kölcsönszavainak száma 27 tő- és 3 származékszó, összesen tehát 30 szó. Egy összetétel *(kalákpénz)* egyik tagja szintén román kölcsönszó.

c) A PPE.-nek az előbbi kiadások román kölcsönszóanyagához viszonyított többletanyaga: *bács, csercse, haricska (szulák-haricska, tatár-haricska), pakulár, plájás.* — Az utolsó kiadás tehát újabb öt-hat román kölcsönszót és két alakváltozatot szótározott. E kiadásban tehát már 35 román eredetű tőszó van. Ha számításba vesszük, hogy itt már a magyarban alakult szószerkezetek egyik tagjaként négy esetben szerepel román kölcsönszó *(fekete áfony, veres áfonya; szulák-haricska, tatár-haricska),* ez az előbbi kiadásokban szótározott származékszókkal és

összetételekkel együtt annak bizonysága, hogy a román kölcsönszó-anyag a XIX. század fordulóján számra nézve sem jelentéktelen számú tőszóval — a magyarban kínálkozó gazdag szóalkotási lehetőségek felhasználásával — tevékenyen részt vehetett legalábbis az erdélyi magyar szótári szókészlet gyarapításában.

10. A magyar szókészlet ilyen úton való gyarapodásának mértékére nézve a PP.-kiadások természetesen több okból sem nyújthatnak még megközelítően sem pontos szótári adatokat.

a) Ismeretes ugyanis, hogy a csak gyakorlati célokból készült olyan szótárak, mint amilyenek a PP.-kiadások is voltak, sőt még a későbbi tudományos szótárak, illetőleg címszójegyzékek is az élő képzőkkel és az összetétel szokásos módjain alakult legközkeletűbb szavak egy nem csekély részének tudatos kirekesztésével szándékosan csökkentették és csökkentik ma is a szótári címszók számát (erre nézve l. pl. az AkCszj. Tájékoztatója IV—V. 1.-ját, sőt CzF. I, 2 kk. és az ÉrtSz. Tájékoztató-ját: I. köt. VII. 1.). Éppen ezért nyilvánvaló, hogy a fennebb felsorolt román kölcsönszók szótári szókészletbeli szerepe jóval nagyobb lehetett már a XVIII. század folyamán is, mint amilyen szerep a PP.-kiadásokból kiemelt szócikkekből kitetszik.

b) Jóllehet már PP. és még inkább a későbbi kiadások — anyaguk java részében — az erdélyi magyar köznyelv szavait voltak hivatottak szótározni, a szótárszerkesztési módszerek XVIII. századi kialakulatlanságának fokán ezt — érthetően — csak tökéletlenül végezhették el. Bátran állítható, hogy az előbbiekben megvizsgált PP.-kiadásokból kimutatható román kölcsönszó-anyagnál jóval több volt az erdélyi magyar köznyelvben egykor bizonnyal közkeletű román eredetű kölcsönszóknak a száma.

c) Ennek kétségtelen bizonyítéka az, hogy a rendelkezésre álló magyar történeti szótárak (NySz., OklSz.) adatai meg saját oklevélszótári anyaggyűjtésem csak kis részében rendezett anyaga figyelembe vételével a történeti forrásokból ismert, de a PP.-kiadásokból teljesen kimaradt egykor, sőt részben ma is közkeletű román eredetű kölcsönszókból

ilyen sorozatot állíthatunk egybe (zárójelben az első előfordulás éve): *beszerika* (1645), *boér* ~ *bojér* (1493). *bráha* (1755), *brindza* (1546), *cinemintye* (1674), *csiperke* (1584), *dajnál* (1608), *deák* ~ *diák* (1714) 'kántor' *dragány* (1653), *drányica* (1732), *dzsugya* (1681), *esztena* (1583), *fáta* (1655 u.), *furulya* (1664), *fustély* (1566), *galyáta* (1620), *gárgya* (1653), *góbé* ~ *kópé* (1669), *gornyik* (1638), *gusa* (1767), *harizsál* (1777), *izlot* (1656), *kalák* ~ *kalács* (1651), *kalugyer* (1438), *kápra* (1588), *karuca* (1672), *kirlány* (XVII. sz.), *kokojza* (1789), *kotyec* (1754), *kozsok* (1585), *krajnik* (1387), *krinta* (1589), *krucsa* (1662), *kurtány* (1601), *macsuka* (1643), *málé* (1687), *mamaliga* (1729), *maszkara* (1797), *mióra* (1551), *móc* (1773), *mokány* (1765), *monasztéria* (1598), *mósia* (1665), *muntyán* (1632), *nótin* (1647), *okol* (1699), *oltyán* (XVII. sz.), *orták* (1746), *papusa* (XVIII. sz. köz.), *pojána* (1714), *pomána* (1720), *pópa* (1566), *poronty* (1570), *pulya* (1520—1530), *rezsnyice* (1676), *szindia* (1632), *szokmány* (1567), *tretyina* (1578), *vecsin* (1632), *velnice* (1746), *vladika* (1600), *zesztre* (1684), *zsentice* (1549), *zsitár* (1658 k.). — A ritkábban használt és éppen ezért itt fel nem sorolt szavakkal ez a sorozat még jócskán bővíthető.

d) Vannak olyan román kölcsönszók is, amelyek a PP.-be még nem, csak a későbbi kiadásokba kerültek bele, holott oklevelesen már a PP. megjelenése előtti időből adatolhatók. Ilyenek például a következők: *armás* (1572), *bács* (1596), *bálmos* (1652), *burdó* (1569), *haricska* (1632), *pakulár* (1568). — E szók a XVI—XVII. századi erdélyi okleveles adatok tanúsága szerint már jóval a PP. megjelenése előtt széles körben használatosak lehettek nemcsak az erdélyi magyar nyelvjárásokban, hanem a köznyelvben is. Némelyik az irodalmi nyelv szintjéig is eljuthatott, hiszen egyikre-másikra egyebek mellett Kemény János fejedelem és Bethlen Miklós kancellár emlékiratából is idézhető adat.

11. Mikor az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék tervmunkája eredményeként majd előttünk áll a feudalizmuskori magyar szókincsnek a lehetőségig teljes román kölcsönszó-anyaga, végleges feleletet lehet adni arra a kérdésre is, hogy a régiségben a) az élet milyen területére

vonatkozó szókincselemek kerültek át a románból a magyarba, és b) milyen gazdasági-társadalmi körülmények között történt maga a kölcsönzés. E két kérdésre most a PP.-kiadásoknak rendelkezésünkre álló, kétségtelenül hiányos kölcsönszó-anyaga alapján — az ideiglenesség kiemelt hangoztatásával — a következő feleletet adhatjuk:

a) Érthető, hogy mivel a magyar—román érintkezés a legrégibb időktől kezdve elsősorban a jobbágy-, illetőleg zsellérsorban élő román és magyar parasztság között volt a legközvetlenebb és legállandóbb, a PP.-kiadásokban jelentkező román kölcsönszók elsősorban a mezőgazdálkodás, az állattartás és általában a falusi élet köréből kerültek bele az egyes kiadások anyagába. Alig van e kiadásokban néhány olyan szó, amely az életnek nem erről a területéről való volna. Az ilyen szempontból első pillanatra közömbösnek látszó szó, mint például a *csercse* 'fülbevaló' csak a falusi női ékszerdarabra vonatkozhatott, a *deget (dohot)* 'kocsikenőcs' is elsősorban falusi környezetben terjesztett árucikk lehetett.

b) E megállapításból önként következik a szókölcsönzés gazdasági-társadalmi körülményeire vonatkozó felelet: Az olyan közvetlen népi együttélés eredményeként jelentkező nyelvi hatás esetében, mint amilyen közvetlen érintkezésben a románság és a magyarság Erdély, a Bánság és a Partium területén évszázadok óta élt, nem lehet feltűnő, hogy az átvett kölcsönszavak gazdasági szempontból is a lakosság főfoglalkozása, a mezőgazdálkodás és az állattenyésztés köréből valók. Ezen túlmenően — részben az itt vizsgált anyag, részben meg az itt fel nem használt levéltári adatok alapján — tudjuk, hogy főként a XVI—XVII. századi közösen viselt török iga, illetőleg a török elleni közös harcok idején az állami és a katonai szervezet vonatkozásában is jelentkezett valamelyes román szókészletbeli hatás (Erre nézve l. Alexics György: MNy. VII, 211—4.).

12. Az itt felvetett és a még ezután felvethető kérdésekre megnyugtató választ csak a tanszék tervmunkájának befejezése után adhatni, de az előrebocsátott szerény részleteredmények ismeretében valamelyes joggal remél-

hetjük, hogy a gyűjtőmunka befejezése és az itt vizsgált szókincs-anyagnál jóval gazdagabb román kölcsönszókészlet alapján a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet, valamint a történeti nyelvföldrajz szempontjainak alkalmazásával az egyetemi tanszék munkaközössége majd a szótörténeti kérdések megoldásán túl utaló, általánosabb jellegű megállapítások megfogalmazására is sort keríthet.

1960/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ROMÁN EREDETŰ KÖLCSÖNSZAVAINK GYARMATHI SÁMUEL NYELVHASONLÍTÁSÁBAN

M. Nagy Ottó emlékének

1. A magyar szókincskutatás már legalább másfél százada — egyre fejlettebb módszerekkel — nagyon jelentős erőfeszítéseket tesz a magyar szókészlet más nyelvekből bekerült jövevény-, illetőleg kölcsönszavaival kapcsolatos kérdések tisztázása érdekében. Noha a magyar irodalmi és köznyelv szókészlete kialakulásában játszott jelentős szerep miatt a kutatók a legújabb időkig elsősorban a latin, német, szláv és török eredetű szavak kérdéseinek vizsgálatára helyezték a súlyt, az újlatin nyelvek szókincsbeli hatásának vizsgálata rendjén — a francia és olasz elemek kutatása mellett — számottevő eredményt értek el a román eredetű szókészleti elemek feldolgozásában is. A kutatás múlt századi előzményeit azonban a tudománytörténeti vonatkozások összefoglalóinak eddig nem sikerült 1863-nál tovább visszavinni. Eszerint Vass Józsefnek Kapnikbányáról közölt szójegyzékeibe foglalt alig harminc román eredetű kölcsönszó (NyK. II, 373 kk.) nyitná meg, s Edelspacher Antal jóval tekintélyesebb szóanyagot tartalmazó feldolgozása (NyK. XIII, 87 kk.), majd Szinnyei Józsefnek az addigi kutatások eredményeit és a MTsz-beli anyagot is értékesítő kritikai összeállítása (Nyr. XXII, 23 kk., XXIII, 5 kk.) zárná az ide vonható jelentősebb múlt századi közlemények sorát (Bárczi, Szók.[2] 119). Minthogy azonban magam elszórt szófejtő utalásokban eléggé gyakran találkoztam Gyarmathi Sámuel Vocabularium-ára, sőt jóval ritkábban az Affinitas-ra vonatkozó hivatkozással is, már régóta élt bennem az a sejtelem, hogy Gyarmathi a magyar szókincs román elemeire vonatkozó vizsgálatokban az eddig ismertnél jóval jelentősebb szerepet játszhatott. Éppen azért részint egyetemi előadásaimnak a magyar szókincs történetét tárgyaló megfelelő fejezete tel-

jesebbé tétele, részben pedig a Babeș—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének a magyar nyelv feudalizmuskori román eredetű kölcsönszavai vizsgálatát célul kitűző tervmunkája tudománytörténeti vonatkozásainak tisztázása érdekében megvizsgáltam Gyarmathi hivatkozott szótárának egész szókészletét. Miután sejtelmem ebben a vonatkozásban a reméltnél nagyobb mértékben alaposnak bizonyult, a továbbiakban a vizsgálódást kiterjesztettem Gyarmathi minden olyan művére, amely valamelyes idevonatkozó adalék reményével kecsegtetett. Jóllehet — a szótörténeti, s különlegesen a szófejtő kutatás mai fejlett igényeivel mérve — a Gyarmathi nyelvhasonlító munkáinak vizsgálata alapján nyert eredmények viszonylag szerények, mégis egyrészt azért, hogy a most ismertetendő tudománytörténeti mozzanatok láttán a román elemek kutatásának megindulását évtizedekkel előbbre vihessük, másrészt meg azért, hogy az alábbiakban — legalábbis egyelőre — a kérdés első vizsgálójaként éppen a finnugor összehasonlító és a magyar szófejtő kutatások egyik nagy magyar úttörőjét, Gyarmathit tarthassuk számon, nem látszik fölöslegesnek, hogy az eddigi vizsgálódások eredményei — az említett egyetemi tervmunka tudománytörténeti vonatkozásainak felderítését előkészítő részletként — már most megjelenjenek.

Az előbb említett szófejtő forrásutalások nyomán eleinte Gyarmathinak csak az utalásokban sűrűn szereplő Vocabularium-át (Bécs, 1816) fogtam gyanúba, illetőleg e gyanúm alaposságа vagy alaptalan voltának tisztázása érdekében először csak ezt néztem át. Mikor azonban itt számomra meglepetést hozó eredményre jutottam, megvizsgáltam Gyarmathi másik két, a szókincskutatás szempontjából számbaveendő munkáját, Nyelvmester-ét (1794) meg úttörőként számon tartott Affinitas-át (1799) is. Végeredményben tehát a következőkben a *Vocabularium*-mal együtt Gyarmathi három munkájával kapcsolatban megfogalmazott észrevételeim közzétételére kerítek most sort.

2. A Vocabularium vizsgálatából adódó figyelemre méltó tanulságok birtokában bármennyire is jogosan remélhettem a másik két műtől várható tudománytörténeti adalékokat, sietek megjegyezni, hogy a Nyelvmester vonatkozásában a vizsgálódás nagyon csekély eredménnyel

zárult. Különben számomra már eleve is valószínűnek látszott, hogy a francia „grammaire raisonnée"-k mintájára készült *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (I. darab. Kolozsvár 1794; II. darab Kolozsvár és Szeben 1794) a magyar nyelvnek ez a XVIII. század végi nagyarányú és eredeti, bár, sajnos, mindeddig nem sok figyelemre méltatott rendszerezése a mi kérdésünk szempontjából mint leíró nyelvtan keveset nyújthat. Csak toldalék-részében, a »Kis Szótár«-nak (II, 173—272) meg »A' Nyelvmódról. De Dialectu« című fejezetének (I, 359—75) tájszóanyagából várhattam valamelyes számbavehető adalékot.

A kis szótári függelék szóanyaga azonban olyan válogatott és a tájszójegyzék viszonylag olyan csekély számú tájszót foglal magába, hogy bennük román kölcsönszóra csak elvétve bukkanunk. A tájszókat hármas csoportosításban (erdélyi „vármegyei", székely és magyarországi tájszók) adó egybevető összeállításból csak ezt a négy-öt román eredetű kölcsönszót tudtam kiszemelgetni: *berbécs ~ börbecs | kulimáz | dohott, degett | szukmány | tzimboráló ~ zimboráló* (Nyelvm. I, 359—74). A helyesírási különbségekből adódó értelmi különbségek szemléltetésére összeállított példa-felsorolásból ide vonhatjuk még a románból kölcsönzött *senditze* tájszót is (i.h. 383). Minthogy a felsorolásban ezeket a román eredetű szókat a „vármegyei" és a székely szavak csoportjában találjuk, teljesen valószínű, hogy Gyarmathi is legfeljebb az erdélyi köznyelvi szókincs elemeinek, de nem közmagyar szóknak tekintette őket. — Látnivaló tehát, hogy a Nyelvmester a mi kérdésünk szempontjából valóban alig néhány jelentéktelen adalékot nyújt.

3. Gyarmathinak ugyancsak a XVIII. század utolsó évtizedében megjelent Affinitas-ától mint nyelvhasonlító munkától már eleve is ennél jóval többet remélhettem. S valóban tüzetes vizsgálódással belőle olyan érdekes adatokat bányászhattam ki, amelyek már legalább egyes román eredetű kölcsönszóknak a korabeli magyar (vagy talán inkább csak erdélyi magyar?) köznyelvben való közkeletű voltáról bizonykodnak. Ismeretes és egyben érthető is, hogy az Affinitas a finnugor nyelvek rokonságának bizonyítására a hangtani és nyelvszerkezeti megfelelések mellett szókészletbeli egyezéseket is felhasznál. Az ilyen

természetű, egybevető szójegyzékszerű összeállításban Gyarmathi a magyar nyelvvel évezredek során érintkező nyelvek szóanyagának is jelentős teret szentel. Az Affinitas-nak szláv, német, latin és magyar szavakat egybevető szóhasonlító jegyzékeiben cseh, lengyel, orosz, német és latin szókkal összevetett olyan magyar szókkal is találkozunk, amelyek a magyarban kétségtelenül román eredetűek, vagy legalábbis más, főként szláv nyelvekből román közvetítéssel kerülhettek be a magyarba. A szófejtő módszerek kialakulatlanságának korában nem lehet feltűnő, hogy a XVIII. század utóján Gyarmathi még — úgy látszik — nem ismerte fel a szójegyzékébe felvett ilyen szavak román eredetét. — A következőkben a szójegyzékszerű összeállítások szótári sorrendjében, de az egyes csoportok anyagát külön-külön tartva felsorolom az Affinitas-ból kiszemelgetett román kölcsönszó-adatokat.

A) A »Vocabularium Russico—Germanico—Hungaricum« című szójegyzék román eredetű szókat tartalmazó szócikkei: D e g o t, *Birkentheer*. D e g e t t, D o h o t t, Kulimáz (309) | Dudka, die Pfeife, Duda, Sip. F u r u j a. (310) | Gorni, der Bergbeamte, G o r n i k. Erdőpáſztor, Határjáro. 'S i t á r (uo.) | Gretſikha, das Heidekorn. H a r i t s k a (311) | Kljats, Zauberer. K a l á t s o l o, ki az ellopott dolgot jo K a l á t s pénzért K i k a l á t ſ o l j a. Kivará'ſolja (314) | K o l i b a, die Hütte. K a l i b a (uo.) | Lebeda, die Aue. Pratum. L i v á g y a. Rét (317) | Motyika, die Grahſcheit. M a t ſ u k a. Butyiko (319) | Palka, der Stock. Páltza. Bot, Dorong. Huſáng. F u ſ t é l y, Rud. M a t ſ u k a (321) | Papusni tabak. Blättertoback. P a p u s á l t dohány (324) | Rodina. Convivium in domo parturientis datum. R ó d i n a. R a d i n a. Székelyes. R á d i n á b a menni (325) | 'Sbán, die hölzerne Kanne, 'S o b a n. T ſ o b á n. Légej. (326) | 'Serlo, eine Handmühle. őrlő. R e ' s n y i t z e (uo.) | S z t i n a. Sztiena, die Wand. I ſ z t i n a. Caula, quae vili muro vel maceria circumdata eſt (327) | Szvijely, die Hirtenflöte, Virelja. F u r e l j a. F u r u l y a (uo.) | Sziromiat. Pauper, Miſer. *Szirimány*. ügyefogyott (328) | Tsuma, die Peſt T ſ u m a. Peſtis (330) | Vaſzilke. Baſilicum. B i ſ z i o k (333). — Alább, az 5. alatt a *Voc.* szóanyagának vizsgálata során mondottak miatt

alkalmasint ide vonható még a következő adalék is: K u t i j a, *ein Schachtel*, Iſkutuja K u t u j a (317).

B) A »Vocabularium Slaviano—Serbico—Germanico—Hungaricum comparativum« című szójegyzék-rész román eredetű szócikkei: Papuſa, ein Bund Blättertoback. P a p u ſ a (338) | Sziromakh. ein Armer S z i r i m á n y (341) | Tſabanetz, d e r T o p f, Hafen, T ſ o b á n. Korso. Légej (344). — Kétesen ide tartozó a következő adat: T ſ e r g a, die Hütte der Zigeuner. Kotzen, woraus die Hütte beſtehet. T ſ e r g e. Wollene Decke (Aff. 344; l. alább az 5. pontban a *csergé*-vel kapcsolatban mondottakat).

C) A »Vocabularium Bohemico—Latino—Hungaricum comparativum« című rész román vonatkozású szócikkei: Chalupa. Hütte. K a l i b a (347) | Dzban. Urceus. T ſ o b á n (uo.) | Hrube chatrue ſukno. Grobes ſchlechtes Tuch. H u r u b a. Pokrotztzal fedett kaliba (348) | Hrib. Boletus. H i r i b i gomba (uo.) | Kukuruc, Mays. Türkicher Weizen. Kukuricza. Törökbuza. Tengeri. M á l é (349) | Strinka. Weinpreſſe S z t r u n g a. Eszterga. Sajto (352). A *sztrunga* szónak az *eszterga* szóval együtt e címszó alá sorolása téves. Érdekes, hogy a NySz., OklSz. és persze Kniezsa (SzlJ. 172) sem ismeri az *esztrenga* szónak ezt az Erdélyben elég gyakori, románo s alakváltozatát.

D) A »Vocabularium Polonico—Germanico—Hungaricum comparativum« román vonatkozású szócikkei: Bryndza. Brinſe. Käse B r i n d z a, Turo, Sajt (356) | Pop. Heiniſcher Pfaffe. P o p a (361) | Suman. Kittel. S z o k m á n y (uo.) | Zloto. Gold. Florenus. Gülden. I z l o t. Forint (362).

Célszerűbbnek látszik ugyan, hogy Gyarmathi Affinitas-beli román szavaival kapcsolatos észrevételeimet a Vocabularium román eredetű szókincsanyagának ismertetése után tegyem meg, mégis már itt nem árt röviden megjegyeznem a következőket:

Mindenesetre feltűnő a Nyelvmester-hez viszonyítva mindössze négy évvel fiatalabb Affinitas-ból kiszemelgetett, bennünket közelebbről érdeklő adalékanyag viszonylag tekintélyes száma. Nem kevésbé figyelemre méltó azonban az a nemleges tény is, hogy Gyarmathi az előbbiekben kiszemelt húsz egynéhány vitathatatlanul román

eredetű szóval kapcsolatban akkor még egyetlen esetben sem veti fel a román származás lehetőségét.

4. Az itt tárgyalt kérdés szempontjából kétségtelenül jelentősebb Gyarmathinak az előbbiekben már említett, harmadik műve, a magyar szófejtő kutatás ma is sokat idézett forrása, a Vocabularium. Mint arra alább közelebbről is rámutatok, jóllehet Gyarmathi szófejtő és jövevényszó-kutatási módszerében az Affinitas kiadásától a *Voc.* megjelentetéséig (1816) figyelemre méltó fejlődés állapítható meg, nem lephet meg bennünket túlságosan az, hogy Gyarmathi a Vocabularium-ba felvett román eredetű magyar szóknak csak egy részét veti egybe román szókkal, más részükkel kapcsolatban a tőle adott megfelelés téves. Nem lehet meglepő az sem, hogy a — mai megítélésünk szerint vitathatatlanul — román eredetű szók egy másik jelentős részét Gyarmathi csak jelentés-jelölő, tehát tőle legalábbis köznyelvinek tekintett szóként használta fel szótárában, illetőleg közülök néhányat az eredetre vonatkozó minden megjegyzés nélkül egyik toldalékában székely tájszóként szótározott, azaz lényegében nem ismerte fel a magyarként használt szók román eredetét. Éppen ezért szükségesnek látszik, hogy az alábbiakban négy csoportban válasszam szét egymástól: A) a Gyarmathitól legnagyobb valószínűséggel román eredetűnek tartott; B) a tőle más (szláv, török, albán, görög, latin) nyelvek szavaival egybevethetőnek ítélt szóanyagot; C) a csak jelentés-jelölő magyarázó szóként beiktatott — ma tudomásunk szerint — azonban román eredetűnek tekinthető szóanyagtól, és végül D) egy negyedik csoportban különítsem el azt a néhány román eredetű tájszót, amelyet Gyarmathi a Vocabularium toldalékának Székely szók megjelöléssel, de minden, megfelelésre való utalás nélkül közzétett szójegyzékéből válogattam ki. Az alábbiakban ilyen négyes csoportosításban következik a Vocabulariumból kiszemelgetett anyag.

A) A Vocabulariumnak román szókkal (vagy velük is) egybevetett szavai ím ezek:

áfonya. E magyarban kétségtelenül román (EtSz., TESz.), a románban azonban ismeretlen eredetű szót (DLRM) a Vocabularium *afonya* alakban 'vaccinium myr-

tillus, avium poma' jelentéssel a román *afine* szóra való helyes utalással szótározza. Gyarmathi az ikerített *ny*-es alakot alkalmasint a PP. 1762-i, nagyszombati kiadásából, illetőleg az ennek felhasználásával készült PPB.-ból (1767) vehette. E két kiadásban a szó két külön címszóban, két, némiképp eltérő hangalakban és jelentésben fordul elő így: 1762: *Afonya,* Vaccinia nigra | *Afonnya* Myrtillus, Baccae myrtilli | 1767: *Afonya* Vaccinia nigra. Ein schwartze Heidelbeer | *Affonnya* Myrtillus, Baccae myrtilli. Heidelbeerstrauch, Heidelbeer. — Magát a szót egyébként 'Vaccinia nigra' jelentéssel PP. toldaléka már 1708-ban szótározza.

bács: „*báts* juhász pakulár, lat. custos orium (! o : ovium)" < r. *báciu.* — A magyar szó valóban román eredetű, volt azonban a magyarban egy más, valószínűleg méltóságnévből alakult, alkalmasint török eredetű *Bács* tulajdonnév is (EtSz.; TESz.).

batuta: 'román tánc neve' < r. *batuta.* — E táncnevet elsőként Gyarmathi szótározza, s reá hivatkozva tárgyalja román kölcsönszóként az EtSz. (L. még ott és Blédy, Infl. 23).

berbécs: 'vervex' < r. *berbéce* (!) — Előfordul Gyarmathinál már 1794-ben „vármegyei" *berbécs* ~ székely *börbécs* alakban (Nyelvm. I, 360) és ugyanezen alakváltozatokban a „Székely tájszók" között is (VocTold. 99).

beszerika: 'templom' < r. *beszerike.* — Már Gyarmathi utal átírásban a gör. *basilike* szóra; csakugyan ez a románban egyébként latin eredetű szó végső forrása (DLRM.).

bisziok: „*Bisziok,* bazsalikom, lat. basilicum" < r. *bisiocu.* — A délszláv eredetű román szó (DLRM) gyakoribb *busuioc* ~ *bosuioc*-féle alakjából való átvételt az erdélyi magyar nyelvjárások *bosziók* ~ *buszuók* ~ *buszujók* tájszava (MTsz., EtSz., TESz.).

brindza: 'turó, caseus salitus et moloxatus'. — A Vocabularium utal a r. *brinze* mellett a lengyel *bryndza,* ném. *Brinse, Brinsenkäse* szóra. A külön címszóban tárgyalt *Brondza* alakváltozatot Gyarmathi 'caseus breznensis. burenda' (!) jelentéssel (vagy talán megfeleléssel?) iktatja szótárába, de visszautal a *brindza* címszóra is.

cáp: *tzáp*, lat. caper < r. *cápu*. — Az erdélyi régiségben egyik leggyakrabban használatos román eredetű kölcsönszó (EtSz., TESz.).

cimbora: Csak a *tzimbora-társ* összetételben és az ennek egyenértékeseként 'consors in labore' jelentésű *tzimborás* származékban ismeri Gyarmathi, de utal a r. *szimbriás* szóra. Az I. Pótl.-ban (101) még a *szimboráló* ~ *czimboráló*, székely *ſzimboráló* alakban iktatja bele a tájszójegyzékbe (Nyelvm. I, 372).

csuma: A Vocabulariumba *tsuma* alakban felvett szót Gyarmathi lat. 'pestis' értelmezéssel az or. *tsuma*. r. *tsume* és az illir *cjumma* szóval veti egybe. A több jelentésű szó (vö. EtSz.) a magyarban *csoma* ~ *csuma* ~ *cuma* alakváltozatban végső elemzésben román eredetű, a régiségben és a nyelvjárásokban elterjedt tájszó volt. A régiségben és ma is gyakori, egyébként ismeretlen eredetű *Csoma* személynév aligha vonható minden esetben ide; az EtSz. meg éppen határozottan kizárja ezt a lehetőséget.

deák ~ diák: E szóval kapcsolatban Gyarmathi a jelentés jelzése nélkül a r. *diacu* szóra utal, de nyilván csak a *diák* 'cantor' jelentése román tükörjelentés, maga a címbeli szó mindkét alakváltozatban szláv eredetű (EtSz., SzófSz., SzlJ. 154, TESz.).

esztrenga: „*Esztrenga* fejő hely" < r. *strunga*. Ugyanott alább az *Esztrenga* 'arctus' szó megfeleléseként ez áll: gör. „*Strenge* a stringo." — A román szót ma az albán *sztrunge* szóval vetik egybe (DLRM.).

furulya: „*furulya, furoja* (!), síp, lat. tibia, fistula" < < r. *fluera*. — A kétes, talán albán eredetű román szó (vö. DLRM., EtSz.). — Horger Antal szerint — az erdélyi magyarban közvetlenül a románból való és az erdélyi írók révén került bele a magyar irodalmi nyelv szókészletébe is (l. EtSz., SzófSz., TESz.).

haricska: „*haritska*, hajdéna" 'polygonum, fagopyrum' < r. *hritska*. — A román szó az ukr. *hrecka* átvétele lehet (SzlJ. 839).

izlot: „*Zlot, izlot*, forint, lat. florenus" < r. *zlot*; lengy. *zloto*. — Gyarmathi alkalmasint helyesen utal a megfelelésekre, mert a szó az erdélyi magyarba valóban a románból kerülhetett be, a románban azonban a lengyel-

ből való lehet (SzlJ. 844—5). A XVI—XVII. századi sokirányú, szoros erdélyi—lengyel kapcsolatok miatt számolhatni közvetlenül a lengyelből való átkerüléssel is.

kaliba: „kaliba, kunyhó". — A Voc. mások mellett a r., or. és szl. *koliba* szóval veti egybe. Az erdélyi magyarban azonban csak a r. *colibă* köznévhez lehet köze (SzlJ. 244).

kaluger: < r. *kalugeru* | ol. *kalughier*. — A román szó — szláv közvetítéssel — végső elemzésben görög eredetű (DLRM.). A magyarba azonban a szláv nyelvekkel érintkező magyar nyelvjárások útján közvetlenül is átkerült e szó (Nyr. LXXXIX. 105—8).

karinca l. katrinca.

katrinca: A Gyarmathinál a m. *katrintze* ~ *karintza* román megfeleléseként olvasható *catimtie* és *kretintze* alkalmasint csak sajtóhibából kerülhetett bele a szövegbe. — A DLRM. a szót a magyar *katrinka* (így!) ~ *katrinca* szóval egybevethetőnek tartja. (A DLRM.-ben olvasható első magyar alakra magyar szótári adatot nem ismerek.) Különben a román szó magyar eredetű nem lehet, mert a magyarban a szó nem tartozik az eredeti szókészletnez. Az újabb, egybevethetőségre való utalás nyilván a DAc.-ban olvasható megállapítás óvatosabb megfogalmazásával került a DLRM.-be (vö. Blédy, Infl. 55). A *karincza* formát székely tájszóként is szótározza Gyarmathi (Voc-Told.).

kolák: „*kolák*, pénz, mellyet a tolvajt feladonak fizetnek". (VocSupl. 102). — Gyarmathi e szó esetében mint megfelelésre a román *kolák* szóra és a *Kaláts pénz* címszóra utal (ez utóbbi azonban címszavai között nincs meg). A *Kalátsoló* címszó alatt a Vocabulariumban ez olvasható: „*Kalátsolo*, ki a' lopott portékát *kaláts pénzért ki kalátsolja*, kinyilatkoztatja L(at.) divinator, manifestator, detector". Itt az alapszót az or. *Kljats* meg mások mellett a r. *kolák, kaláts pénz* (így!) szóval veti egybe. A címbeli szó nyilván a román *colac* 'un fel de pîine, de obicei în formă de cerc, împletită din două sau din trei suluri de cocă' szóval függhet össze (DLRM.; l. e szóról részletesen: Nyr. LXXXVII, 354—8).

kotyec: „*kotyetz*, pajta". — Gyarmathi ugyan román megfelelőként — nyilvánvalóan tévesen — a *ketretz* szót

idézi, de alkalmasint a tőle olaszként számontartott *Kotecz* szó csak elírásból vagy sajtóhibából kerülhetett román helyett olaszként szövegébe. A magyar *kotéc* ~ *kotyëc* ~ *kotyéc* ~ *kotyesz* tájszó Kniezsa szerint Erdélyben valószínűleg közvetlenül a románból kerülhetett a magyarba, bár van a csehben *kotec*, a szlovákban *kótec* és az egyh. szlávban *kotecb* alak is (SzlJ. 676).

kutuja: „*kutuja*, iskutulya, skatulya" ~ r. *iskutulya* (!) ~ ol. *kutia*. — Kniezsa megkérdőjelezve közli Gyarmathi *kutuja* adatát és a *skatulya* szót középlatin átvételnek tartja (SzlJ. 942—3). Ha a *kutuja* a Gyarmathi korabeli erdélyi régiségben megvolt, az kétségtelenül csak a román *cutie* hangrendi illeszkedéses átvételének (*kutija* > *kutuja*) tekinthető. Gyarmathinak a román (?) *iskutulya* szóval való egybevetése aligha helyes, hiszen ez a szó nyilván a magyarban — szókezdő-mássalhangzó-torlódás feloldásával — keletkezett. Ha egyáltalában volt ilyen szó a románban, az csak a magyarból átkerült kölcsönszó lehetett.

málé: „panis ex mais coctus r. *malláio* (!) — A román alak nyilván Gyarmathi „olaszosítása" *malaiu* helyett.

maszkara: r., albán *maskura*. — E szót magam Désről gyermekkoromból *maszkura* : *maszkurás* 'álarcos' jelentésben ismerem.

macsuka: *matsuka* 'fustis, ligo, partica' ~ r. *matciuca* ~ or. *motyika*, ol. *motka* ~ dalmát *motoka*.

nyegócsos: *nyegotzos* 'szegény kereskedő; mercator, negotiator' < r. *negotiatorio* (!). A Gyarmathi közölte román forma alkalmasint „olaszosított" alak lehet.

oka: r., tör. *oka*. — Ez a magyar régiségből a XVII. századtól kimutatható 'egy török mértékfajta' jelentésű szó (NySz.) vagy közvetlenül a törökből, vagy — legalábbis Erdélyben — román közvetítéssel magyarba átkerült kölcsönszó lehetett. A moldvai csángóban ma is megvan (Wichmann, CsángóSz., saját gyűjt.); ott — erre Wichmann is utal — közvetlenül a r. *ocă* átvétele.

orda: 'caseus secundus' < r. *urda*, dalmát *urda*. — A magyar szó kétségtelenül az egyébként ismeretlen eredetű r. *urdă* közvetlen leszármazottja (StUBB. 1966/1. 127—39); a szó régiségbeli *urda* alakváltozata szóföldrajzi okokból szlovákból való jövevényszó lehet (így SzlJ. 699—700).

pakulár: „*pakulár* juh-pásztor" < r. *pecorario, peculario* (!) < lat. *pecuarius*. — A románnak jelzett alakokat Gyarmathi „olaszosíthatta".

pita: A *pita* ~ *pite* szót Gyarmathi 'tejjel, tojással készült sütemény' jelentéssel és a r. *pita*-ra való utalással szótározza (VocSupl. 102). E szó *pita* formája Erdélyben valóban lehet román közvetítéssel görögből magyarba került jövevényszó, a másutt *pita* alakban előforduló szó esetében azonban inkább szerb-horvát közvetítésre gondolhatni (így SzlJ. 718).

rezsnyice: *rezsnyitze* 'kézimalom; mola manuaria'. — Gyarmathi ennek a középerdélyi magyar nyelvjárásokban ma is több alakváltozatban használatos (l. MTsz.; EM. XLIX, 455—6 és kny. ETF. 181. sz. 34 és II. térképlap) tájszó esetében is helyesen utal e szó román eredetére. A román szó származása nem világos (így SzlJ. 932); a DLRM. nem is ad etimológiát.

rogosz: „*rogosz* száraz gyékény, mellyel a bordát bé tsinálják" < r. *rogoz*. — A román szó egyik jelentése: 'Carex riparia; parti sás, siska' (DLRM. — Jávorka, MFl. 148).

szkompia: 'rhus, cotinus' < *szkumpie*. — Gyarmathi ugyan az *iszkómpia* szónál a *szkumpia* alakváltozatra is utal, de csak a címbeli formát szótározza.

szokmány: „*szokmány, szukmány,* tzondra, darotz, tzedele" < r. *sumánu,* lengy. *szuman*. — A székely szók között a *zeke* egyik szinonimájaként is szerepel a címbeli szó (VocTold.). A románból, a szláv nyelvekből és a törökből ismert megfelelések láttán (vö. SzlJ. 757) a címbeli szót e három csoportba tartozó nyelvek bármelyikéből származtathatnók, a magyar és a román jelentés egybeesése, valamint a szó szóföldrajzi elterjedése miatt azonban legvalószínűbb a román eredet (i.h.) Gyarmathi tehát itt is jó úton járt, csakhogy szavunk nem a tőle idézett román formával, hanem a r. *sucman* alakkal tart közvetlen rokonságot.

tóka: „*tóka* fa harang az" románoknál — r. *toka* (VocSupl. 102). — Érdekességként nem árt idejegyezni, hogy a címbeli szót már PPPar. is 'fa harang; Symandrum' jelentéssel szótározza, de ugyanott és a későbbi kiadásokban így is jelentkezik: „*Tóka,* vagy Fa-harang a' görög

Ekklézsiákban; Simantrum." Ez aztán átkerült a német jelentés 'ein Brett, wo mit man in alten griechischen Kirchen läutet' hozzátoldásával a jelentősen megbővített PPB-be (1767) is.

tokány: 'tostum pingue'. — Gyarmathi e szóra orosz és cseh megfelelést idéz, holott a magyar szófejtő irodalom a román *tocană* leszármazottjának tartja (l. Szófsz. és az ott id. irodalmat). Feltűnő, hogy a román szókincskutatás a szót — nyilván Tiktin nyomán indulva (így Blédy, Infl. 89) — még legújabban is magyar eredetűnek tekinti (l. DLRM.), holott e szó a magyarból nem származtatható. A magyarból való származtatás esetén magyarázatra szorul a magyar mássalhangzós szóvéggel szemben jelentkező román *-ă* végződés. Kétségtelen, hogy a magyar szóban megfigyelhető fordított, r. *-ă* ~ *m. -n* szóvég-megfelelés magyarázata sem könnyű. Talán a román *tocană* alakból kell kiindulnunk, ennek szóvégi *ă*-ját helyettesíthette a magyar *a*-val, s azután az ilyen végződésű alakot egyes szám 3. személyű birtokos személyragos formának tartva elvonta belőle a *tokán* alakot. A MTsz. ugyan nem jelöl jétlen formát, ez azonban a nyelvjárásias színezetű köznyelvben és a nyelvjárásokban Erdély-szerte közönséges. Ebből a jésült *tokány* alak talán a magyar nyelvjárásokban, sőt a nyelvjárásias köznyelvben is eléggé általános szóvégi-hangzóközi *n* ~ *ny* váltakozás (*hitván* ~ *hitvány, rokon* ~ *rokony* : *rokonok* ~ *rokonyok, szappan* ~ *szappany* : *szappanos* ~ *szappanyos, tehén* ~ *tehény* : *tehenek* ~ *tehenyek* stb.) hatására keletkezett analógiás alakulás lehet. (A nyelvjárási váltakozásra nézve l. Horger, MNyj. 109.)

zsitár: *„zsitár, zsibtar*(!) marha hajto" < r. *zsitaru*. — A Gyarmathi adta jelentés aligha helyes, hiszen a délszláv eredetű román *jitar* tájszónak 'mezőpásztor, csősz' jelentése van (erre nézve l. DLRM.).

B) A Voc.-ban más nyelvek szavaival rokonított, a magyarban azonban minden valószínűséggel román kölcsönszók:

alakor: 'alica'. — E szótári címszó alatt Gyarmathinál semmilyen megfelelésre való utalással nem találkozunk. Gyarmathi hihetőleg a megadott latin szó származékának tartotta a címbeli szót. A románban csak *alac* 'Triticum

spelta' növénynév van, s ezt a magyar *alakor*-ral egybevetendőnek tartják (DLRM.). A magyar alak Szinnyei szerint a román artikulusos *alacul* forma elhasonulásos alakja. Alexics szerint a román tbsz. *alacuri* átvétele lehet (l. még EtSz., TESz.).

baraboly: 'chaerophyllum bulbosum'. E kétségtelenül román eredetű szót (EtSz., TESz.) Gyarmathi a nyilvánvalóan nem ide tartozó ném. *peperle* társaságában szótározza. Magát a román szót régebben a kétes eredetű szók közé sorolták, újabban azonban bolgár eredetűnek tartják (l. EtSz.; Blédy, Infl. 22; DLRM.); a TESz. olyan vándorszónak minősíti, amely a románból vagy az ukránból került szókincsünkbe.

boér, bojér: 'bojarus, nobilis valachus'. — E szó az itt idézett két alakváltozatban és jelentéssel minden megfelelés nélkül került bele a szótárba.

cserge: „*tserge*, lazsnak, sátornak való pokrotz". Gyarmathi ez esetben egyebek mellett a dalmát *cserga* 'tugurium' megfelelésre utal. — A címbeli szó végső forrása a latin *serica* lehet, ennek óolasz fejleménye *serga* kerülhetett át az újgörögbe, innen a törökbe és a szláv nyelvekbe. A török *čärgä* szó magyarba való átkerülése tisztázatlan ugyan, de annyi valamelyest valószínűnek látszik, hogy a két jelentésben: 1. 'tentorium; Zelt; sátor'; 2. 'strangula; zotige Decke, Kotzen; pokróc' ismert szó második jelentésében román közvetítéssel került bele szókincsünkbe (SzlJ. 611—2; TESz.).

csobány: A „*tsobány*, légely" esetében Gyarmathi a szl. *cobolya*. or. *zsban*, a cs. *dzban* és a szb. *tsbanetz* szóra hivatkozik. Kniezsa e szót a magyarban nem román, hanem szláv eredetűnek tartja (SzlJ. 137), Erdélyben azonban legalábbis román közvetítést feltételezhetünk.

dohot: A Voc-ban *dohott, degett* alakban és a Gyarmathitól — nyilvánvalóan tévesen — a *kulimáz*(!) szóval együtt az orosz *degot*(!) köznévvel egybevetett alakváltozatok közül a *dohot* kétségtelenül a románból kerül a magyarba. A románban a szó ukrán eredetű; a *deget* a szl. degъtь 'Teer' szóval függ össze (SzlJ. 624). — A Gyarmathi ismerte alakváltozatok, illetőleg szók egymáshoz való viszonyára nézve 1794-i tájszójegyzékében azt találjuk ugyan, hogy — szerinte — a *dohott* erdélyi „vár-

megyei", azaz székelységen kívüli, a *degett* székely és a *kulimáz* magyarországi szó (l. Nyelvm. I, 361), székely tájszavai között azonban Gyarmathi mégis mind a *degett*, mind a *dohott* alakváltozatot említi (VocTold.).

esztena: Az „*esztena, isztina* juhfejő szín" szócikk (ugyanez székely tájszóként VocTold.-ban) csak szláv megfelelésekre utal, holott a magyar szó minden valószínűséggel az egyébként tisztázatlan eredetű r. *stînă* 'ʃchäferei' átvétele lehet (SzlJ. 823, TESz.).

gornyik: Gyarmathi szerint ez az 'erdőpásztor, hegyipásztor' jelentésű szó az illir *gornyák* és az orosz *gorni*(!) szóval vethető össze. Noha a szó valamiképpen valóban a szl. *gora* 'Berg, Wald' származékaként keletkezett szó lehet, — szóföldrajzi okokból — a magyarban csak román eredetű lehet (így SzlJ. 829—30). — A Voc. a román megfelelőre nem utal. Érdekes hivatkozni arra, hogy az Affinitas-ban (309) is felhasznált szót ott a magyar 'erdőpásztor; határjáró' jelentés mellett a román eredetű *zsitár*-ral magyarázza (l. előbb a 3. pontban).

gulászta: A Voc. a végső soron román eredetű szót (vö. SzlJ. 649) csak a *gulasztás tej* származékos szerkezetben szótározza, de román alakra nem utal. A lat. *colostrum*-ra való utalás a román szó etimológiája szempontjából helytálló (uo.). A *gulászta* egyes magyar nyelvjárásokból ismert alakváltozatai a románból a szláv nyelvekbe átkerült szláv formák átvételével magyarázhatók, az erdélyi *gulászta* ~ *gulásztra* ~ *gurászta* alak azonban csak román eredetű lehet (így uo.). — Magam a dési köznyelvből csak a legutolsónak említett alakot ismerem.

hiribi: Gyarmathi a *hiribi gomba* köznév szótározásakor csak a cseh *hrib* szóra utal. Jóllehet a szó végső elemzésben valóban rutén, tehát szláv származású, szóföldrajzi és hangmegfelelési okokból a magyar szó közvetlen forrása a román *hrib* 'Boletus edulis' < ukr. *hryb* (DLRM.) lehet; a *hiribă* alak feltehetőleg a magyar forma visszakölcsönzésével alakult (így SzlJ. 841). A magyar szónak ma Közép-Erdélyben a *hiriba* ~ *hiribe(gomba)* alakja a köznyelvben is általános.

isztina l. esztena

kaláka: A Vocabularium-ban *kaláka, kláka* alakban és hibás 'dolgozó sereg' jelentéssel szótározott szót Gyarmathi

az olasz (így!) *tláka* szóval veti egybe, holott a szó a magyarban román, itt meg bolgár *(tlaka)* eredetű jövevényszó lehet (SzlJ. 846; NyIrK. VI. 69—84).

livágya: Gyarmathi e — szerinte — 'rét, pratum' jelentésű szó esetében feltűnően csak a dalmát (így!) *livada, livadia* szóra utal, holott az egykorú erdélyi tájnyelvi színeződésű köznyelvben e szó csak a r. *livadă* 1. 'gyümölcsös'. 2. 'rét, legelő' (DLRM.) köznév jésült tájnyelvi formájának átvétele lehetett. Maga a román szó bolgár vagy ukrán eredetű (uo.).

papusa: A Voc. csak a *papusa-dohány* 'fasciculus tabacae' összetételként szótározza a címbeli szót, az Affinitas (324, 338) azonban már a *Papuſa* és a *Papuſált dohány* adatot is említi. — Gyarmathi e szó esetében a szerb *papusa* megfelelésre hivatkozik, holott a címbeli szó — szóföldrajzi okokból — a magyarban nyilvánvalóan román eredetű kölcsönszó (vö. MNy. III, 331).

plájás: A *„plajás* őrző, havasi-katona, rikkants, tsősz, kerülő, a vocabulo latino medii aevi *plaiaso"* adalékból ítélve, Gyarmathi, úgy látszik, a címbeli szót latin eredetűnek tartotta, holott a lat. *plajaso* (így Bartal, MLSz.) csak latinosított erdélyi magyar köznyelvi, itt meg kétségtelenül román eredetű szó lehet [vö. r. *plăiaș* 1. 'határőr' elavult jel.; 2. 'határpásztor', 3. havasi lakos (Blédy, Infl. 76; DLRM.)].

preszkura: A Voc. a *pereszkora* ~ *preszkora* formában ismert szót csak a görög *prosphora* 'oblatio, felajánlás' köznévvel veti egybe, jóllehet a szó minden kétséget kizáróan az egyébként szláv eredetű román *prescură* < szl. *proszkura* 'pîinișoară rotundă sau în formă de cruce, făcută din aluat dospit, din care se pregătește cuminecătură și se taie anafura' (DLRM.) köznév közvetlen átvételeként kerülhetett a magyarba (Blédy, Infl. 79). Ha egyáltalában volt *pereszkora* alakváltozat, az csak bontóhanggal a magyarban alakult változat lehetett.

radina: Gyarmathi e — szerinte — 'convivium puerperae, der Taufschmaus' jelentésű köznevet szláv megfelelések idézésével nyilvánvalóan szlávból származottnak tartja, holott mivel a szó — Kniezsa szerint is — csak a Székelyföldről ismeretes, szóföldrajzi okokból csak románból (vö. r. *rodină* 'ua.') származtatható (SzlJ. 931).

szirimány: A Vocabularium-ban 'nyomorult, ügyefogyott, szegény' jelentéssel szótározott köznévnek Gyarmathi ol. *sziromak* és szb. *szirmakh* megfelelését említi, habár a szó minden kétséget kizáróan a román *siriman* ~ *siliman* ~ *săriman* ~ *sărman* ~ *sîrman* '1. szegény; 2. árva; 3. ügyefogyott' (DLRM.) jelentésű köznév átvétele lehet, a magyarban csak melléknévként használatos (vö. az erdélyi köznyelvből tőlem is ismert *szilimán ember* 'vékony dongájú ember' kifejezéssel).

C) E két csoportban tárgyalt szóanyag felsorolása után még meg kell jegyeznem, hogy a székely tájnyelvi *diszke* szó meghatározásaként a Voc. a *'millora,* második esztendős bárány' jelentését iktatja be. Az első jelentés-jelölő szó külön címszóként nem szerepel a szótárban. Gyarmathi a korabeli erdélyi köznyelvből, illetőleg nyelvjárásokból nyilván ismerhette a r. *mioară* 'egyéves bárány' több alakváltozata *(mióra, mijóra, milióra, millóra, milvara)* közül az itt idézettet is, és annak az oklevelekben előforduló latinosított (?) *milliora* ~ *miora* meg más alakváltozatait (Bartal, MLSz.), hiszen a román szó legrégibb kölcsönszavaink közül való: már a XVI. századból van rá adatunk (Blédy, Infl. 67) és XVII—XVIII. századi erdélyi állatösszeírásokban gyakran találkozhatni vele. — Más, csak jelentés-meghatározásból ismert román kölcsönszóra a Voc.-ban nem akadtam. Lehet azonban, hogy valamelyik címszó értelmezésében rejtőzködhetik még ilyen. Itt idő- és alkalomszerű megemlítenem, hogy az Affinitas-ban például a *gornik* (110) szó értelmezésében a román eredetű *Sitár* (olv. zsitár), a szl. *Serlo* esetében pedig a *Resnyitze* szóra (326) bukkanunk (l. előbb a 3. pontban), — külön címszót azonban az Affinitasban Gyarmathi a két szó egyikének sem szentel. (De l. a Voc. megfelelő címszavaival kapcsolatban előbb mondottakat.)

D) Az adattár viszonylagos teljessége kedvéért meg kell még említenem, hogy a Voc. egyik toldalékában a már előbbiekben említett „Székely szók" címen összeállított tájszójegyzékben néhány, a Voc. nyelvhasonlító szójegyzékeiből többségében már előbb kiszemelgetett szót idézhetünk. Íme: *Degett, dohott* | *Esztena, isztina,* juh fejő szín | *Karincza* elő ruha, surcz | *Kerlány,* esztendős bárány | *Kokojza, áfonya,* fekete borsónyi édes gyümölcs | *Orszak* |

Szimboráló | *Zeke, szokmány,* czondra, czedele, darócz. — Az itt felsorolt szavak közül a Vocabularium nyelvhasonlító szójegyzékébe nem vette be Gyarmathi, hihetőleg nem tudta semmilyen tőle ismert nyelv szavaival rokonítani a *kerlány,* a *kokojza* és az *orszak* székely tájszót, viszont rokonértelmű szóként közli a *kokojzával* együtt már a Vocabulariumban a román *afine* szóval egybevetett m. *áfonyát* (l. ott). A székely tájszók közül itt kiemelt szókkal kapcsolatban ezeket a megjegyzéseket tehetem:

A kerlány kétségtelenül román eredetű állatgazdálkodási műszó: az erdélyi levéltári anyag állat-összeírásaiban a XVII. század közepétől gyakran találkozhatni vele (ESzT.). Először szótározva a Voc.-ban fordul elő (Blédy, Inf. 56), megvan azonban Gáspár János 1838—1845 között összeírt kéziratos szójegyzékében is (MNyTK. 107. sz.). Az egyébként ismeretlen eredetű r. *cîrlan* 'egyéves bárány' (Blédy i.h.; DLRM.) magyar származéka több alakváltozatban Erdélyben ma is széltében használt tájszó.

kokojza: Ebben az alakban és *kukujza* alakváltozatban 'áfonya' jelentésben ma is használatos székely tájszó a r. *coacăză* 'Ribes rubrum' átvétele (Blédy, Infl. 57); a román szónak albán megfelelőjével számolnak (DLRM.).

orszak: Feltűnő a székelynek minősített tájszóban a második szótagbeli *a*-zás. A MTsz. ugyan — Székelyföld megjelöléssel az 1838-i Tsz.-ra hivatkozva — szintén idéz ilyen alakot, de a hivatkozott helyen csak *orszok* formát találunk. Magam Erdélyből a Mezőségről, a Maros mentéről és a moldvai csángóság egyes *a*-zó pontjairól ismerek ugyan *orszak* alakot, másutt azonban — nagyon gyakori előfordulásban — csak *orszok* formával találkoztam. A szó egyébként valóban román eredetű (vö. r. *orcic*), habár egyelőre magyarázatlan a szóbelseji r. *c* (č) ~ m. *sz* megfelelés (Blédy, Infl. 72).

Minden valószínűséggel a román eredetű szók közé számítható a „Székely szók" között szereplő, de fennebb ki nem emelt *mormojálni* ige; ezt a szójegyzékben rokonértelmű szóként vagy jelentésként a *dongani* szó követi. A szó ugyan mint hangutánzó szó a rokonításkor nagyon óvatosan kezelendő (erre nézve l. Bárczi, Szók.[2] 21), mégis — szerintem — a magyar szót nem lehet a több jelentésű, de kétségtelenül hangutánzó r. *mormăi* ige valamilyen

tájnyelvi alakváltozatától független szónak tekinteni; magam a tájszót a román igéből — a román és más nyelvekből átkerült kölcsönszókban szokásos *-l* igeképzős (l. Blédy, Infl. 15. — Bárczi, i.m. 122) alakulásnak tartom.

Az eddigiekben a Nyelvmester (1794), az Affinitas (1799) és a Vocabularium (1816) román eredetű szóanyagával kapcsolatban mondottak alapján Gyarmathinak a román kölcsönszók kérdésében vallott tudományos állásfoglalását illetően a következő összefoglaló jellegű megállapításokat tehetjük:

a) A Nyelvmester írójában 1794 táján — hihetőleg — még egyetlen szójegyzékébe, illetőleg példái közé felvett szóval kapcsolatban sem vetődhetett fel a románból való származtatás lehetősége. Ismeretes, hogy Gyarmathi ekkor még a magyarság „napkeleti származtatás"-ának híve volt, és így kora ez irányzatához tartozó nyelvészeivel — köztük Beregszászi Pállal és Kalmár Györggyel együtt — vallotta, hogy a magyarság nyelve „napkeleti nyelv", mert a zsidó, káldeai, samariai, sziriai, kopt, szerecsen és arab nyelvekkel sok hasonlóságot mutat (l. Zsirai, FgrRok, 497. kk.). Közvetlenül a Nyelvmester megjelenése után, 1795—1798 között tett németországi tanulmányútja, német nyelvészekkel való személyes kapcsolata, a finnugor népekre, főként a lappra vonatkozó nyelvészeti kiadványok tanulmányozása eredményeként nyelvtudományi felfogásában azonban döntő fordulat következett be. Úgy látszik, ez nemcsak a magyar nyelv finnugor rokonságának feltétlen elismerésében, hanem a magyar szókincs jövevényelemeinek szemléletében is gyökeres változást jelentett. Ilyenformán érthető, hogy a németországi tanulmányút befejeződését követő évben megjelent Affinitas-ában a finnugor rokonság szókészleti bizonyítékainak összeállítása mellett a magyar szók szláv, orosz, lengyel, cseh, szerb megfeleléseinek összeállításával (Aff. 306—66) már a népi érintkezés, illetőleg együttélésnek azokkal a szükségszerű szókincsbeli következményeivel is számolt, amelyeknek eredményeként a magyar nyelvbe török, szláv, német, latin, újlatin szavak között jelentős román szó bekerülése egészen természetszerű jelenség.

b) Habár — mint alább kimutatom — Gyarmathi nemcsak hogy tudhatott románul, de — már németországi

útja előtt — nyelvtudományi szempontból is foglalkozott e nyelvvel, az Affinitas megírásakor műveibe besorolt minden román szót szláv megfelelésként tartott számon (l. a 3. pontban az Aff. román szókészleti elemeinek felsorolását).

c) Az Affinitas megjelenésétől a Vocabularium közzétételéig Gyarmathi a nyelvhasonlítás vonatkozásában a finnugor és szláv megfelelések megállapításán már túljutott. Noha nem kétséges, hogy a magyar szókincs-vizsgálódások XVII. század végi kezdőkorában már a nagyon „maradi" Debreceni Grammatika (Bécs, 1795) is a jövevény-, illetőleg kölcsönszavak kérdésében rendkívül józan álláspontot foglalt el (l. ott a 351—2 l.-on), az ilyenszerű józanság a nemzetieskedés virágkorában, sőt még jóval később is egyáltalában nem volt népszerű. Eléggé ismeretes, hogy Sajnovits János (1733—1785) híres Demonstratio-jának (Koppenhága és Nagyszombat 1770) megjelenése milyen felháborodott tiltakozást váltott ki. Nem csekély tudományos bátorságról tett hát bizonyságot Gyarmathi, mikor a XVIII. század végén és a következő század elején a nyelvhasonlítás meg a jövevényelemek vizsgálata kérdésében józan tudományos álláspontot foglalt el. Józanságát és a tudomány művelésében való elfogulatlanságát saját kora tudományos felfogásának ismeretében jóval többre kell értékelnünk, mint ha saját korunk nyelvtudományi módszerekben összemérhetetlenül fejlettebb álláspontjáról ítéljük meg Gyarmathi korabeli, népszerűtlen volta miatt kétségtelenül merész állásfoglalását.

d) Ha a román eredetű kölcsönszavak kérdésében a valóságra néző józanság tekintetében Gyarmathi leginkább számbaveendő művének, a Voc.-nak kölcsönszavak kérdésében vallott általánosabb természetű megállapításait közelebbről is vizsgálat alá vesszük, tudománytörténeti szempontból feltétlenül kiemelendő, hogy a Voc.-nak már az olvasóhoz intézett bevezetésében feltűnően modern társadalmi-gazdasági szemlélettel szól Gyarmathi a népi érintkezés szükségszerű következményeként jelentkező, többnyire kétoldali szókincshatásról. S hogy ne legyen kétségünk afelől, hogy elsősorban a szoros népi érintkezés olyan esetére gondol, mint amilyenben évszázadok óta a magyar és a román nép él, idézem a bevezető sorokból

az ide vonatkozó következő részletet: A románoktól „is, kiknek társaságokban élünk, azon béjövetelünktől (ti. a honfoglalástól) fogva igen sok szókat költsönöztünk 's ők is eleget mi töllünk". Majd így folytatja: „De a Németek is sokat nyelvekbe a mienkből felvettek. Ilyen sok tserebere közt hát nem tsuda, hogy más nyelvekben is sok Magyar szókkal megegyező hangzatu, s jelentésü szókat találunk. Szükség hát, hogy vagy mi vettük töllük azokat, vagy ök mitöllünk. Ezt pedig bizom értelmes Olvasoimra, hogy szemeljék ki mellyeket vettünk mi töllök, 's mellyeket ök mi töllünk." (Voc. IV. l.). — Nem kétséges tehát, hogy a Voc.-ba Gyarmathi már teljes tudatossággal vett fel román elemeket is. S noha itt csak „megegyező hangzatú" szók megfeleléseit állapította meg, és az „értelmes olvasó"-ra bízta annak eldöntését, hogy melyik az átadó és melyik az átvevő nyelv, nem kétséges az sem, hogy az előbb a 4. pontban összeállított szók esetében a jegyzékbe foglalt szavak többségében — teljesen jogosultan — a magyar nyelvet tartotta átvevő nyelvnek.

e) Gyarmathinak ez a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavai kérdésében kialakított álláspontja a közvetlen népi érintkezés nyelvi hatásának szükségszerű következményeként jelentkező kölcsönös szókincsbeli hatás dialektikus elvének felismerését jelenti. Ez tette lehetővé a Voc. egybeállítója számára nemcsak a magyar nyelvbe bekerült román, hanem más nyelvekből átkerült szavak felismerését is. A magyar szókészlet-vizsgálódásban Gyarmathinak ebben a vonatkozásban is bizonyos mértékig úttörő szerepet kell tulajdonítanunk.

6. A 2—4. pontban felsorakoztatott román kölcsönszóanyaggal kapcsolatos általános észrevételek közlése (5. pont) után, ha lehetséges, felelnünk kell arra a kérdésre is, hogy vajon Gyarmathi élete, nyelvészeti érdeklődésének iránya és tudományos munkássága ismeretében kiemelhetők-e olyan mozzanatok, amelyek Gyarmathi román nyelvi ismereteinek mértékéről, a román nyelv iránt való tudományos érdeklődés határozott voltáról tesznek bizonyságot.

a) Életrajzából kétségtelenül megállapítható, hogy Gyarmathi szinte egész élete folyamán olyan környezetben élt, ahol megvoltak a lehetőségei a román nyelv közvetlen

elsajátítására. Szülővárosában és környékén, valamint későbbi tanuló-helyein, Nagyenyeden és Zilahon meg vidékén már tanulóvei alatt megvolt a lehetősége a román nyelv megismerésére. 1776-tól ugyan hat évig a bécsi egyetem orvostudományi karán végezte főiskolai tanulmányait, és a doktori oklevél megszerzése után is egy ideig Erdélyen kívül nevelősködött, 1785 elejétől azonban erdélyi főúri családoknál működött udvari orvosként. Főúri szolgálata ideje alatt kétségtelenül olyan vegyes román—magyar—szász lakosságú, illetőleg környezetű falvakban (Magyarbénye, Magyarózd, Magyarsülye, Mikeszász) élt, ahol a mindennapi érintkezésben a román nyelvet is elengedhetetlenül használnia kellett. Mikor aztán 1787-ben Hunyad megye „physikus"-ának, azaz tiszti főorvosának választották meg, e nagy többségében román lakosságú megyében Déván laktában már hivatala eredményes gyakorlása miatt is feltétlenül jól kellett ismernie és beszélnie románul. Éppen dévai tartózkodásának éveire esik nyelvészeti munkásságának kezdete: 1788-ban fog ugyanis hozzá a fennebb már felhasznált Nyelvmester megírásához. Gyakorlati román nyelvtudása azonban nyelvészeti munkássága kezdete óta feltehetően a román nyelv iránt való nyelvtudományi érdeklődéssel párosulhatott. Ha a század utolsó évtizedében megjelent Nyelvmester (1794) és az Affinitas (1799) írója nyelvhasonlító munkájához a finnugor nyelveken és a bécsi tanulmányai alatt bizonnyal tökéletesen elsajátított német nyelven kívül különleges gondot fordított például az orosz és az angol nyelv tanulására (l. M. Nagy Ottó: ETF. 182. sz. 47), alig hihető, hogy éppen a román nyelv alaposabb tudományos megismerését hanyagolta volna el.

b) Gyarmathi egy 1801-ben, zilahi professzor korában, hivatali főhatóságához, az erdélyi református főkonzisztóriumhoz beküldött, a »Zilahi oskolában valo Tanitás modja« címet viselő jelentésében megemlékezik arról, hogy a zilahi kollégium háromszáz körüli diákja között románok is vannak (l. Benkő Samu: NyIrK. II, 230—2). Ilyenformán Gyarmathinak nemcsak Hunyad megyei orvosi, hanem zilahi tanári működése idején is román tanítványaival és főként ezek szüleivel való érintkezés rendjén szüksége volt a román nyelv ismeretére.

c) Hogy Gyarmathi román nyelvtudása nem merő feltevés, arra kétségtelen bizonyítékokat is elősorolhatok. Talán legértékesebb bizonyíték erre Gyarmathinak második külföldi, németországi útjáról, Göttingából Aranka Györgyhöz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság eszméjének felvetőjéhez és évtizedeken át legbuzgóbb munkásához 1797. január 17-én írott levele. E levélben Gyarmathi beszámol mások mellett a 84 éves jénai nyelvtudósnál, Büttnernél (csak így!) tett látogatásáról, s benne arról, hogy Büttner nagy poliglott lexikonához mások mellett a román nyelvre nézve is ő szolgáltatott adatokat, és egy román nyelvtant is ő küldetett Büttner számára. Levelében Gyarmathi utal még arra, hogy többszöri és hosszas nyelvtudományi eszmecseréik során Büttnerrel a magyar, román és cigány nyelvből „grammatizált" (MNy. XXV, 258—62). E nyilatkozatok alapján Gyarmathiról nemcsak román nyelvtudást, hanem a román nyelvtani kérdésekben való alapos tájékozottságot feltételezni a teljesen megalapozott vélekedések közé tartozik. Ugyancsak jogosan feltehető az is, hogy az Affinitas írója — a mű kedvező fogadtatása révén vele kapcsolatba került korabeli leghíresebb német nyelvészek felé Büttneren kívül is — közvetíthetett valamelyes román nyelvi, illetőleg nyelvhasonlítási anyagot.

d) Gyarmathinak a román nyelv iránt való irodalmi érdeklődésére az itt elsoroltakon kívül bizonyítékot nyújt az ő végrendeleti hagyatékaként egykori munkahelyére, a zilahi református kollégiumba került könyvtára darabjairól M. Nagy Ottótól elmélyülő gondossággal összeállított jegyzék is (l. tőle: ETF. 182. sz. 75—85 és külön: EM. XLVIII, 332—41). Ez a könyvjegyzék ugyan — mint összeállítója kimutatta —, sajnos, csak Gyarmathi könyveinek egy részét foglalja magába, s éppen a tőle élete végén is leghasználtabbak nincsenek meg benne, mégis e hiányos jegyzékben a latin, német, francia, olasz és természetesen magyar nyelvű könyvek mellett találunk két román könyvet is: a 25. sz. alatt egy »Valachisches Lesebuch« címet viselő, Bécsben 1793-ban megjelent könyvet és a 84. sz. alatt számontartott, Kolozsvárt évjelzés nélkül megjelent »Katechismus csel mare« (így,

részben magyaros átírásban!) című kiadványt. Mindkét könyv, de különösen az olvasókönyv annak bizonyítékául tekinthető, hogy Gyarmathi érdeklődött a román irodalmi nyelv iránt is, és nemcsak a hivatali kötelessége gyakorlásában nélkülözhetetlen nép-, illetőleg köznyelvet igyekezett elsajátítani.

7. A fennebb felsorolt tények ismeretében most már így felelhetünk az előbbi pont elején felvetett, illetőleg Gyarmathinak a magyarba átkerült román jövevényszavak vizsgálatában játszott szerepét illető kérdésre: Gyarmathi életének ismerete, bizonyítható román nyelvtudása és a román nyelv iránti nyelvtudományi érdeklődése érthetővé teszi azt, hogy már első két munkájába, a Nyelvmesterbe és az Affinitas-ba viszonylag olyan sok román eredetű magyar kölcsönszó került bele — egyelőre legalább — úgy, hogy maga nem ismerte fel vagy legalábbis nem jelezte e szók román eredetét, sőt a velük kapcsolatos megfeleléseket más nyelvek körében kereste. Az azonban, hogy a Voc.-ba már köz- vagy tájnyelvi szóként felvett magyar szavakkal kapcsolatban legtöbb esetben maga idéz román megfeleléseket, arra mutat, hogy az Affinitas megjelenésétől eltelt idő alatt, tehát 1799-től 1816-ig a román nyelv tudományos tanulmányozása vonatkozásában is olyan jelentős mértékben elmélyültek ismeretei, hogy legtöbb esetben szókészleti egybevetéseit ma is elfogadhatóknak tekinthetjük. Egészen érthető azonban az is, hogy a magyar szófejtő kutatások bölcsőkorában Gyarmathi egybevetései közé nem egy téves is került, sőt természetesnek vehető az is, hogy nagyon sok vitathatatlanul román eredetű kölcsönszavunk esetében Gyarmathi nem tudta megállapítani a román nyelvből való származást.

Mindenképpen indokolt tehát, hogy — az érintett érthető fogyatékosságok ellenére is — a továbbiakban Gyarmathit úgy tartsuk számon, mint a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavainak eddig ismert első munkását. Amellett, hogy az Affinitas írójának a nyelvhasonlítás történetében eddig is elismert úttörő érdemei ezzel a felismeréssel jelentősen öregbednek, a nyilvánvaló tudománytörténeti tényeknek ilyen hosszú ideig való figyel-

men kívül maradása bennünket arra kötelez, hogy más irányban is körültekintőbb kutatást végezzünk a kérdésünk körébe tartozó tudománytörténeti mozzanatok minél teljesebb összegyűjtése érdekében. Csak az ilyen, minden lehető részletre kiterjedő, a korabeli társadalmi, művelődési és az egyéni életkörülményeket is összefüggésekben vizsgáló kutatómunka után kerülhet majd sor a magyar nyelv román eredetű kölcsönszavaira vonatkozó kutatások történetének összefoglaló megírására és — ami a Babeș—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke tervmunkájának különleges feladata — a feudalizmuskori román eredetű kölcsönszó-anyagnak a lehetőségig teljes, minden szempontra kiterjedő, alapos feldolgozására.

1960/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A FEUDALIZMUSKORI KARAJNUK ~ KRAJNIK TISZTSÉGNÉV SZÓTÖRTÉNETÉHEZ

1. Az oklevelekben először a XIV. század második felében jelentkező címbeli tisztségnévre, illetőleg e tisztség szerepkörére nézve a történettudományi irodalomban elszórtan még találunk valamelyes tájékoztatást, a magyar nyelvtudomány azonban még e tisztségnév szótári számontartásának szintjéig sem jutott el. Történeti szótáraink (NySz., OklSz., Bogáts, HszSzj.) nem tartalmaznak rá vonatkozó egyetlen adalékot sem, és persze nem foglal helyet címszóként egyetlen értelmező-magyarázó szótárunkban (CzF., Balassa, ÉrtSz.) sem. Mindössze Bartal Antal sorolja be szótára (MLSz.) anyagába a *krajnik* címszót a rá vonatkozó, de lényegében nem is helytálló 'judex nobilium; szolgabíró' értelmezéssel. A Bartalban hivatkozásként közölt helyen, Pesty Frigyesnek egyik helytörténeti munkájában azonban csak körülményes keresgéléssel találhatunk egy időbelileg és földrajzilag rögzíthető: 1484-ből való és az egykori Szörény megye területére vonatkozó szótörténeti adalékot (l. Pesty, SzörB. II, 111, III, 93—4; l. még erre alább a 2. pont B) cikkelyében mondottakat).

2. Minthogy e szótári adatolatlanság ellenére történeti munkákban és forráskiadványokban a címbeli tisztségnévre nézve jelentős számú, időbelileg és földrajzilag rögzíthető adalék lappang, a szótörténeti kérdések tisztázása érdekében elsősorban ezeket a szétszórt adatokat ajánlatos az alábbiakban a teljesség valamelyes igényével egybeállítani.

A) A legkorábbi köznévi adalék egy XIV. századi, Hunyad vidéki oklevélből kerül elénk: 1387: „Nos iudices, iurati et universi hospites, kenezys necnon *karaynuk* de districtu Hachzak, de fluvio Strig, de Hunyad, de Varmegy et de Iwfiw . . .“ (DocVal. 326; Csánki V, 61 ugyane

kezdőformula összevont közlésével megnehezíti a helyes értelmezést). — Ugyanez évben, ugyane tisztség nevének — egyébként csak egyetlenben egyszer előforduló — *kalajnuk* változata őrződött meg abban a zálogosító levélben, amelyet a dévai, a hunyadi és a hacaki királyi vár területén bizonyos önkormányzati keretek között élő román lakosság képviselői állítottak ki (Csánki V, 36). Ennek a kiadatlan oklevél szövegének ugyan csak kezdőformuláját (Nos iudices, iurati et universi hospites, keneziis necnon *Kalaynuk* de districtu Hachak, de fluvio Strig, de Hunyad, de varmegy et de Iwfiw) ismerjük, tárgya miatt azonban az oklevél elbeszélő része nemigen tartalmazhat az itt vizsgált tisztség szerepkörére nézve semmiféle további felvilágosítást. Egy kissé zavaró mozzanat az, hogy Csánki — a jelzetből ítélve azonos oklevélből — két különböző helyen egyszer *Kalaynuk*, aztán meg *Karaynuk* formában idézi a bennünket most közvetlenül érdeklő tisztségnevet (Csánki V, 36, 61).

Éppen beszédes volta miatt különlegesen számot tarthat az érdeklődésre az az 1434-ben keltezett, sajnos, csak bő kivonatban ismert kiváltságlevél, amelyben Csáki László erdélyi vajda a hunyadi Jófű (később: Dobra) város kerületében lakozó összes nemesek, kenézek és jobbágyok kérésére a vajda atyjától, néhai Csáki Miklós volt erdélyi vajdától a kérelmezőknek adott, illetőleg jóváhagyott szabadságjogok, valamint szokások megerősítése céljából állíttatott ki. A szabadságjogok és szokások részletes felsorolása rendjén a kiváltságlevélben a vajda egyebek mellett a tisztek cselédeivel együtt a törvényes és végérvényes bírói ítéletekben meghatározott bírságok, illetőleg ezek biztosítására adott zálogok felszedésében eljáró k a r a j n o k szerepéről, sőt még arról is tájékoztat, hogy a karajnokot e tájt — minden bizonnyal régi szokásjog alapján — a Jófő kerületbeliek maguk választották (Csánki, V, 61—3). Az így biztosított szabadságjogok és szokások további érvényben maradásáról tanúskodik az az oklevelesen bizonyítható tény, hogy a kiváltságlevelet 1437-ben Sárai (Lévai) Cseh Péter, 1439-ben Losonczi Dezső, 1515-ben Szapolyai János, sőt még 1478-ban maga Mátyás király is megerősítette (Csánki V, 63).

Hunyadra, pontosabban Déva vára vidékére vonatkozó figyelemre méltó XV. századi adalékot őrzött meg az az 1481-ben kelt oklevél, amelyben „Georgius Szabó *Krajnicus,* ac Universi Kenezii, et incolae pertinentiis Castri Deva" bizonyítják, hogy Hunyadi János, Magyarország néhai kormányzója Theodorus Keneziusnak a rigómezei csatában tanúsított és a kormányzó életét megmentő tettéért Déva vára tartozékai közül egy falut és bizonyos földet adományozott (Hurmuzaki, Doc. II/2. 269—70). Ebben az oklevélben a latinos formában előforduló tisztségnév *(krajnicus)* — a felsorolás sorrendjéből ítélve — az összes kenézek fölött álló tisztségviselőre vonatkozónak látszik. E látszattal szemben áll azonban az a tény, hogy a többi hunyadi okleveles kezdőformulákban a kenézek említése mindig megelőzi a *karajnok* ~ *krajnik*-ét. — Hunyad várának egy 1512-ből ránk maradt urbariumában a várnépek szolgáltatásainak felsorolásában is ezt olvassuk: „Item tenentur ad castrum Hunyad cum equis kenezy et *craynici* qui sunt numero CLXVII" (Nürnbergi Állami Levéltár. Brandenburger Literalien Nr. 1071/5; hasonmásban az akadémiai Történettudományi Intézetben Kolozsvárt). A felsorolás rendjéből itt is úgy látszik, hogy a kenéz tisztségbeli rang tekintetében megelőzte a krajnikot. Az itt idézett feljegyzés egyébként nagyon jelentős, mert az egyedüli forrás, amely arról is tájékoztat, hogy a krajnikok a kenézekkel együtt Hunyad várához lovas szolgálattal tartoztak. Hogy e szolgálat milyen természetű volt: katonai vagy hírvivő, postálkodó szolgálat-é, ez a szűkszavú felsorolásból nem állapítható meg. Egy feltehetően 1528 végén — 1529 elején keletkezett összeírásból megint ezt a krajnikokról szóló részletet idézhetem: „Sunt eciam ad castrum kniezÿ (!) et *kraÿniczÿ* qui tenentur servire ad castrum quilibet cum uno equo; sunt in numero CLXXVII" (I.h. 1027/15). Név szerint ez az összeírás sem sorol fel sem kenézeket, sem krajnikokat.

A történeti kutatók figyelmét mindmáig elkerülte az a tény, hogy Jófő (Dobra) vidékéről a krajnik tisztségre, illetőleg krajnikság intézményére nézve évszázadokkal későbbről is vannak egy közkézen forgó kiadványban adataink. Tagányi Károly ugyanis még 1896-

ban közzétett két, a dévai, akkor gr. Haller kézen lévő uradalom Dobra vidéki krajnikjának feladatairól szóló, 1746-ból, illetőleg 1750 tájáról keltezett gazdasági utasítás-részletet (ErdOkl. II, 34—5, 117—9). Noha e két, kihagyásosan közölt instrukcióban — nyilván a kiadvány természete miatt — a krajniknak csak az erdőgondozás keretében elvégzendő feladatai körvonalazódnak, a kihagyott részben minden valószínűséggel más gazdasági, illetőleg birtokigazgatási vonatkozású pontok is lehetnek. Ilyen — gondolom, jogos — feltevés alapján a Dobra vidéki krajnik a XVIII. század közepe táján már a dévai magánuradalmi jószágkormányzóság rendelkezési körébe tartozó birtokigazgatási tisztség viselője, amolyan mindenes gondviselő: tiszttartó vagy gazdatiszt-féle lehetett.

B) János királynak egy 1531-ben Gyulafehérvárott kelt, de sajnos, csak kivonatból ismert rendelete még délebbi területekről, az egykori Szörény megyéből is adatot szolgáltat a krajniki tisztségnek és a krajnik szónak még szélesebb körű földrajzi elterjedéséről. E Karánsebes város castellanusaihoz, al-castellanusaihoz és a krajnikokhoz intézett rendelet a Kárán város (oppidum) körül fekvő erdők használatára nézve intézkedik. A kivonat bennünket érdeklő szava után a kivonat-közlő Pesty Frigyesnek ( )-ben adott azonosítása szerint a krajnik tiszt a szolgabírói tisztséggel lett volna azonos (Pesty, SzörB. II, 11). Pestynek ez az azonosítása azon alapul, hogy egy 1484-ből való oklevél kezdő formulájában „Andreas Waralyay, Judex nobilium" szerepel, míg a záróformulában ugyanazon személyre vonatkozóan ez olvasható: „Sigillis vice Banorum et ipsius andree Craynik consignatus in Sede nostra Judiciaria..." Pesty szerint „kitetszik innét a Krajnik és szolgabíró azonossága" (Pesty, SzörB. III, 93—4).

C) A Délvidékről, az egykori Krassó megyéből származó krajnik-adatok sorát szaporítja János királynak az az 1544-i oklevele, amelyben a király egy peres ügyben mások mellett „circumspectis Kenesys *Kraynicis* ac eorum vicegerentibus" intéz rendeletet (Pesty, Krassó IV, 33—4). A bennünket most foglalkoztató szó itt is latinosított alakjában fordul elő. Egy ugyane területre vonatkozó másik oklevél egy XVI. század végi adalékot tar-

tott fenn számunkra. Báthory Zsigmond ugyanis 1596-ban Jósika István erdélyi kancellárnak Krassó megyében a Maros mindkét partján bizonyos birtokokat adományozott, és a következő évben megejtett iktatásról kiállított oklevélben a tanúként megjelentek között mások mellett a Sabacz (Zabálcs, Szabálcs) faluból való „Syfko Ztoychy *krainik*" neve is szerepel (Pesty, i.m. II/2. 197, 287).

D) E tisztségnév említésével azonban jóval északabbra fekvő területeken is találkozunk. Mikor ugyanis 1442-ben János váradi püspök a Belényes vidéke (provincia Belenies) románsága helyzetének szabályozása ügyében kiváltságlevelet ad ki, s benne körülírva a belényesi vajda fennhatósága alatt élő kenézek jogait, meghatározza a kenézi széken hozandó és a váradi püspöki udvartól jóváhagyandó bírságok beszedésének, illetőleg a bírság összegének erejéig adandó zálog elfogadásának módozatait, a kiváltságlevél rendelkezései szerint a jelzett jogi-közigazgatási ügyletekben a „Vaida et Officialis provinciae illae (ti. Belényes vidékének), qui aliter *Krajnik* apellatur" játszik kizárólagos szerepet. (Az oklevél teljes szövegét l. Bunyitay, VárPüsp. II, 300—2). A hiányos keltezésű oklevél 1442-ből, esetleg 1444-ből való lehet (l. Bunyitay, i.m. 302; Jakó, Bihar 173), noha Dragomir Silviu — aligha elfogadhatóan — 1402-ből származó forrásként hivatkozik rá (l. tőle: Cîteva urme ale organizaţiei slavo-române: Dacoromania I, 141—61; ide vonatkozóan l. a 152. l.-on). E tisztségnek másfél századdal későbbi Belényes vidéki életére nézve a vidéknek 1600-ból való urbariuma is megőrzött számunkra fontos adatokat. Azt, hogy e vidéken a tájt három k r a j n i k s á g : a burdai, kercsesdi és bordesti volt, már Jakó Zsigmondtól tudtuk (l. tőle: Bihar, 177 és elszórtan másutt is), de most, hogy Prodan Davidnak közelebbről megjelent közlésében rendelkezésünkre áll az egész urbarium[a], a három krajnikság fejének, a három krajniknak nemcsak személyét ismerjük, hanem a faluközösségeken belül elfoglalt közigazgatási, sőt vagyoni helyzetükre nézve is valamelyes felvilágosítást kaphatunk. ([a] L. tőle: *Domeniul Beiuşului la 1600:* Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. V, 35—110 és kny. Cluj, é.n. 76 l.). Az egyik krajnikságban Burda és az alája tartozó öt falu feje „Burdan *Krainik*",

a hét falut magába foglaló burgyesti krajnikságban „Michael Hitras *Krainik*" — a közzétett állatösszeírásból ítélve — saját falujának vagyoni szempontból is első gazdája, csak a kercsesti krajnikságban „Vszkat Janos *Krainik*" marad az állatállomány nagysága tekintetében alig valamivel a sorban utána következő gazda mögött. Mivel a közzétett falunévsorokban a falucsoportok krajnikjának neve mindig a krajniksági falucsoport elé kiemelve, a maga faluja jobbágyneveinek sorában pedig első helyen áll, csak utána következik a kenéz neve, a krajniksághoz tartozó egyes falvak névsorának élén viszont mindig a kenéz neve szerepel, ebből joggal arra következtethetünk, hogy a Belényes vidéki krajnikságokban a krajnik egy-egy, hat-hét falut magába foglaló falucsoport közigazgatási feje volt, a kenéz pedig — közigazgatási szempontból egy falura korlátozódó jogkörrel — a krajnik alá volt rendelve.

E) Biharban azonban nemcsak a Fekete-Körös völgyi Belényes vidékén lehetett ismeretes a krajnikság intézménye, hanem a Sebes-Körös vidékén is, hiszen az itt 1406-ból, illetőleg 1508-ból ismeretes két Krajnikfalva (l. alább 4. pont) telepítője is a telepítés után krajniki tisztet viselhetett (így Jakó, i.m. 258).

F) Az itt vizsgált bihari területektől északkeletre, a Szilágyságban Somlyó vára tartozékainak területén 1594-ben több román lakosságú faluval kapcsolatban említik a krajnik tisztséget. Itt — Petri Mórnak egy 1594-i somlyai urbáriumból közölt bő kivonatában a Meszesalja 7, Peczely vidéke 6, a Rézalja vidéke 14 falujával és Csehivel (Somlyócsehi) kapcsolatban találkozunk a krajnik említésével (l. Petri, SzMon. II, 198—200). — Minthogy ezt az összeírást fényképmásolatban használhattam, a belőle kijegyzett fontos adalékok közlésére és értékesítésére alább kerítek sort (l. 7. pont).

G) Végül valamivel északabbról a Nagybánya tartozékai (pertinentiae Rivulienses) között felsorolt Szatmár megyei Lacfalvának, sajnos, csak kihagyásosan közölt, 1592-i urbáriumában kerül elénk a krajnik tisztségnév. A közlésben ez olvasható: „Integrae sessionis coloni 25. *Krajnik* l. liber 1" (KárOkl. III, 532). — Minthogy itt a krajnik a jobbágytelkek számától elkülönítve és az

egyetlen szabados felsorolása előtt került bele az összeírásba, e tisztség viselőjének esetében alighanem itt is e településnek megkülönböztetett jogi és vagyoni helyzetű, amolyan bíró- vagy udvarbíró-féle tisztséget viselő tagjáról lehet szó.

3. Feltétlenül külön és kiemelten idézendő itt az a két tőlem ismert adalék, amely a krajnik tisztségnek, illetőleg szónak az erdélyi fejedelemség határain kívüli XVII. századi életére vonatkozó bizonyság.

A) A Rákóczi Zsigmondtól 1601-ben pénzen szerzett makovicai uradalom területén a Sáros megyei Zboró úriszéke előtt 1636-ban felperesként megjelent Tuarczkj Fedornak, Simko krajnik fiának vallomása tájékoztat, hogy egy szekér-állítási rendelkezés teljesítésének kíméletlen erőszakolása miatt a krajnik fiát egy Gajdosik Jurko nevű jobbágy megverte, s az ennek következtében úriszék elé került ügyben hozott határozat szerint, mivel „az *krajnik* fia ebben az dologban udvarbíró uram személyét repraesentalta,... Gajdosik Jurko engedetlen leuen, opponalta magat, és az bal kezet megh uagta..., tenebitur Gaidosik Jurko az *krajnik* fianak hit nelkul 28 forintot", a földesúrnak pedig 40 forintot fizetni (*Úriszék*. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. 886—7). — A jelzett időtájt a krajnik tehát itt már az udvarbíró alárendeltje, amolyan botos-ispán lehetett. Egyébként az *Úriszék* szerkesztői szerint is a *krajnik* vagy *dvorszki* a „szláv nyelvterületen" azonos az ispánnal, azaz a földesúri majorgazdálkodás vezetője, a földesúr saját kezelésében lévő, allodiális birtokrészek munkálatainak felügyelője, s így a jobbágyság felé a robotkötelezettségeknek minőségi és mennyiségi tekintetben kérlelhetetlen számon tartója volt (*Úriszék* 1015, 1023).

B) Az itt ismertetett törvénykezési ügy évéből, azaz 1636-ból származó másik felföldi adalék szerint ugyancsak a makovicai Rákóczi-uradalom területén fekvő Alsó Orlik település krajnikja, Orlichi Péter a ráeső adó fejében a prefektussal 1632-ben történt alkuvás szerint 8 aranyat, azaz 26,40 forintot fizetett (Makkai, RGIr. 115). Ebből, az eredeti szövegében nem, csak kivonatból ismert urbáriális adalékból úgy látszik, hogy a jelzett település krajnikja adószedő-féle lehetett, hiszen az évi adó fejé-

ben megállapodásszerű általány-summát szolgáltatott be a birtokigazgatás központi vezetőjének, a prefektusnak, azaz jószágigazgatónak.

4. A régiségbeli tulajdonnév-anyagban is találunk a karajnuk ~ krajnik tisztségnévvel alakult nyelvi képződményeket.

A) A településnév-anyagban az egykori Máramaros, Bihar és Krassó megye területéről ismerünk e tisztségnévvel alakult településneveket.

a) Legrégebben 1389-ben a máramarosi Száldobos és több más szomszédos község határjárásában említik „villa *Karajnok*falva" nevét (TelO. I, 218; Mihályi János, Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget 1900. 90. — L. még Bélay Vilmos, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: Település- és Népiségtörténeti Értekezések 7. sz. Bp. 1943. 173; DocVal. 343). Ugyane településre még a következő történeti adalékok idézhetők: 1462: Myhalfalua. 1604: *Krajnikfalva* alias Mihalkafalva (Bélay: i.h.). Bélay (i.m. 161) ugyan utalószóként még *Karajnokháza* névváltozatot is szerepeltet, adattárában azonban erre nem találok egyetlen okleveles adatot sem. Ez adatok alapján e település azonosítható a későbbi *Mihálka,* ruténul *Krajnikovo* néven (Mihályi, i.h.) ismert máramarosi településsel. — Mátyás királynak 1479-ban, egy máramarosi birtokfoglalás kivizsgálása ügyében kiadott rendeletében szereplő „Georgius de *Krainik*" névből (Mihályi, i.m. 594) ítélve, a XV. század második felében az itt szóban forgó vagy valamely más máramarosi település nevét, úgy látszik, *Krainik* alakban írva is használták.

b) A feudalizmuskori Bihar megye területéről két idevonható település nevét is megőrizték az oklevelek. Az egyiknek, a Sebes-Körös balparti vidékén, Rév közelében fekvő településnek nevét először Solyomkő vára tartozékaként 1406-ban említik így: *Kraynokfalua* (ZsigmO. II, 537, 635). Ugyane település nevét egy századdal későbbről a Telegdi család birtokainak 1508. évi összeírása *Cranykfalwa* formában tartotta fenn számunkra (Jakó i.m. 288). Ennek a kis településnek első megülői és későbbi lakói is románok lehettek (i.h.). A másik *Krajnikfalva* (később: Krancsesd, majd Karáncsfalva) neve is

az előbb említett 1507-i Telegdi-összeírásban tűnik fel először *Kraynikfalwa* alakban a Fekete-Körös felső folyásának egyik mellékvize oldalvölgyében. E település első lakói is románok lehettek (Jakó: i.h.). — A névből ítélve egyébként mindkét Krajnikfalva telepítője legnagyobb valószínűséggel k r a j n i k tisztet viselhetett (i.h.). — Még 1580-ban is egy *Kraynik* alakban írt román családnevet említenek innen (i.h.). A névszerző ős ez esetben bizonnyal maga is k r a j n i k lehetett.

c) A k r a j n i k köznévvel alakult településnevek sorába tartozhatik az egykori Krassó megye muzsnai kerületében Hunyadvár tartozékaként 1514—1516 táján György brandenburgi őrgróf birtokainak összeírásában említett *Kraynycesth* település neve is (Pesty, Krassó, II/1. 256, III, 504. — Pesty *Kraynytesth* adatát Pataki József szíves szóbeli felvilágosítása nyomán a fényképhasonmás alapján javítottam). E településre az egyszeri említésen kívül nincs több adatunk; vagy eltűnt a török hódoltság pusztításai során, vagy nevét változtatva élt és esetleg élhet ma is tovább. — E településnév egyébként a román *crainic* köznévből a helynevekben gyakori *-eşti* toldalékkal a románban alakult és a magyarba onnan átkerült származék lehet. Ilyen módon keletkezett településnév Hunyadvár tartozékainak éppen e tájról, az 1514—1516 közötti időből való összeírásából fölös számmal idézhető. Íme néhány válogatott példa: *Chokanesti, Dragoyesth, Goycesth, Negrylesth, Prodanesth, Radesth, Romanesth, Swpanesth, Thyhomeresth, Ztoynesth* (i.h. III, 504—5).

B) A k r a j n i k névvel alakult magyar vezetéknevekre a múlt századi magyar családtörténeti irodalom egyoldalú nemesi beállítottsága miatt, sajnos, csak a kiváltságosak rendjébe tartozó családokkal kapcsolatos példák sorolhatók fel:

a) Az eddig számontartottak között említhető az a K r a y n i k-család, amely 1609-ben Kolozsvárt Báthori Gábortól nyert nemességet. A jóval később feltűnő K r a j n i k f a l v i K r a j n i k családot Mária Terézia 1741-ben nemesítette (J. Siebmacher's Wappenbuch. XII. Adel von Siebenbürgen. Nürnberg 1898. 183—4. — Kempelen Béla, Magyar nemes családok. Bp. 1913. VI, 260;

Nagy Iván, Mg. családai. Pest 1859. IV, 756—7). 1751—55-ben Abaúj megyében Krajnik Sándor, ugyanekkor Szabolcsban egy másik ugyanilyen nevű került bele az igazolt nemesek sorába, Tövisfalvi Krajnik József pedig 1786-ban igazolta nemességét (Kempelen, i.m. VI, 261). A forrásaimban nem jelzett helyen és meg nem határozott időben nemesített családként találkozhatni az Alsóoroszi Krajnik és a Bolgárfalvi Krajnik családdal (Siebmacher i.m. 184; Kempelen i.m. 184, 261).

b) Noha a magyar szó története körébe nem tartozik, a magyar névalakulással párhuzamos román névalakulás bizonyságaként megemlíthető, hogy a XVI—XIX. századi jobbágy-összeírásokban román vezetéknévként is gyakran előfordul a Krajnik név. A rendelkezésemre álló kiadott jobbágynévsorok közül például a gyalui vártartomány XVII. századi jobbágynévsoraiban Hévszamoson és Hidegszamoson több Krajnik vezetéknevűt találok (Jakó, GyU. 58—9, 61, 84, 87, 110—1, 113, 153, 222, 429).

5. E jórészt történeti vonatkozású megjegyzések természetszerűen folytatódhatnak arra a kérdésre való válaszadással, hogy a történettudományi irodalom napjainkig milyen mértékig tisztázta a feudalizmuskori *karajnuk* ~ *krajnik* tisztség mibenlétét.

A) A fentebb felsorolt elég gazdagnak mondható történeti adatanyag ellenére a történettudományi irodalom feltűnően keveset foglalkozott az itt vizsgált tisztség kérdésével. A tőlem ismertek között legrégebbi Pestynek az a futólagos vélekedése, amellyel a krajnik és a szolgabíró tisztséget azonosnak veszi (l. fennebb). Legrészletesebben a magyar történetírók közül Csánki Dezső szól a *karajnok*ról, de ő is csak alig valamivel többet mond annál, amennyit fentebb Jófű városa XV—XVI. századi kiváltságleveleiből kiolvashatóan már megismertünk. A krajnik tisztségről Takáts Sándor csak annyit tud, hogy ahol a helyi közigazgatásban a vajdák adószedéssel is foglalkoztak, ott a krajnikokat is melléjük adták segítségül. „A krajnikok — Takáts kissé elnagyolt fogalmazásában szólva — afféle számadó tisztben forgolódó emberek voltak, akik a népet adóra fogták,

s akik a bírósághoz tartozó szolgálatot is viselték." Ugyancsak szerinte: miként a vajdának, a krajniknak is megvolt a maga járása, azaz processusa (Takáts, Rajzok, 322—4). Lényegében Mályusz Elemér is csak a Csánkiból idézett okleveles adatok ismeretében és az ott található felvilágosítások felhasználásával szól — más irányú tárgya kereteitől korlátozottan — egészen érintőlegesen a krajnik szerepéről (Száz. LXXIII, 435). Az 1442-ből való Belényes vidéki kiváltságlevél felvilágosításai mellé Jakó Zsigmond (Bihar 174 kk.) még az eredetiben tanulmányozott 1600-i urbarium adatait is felhasználta ugyan, de ennek ismeretében sem állott módjában semmivel sem többet mondani a krajnik szerepéről, mint elődeinek. Három Belényes vidéki krajnikság: a burdai, kercsesdi és burgyesti 1600-ban való meglétéről azonban először tőle értesülünk (i.h.). Az egyik bihari Krajnikfalva neve előtagjának a krajnik tisztséggel való kapcsolatára, helyesebben e települések első megültetőjének krajnik voltára vonatkozólag is nála találunk utalást (i.h. 288).

A krajnik tisztségről — e tisztség szerepkörének rajzát valamelyest bővítve — a magyar kutatók között eddig utolsóként Makkai László szólt. Szerinte „a román kenézi székeken s általában a kerületi közigazgatásban a pervitel technikai előkészítése és az ítélet végrehajtása volt ezeknek a tisztviselőknek feladata". A tisztségnévben Makkai „első hallásra" szláv eredetű szót sejtett és a szónak a 'homo regius; királyi ember' jelentést tulajdonította; az volt a véleménye, hogy a szó és a tisztségnév magyar területen a homo regius fordításaként keletkezhetett (Hitel V, 168—9 és kny. 23—4; l. még DocVal. 326, MagyRom, I, 411).

B) Minthogy az előbbiekben felsorolt történeti adalékokból láthatóan a karajnuk ~ krajnik tisztség a régiségben többnyire túlnyomóan vagy éppen teljesen román népi környezetben fordult elő, érthető, hogy e kérdés a román kutatókat is foglalkoztatta. Közülük Mototolescu D. Dumitru a lengyelországi ius Valachicum kérdésének tárgyalása során a krajnikság intézményének a lengyelországi galíciai románság körében való szerepéről és a rutén krajnikság intézményével való

kapcsolatairól szól. „Pentru o mai bună administraţie a satelor române atît regeşti cît şi private — írja Mototolescu — se întroduse organizaţia crainilor şi c r a i n i c i l o r. Model împrumutat dela satele vecine rutene, sau importat de vlachii imigranţi din Transilvania dela Rutenii imigraţi în Ungaria, unde aceştii au format colonizări." Mototolescu tehát a k r a j n i k tisztet a románban rutén eredetű tisztségnek tartja. A román községek krajnikságokba való csoportosításának — Mototolescu szerint — hármas előnye volt: 1. A krajnik szedte be az adót. 2. Ő hajtotta végre a bírósági ítéleteket. 3. A krajnikságokba osztott faluk ilyen szervezettségükben más közigazgatási, rendfenntartási, sőt határvédelmi szerepet is tölthettek be. Minthogy a krajniknak elsősorban saját falujában kellett tisztét betöltenie, a falujabeliek munkaszolgáltatással és pénzbeli járandósággal tartoztak a kenézek közül választott krajniknak (Mototolescu, *Ius Valachicum în Polonia.* Bucureşti 1916. 85—8).

E fejtegetésekben egészen új a krajniki intézmény rutén eredetének gondolata. Minthogy azonban az ide vonatkozó magyar történetirodalmi utalások teljes hiányából joggal következtethetünk arra, hogy Mototolescu nem ismerte a karajnuk ~ krajnik intézménynek, illetőleg tisztségnek XIV—XVI. századi, okleveles magyarországi jelentkezését, nem volt módjában a krajnik tisztségnek a lengyelországi (galíciai) rutén és a Bánságtól Máramarosig terjedő területen előforduló okleveles román bizonyságait összefüggéseikben is vizsgálni.

Noha semmilyen hivatkozás nem árulja el, hogy Dragomir Silviu ismerte volna Mototolescu jogtörténeti fejtegetéseit, mégis a román krajnikság kérdésének vizsgálatakor maga is a lengyelországi rutén és a magyarországi román fejlődés közös eredetének gondolatát fogadja el. Miután ugyanis Dragomir felsorolja a k r a j n i k tisztségnek a XIV—XVI. századi magyarországi okleveles anyagból tőle ismert köz- meg tulajdonnévi bizonyságait. és az okleveles adalékok felhasználásával tisztázni igyekszik a krajnik hivatali szerepkörét is, a lengyelországi *krajna* és a *krajnik* fogalmának elemzése után összehasonlítást tesz a lengyel, az ukrajnai rutén, valamint a tőle csak Erdély területéről ismert román krajniki intéz-

mény között. Végül is a történeti és helyi körülmények okozta bizonyos lényegtelen eltérésések ellenére azt a jellegzetes egyezést találja a lengyelországi, ukrajnai és az erdélyi román krajnik szerepkörében, hogy mindeniknek szolgálata a helyi törvényes székekhez volt kötve, csakhogy a lengyel és ukrán krajnik maga ítélkezett és maga is hajtotta végre az ítéletet, a román krajnik azonban csak kisegítő szerepet töltött be az ítélet meghozásában és végrehajtásában is. További lényeges különbség Dragomir szerint az, hogy a lengyelországi krajniknak a helyi közigazgatásban is szerep jutott: olyanféle szerep, mint amilyent a román falvak vajdája töltött be.

Végső fokon Dragomir a két krajniki intézmény közös jellemvonásaiból és a krajnikságoknak a román népi területen való viszonylag korai előfordulásából meg más, főként helynévtörténeti mozzanatokból arra következtet, hogy a román krajniki intézmény a XIV. század második felénél régebbi történeti fejlemény, és egy Erdély északi részeitől a Marosig terjedő erdős részeken az előbb jelzett időpont előtt létesült szláv-román államalakulat bizonyságának tekinthető. Innen aztán — Dragomir szerint — a krajniki intézmény átterjedt később a Bánságra is, oda tehát, ahol a XV. században a román kerületek erőteljes szervezete mutatható ki (L. ezekre Dragomir előbb idézett dolgozatát: Dacoromania I, 147—61; az ide vonatkozó rész főként a 150—5. és 161. l.-on).

6. A fent előadottak alapján az eddig feltárt XIV—XVII. századi adatokból a történeti kutatók a karajnuk ~ krajnik szónak a következő jelentéseit mutatták ki:

1. szolgabíró. Pestynek és a nyomában járó Bartalnak ez az egyetlen adatra alapított jelentés-kikövetkeztetése aligha fogadható el.

2. a kenézi széken a pervitelt előkészítő tisztviselő és a pénzügyi vonatkozású ítélet végrehajtója.

3. az urbáriális, főként pénzbeli szolgáltatások behajtója.

4. hat-hét faluból álló birtokigazgatási egység feje (Belényes vidékén).

5. magánuradalmi gondviselő: tiszttartó vagy gazdatiszt (Dobra vidékén).

6. botos-ispán-féle (a Felföldön).

Néhány fentebb idézett szükszavú okleveles adalékban a krajnik szerepköre még hozzávetőlegesen sem határozható meg.

7. Az évtizedek óta folytatott helynév- és szótörténeti anyaggyűjtés eredményeképpen a karajnuk ~ ~ krajnik tisztség XVI—XIX. századi erdélyi utóéletére nézve az előbb felsoroltakon túl fölös számú levéltári adalék került elő. Ezeket az adalékokat a *krajnik* szó belőlük valószínűen megállapítható jelentései szerint csoportosítva a következőkben sorolom fel:

a) 'a magánbirtok-igazgatásban egy falucsoport vajdája alá tartozó egy vagy több településnek birtok- és közigazgatási tisztviselője'. — *1594*: „*Crainik* Zeöch Lukach kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 6" (Baksa) | „Pwla Lucach vaidaiok[a] ... *Crainik* Ignath Lukach ninch járo marhaia" (Barkháza. — [a]Ez Pecsely vajdája) | „*Crainik*. Zenas Istwan egi fiaiual h(ab)et Bo(ves) — Iha 24" (Győrtelek) | „*Krainik*. Simon Andras egi fiaual hab(et) Bo(ues) 2," (Oláhvalkó) | „*Krainik* ... Pulai Istvan" (Pecsely) | „Also gÿẅmolchenes Portio. *Krainik*. Varjẅ Thiwadar kett fiaual h(ab)et Bo(ues) 4 Cap(rae) 16" | „Janos vaida vaidaiok egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 8 Jha 100. *Crainik*. Vanchull Jgnath kett fiauall h(ab)et Eq(ui) 2" (Bajom) | „Eleőss Portio. *Krainik* Maior Lukach egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2."[a] | „Meszes Allia. Chiser Portio. Babos Gergeli Waida h(ab)et Bou(es) 6 Jha 20 ... *Crainik*. Czapsa Pether egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 2" | „Boÿan Portio ... *Krainik*. Mehess Istuan egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 6 Jha 20" | „Bogdanhaza Portio ... *Crainik*. Hozzu Janos egi fiaual h(ab)et Bo(ues) 6 Jha 10." ([a] A Meszesalján ugyanez még hat falu krajnikjaként került bele az urbariumba.) — „Hytek zerent ualliak az vaida Babos Gergeli és az Meszes alliay *krainikok* — olvasom az összeírásban — hogj az szent Mihai adaia eö nalok az feleöl megh jrt hat faluban tezen mindenesteöl fl. 180". — Rézalja vidéki 14 falu — Alsó- és Felsőgyümölcsényes, Alsó- és Felsőjáz, Alsó- és Felsőkaznacs, Bagolyfalva, Bucsum, Detre, Elyüs, Füzes, Oláhvalkó, Újvágás — adózásbeli szolgálatait is „vaida Buha lukach és az Rez alliai videkbeli

krainikok" hites vallomása alapján vetették papírra az összeírók.

b) 'magánuradalmi körzet tiszttartója'. — *1743*: „Rotar Balint Exponnállya, hogy in A(nn)o 739 innét Banatusb(a) által menvén házát itt' hadta, az alatt penig akkori *krajnik*, Andreseszk Andras azon Puszta Házat ide valo Hers Paszkulnak által adta, most az exponens vissza jöven a Házat p(rae)tendallya, mellyet Hers Paszkul viszsza adni nem akar. A Contrarius Hers Paszkul Replicállya A *Krajnik* adta neki által..., azért a Vándorlo épicsen másutt házat" (Lapugy H.). *1753*: „Minthogy magok az Felső Lapugyiak... azon hétenis igen hibáson praestalták a Szolgálatott; mellyért hogy indulatoskodot *Krajnik* Uram hivatallyát követte, Pedurán Jion (!) pediglen... *Krajnik* Uram ellen magát... opponálta" (Felsőlapugy H.). *1760*: „Láttam magam is bizonyoson akkorra virradólag... a' Vallyabrádiak közül ismertem Igna Mátyást, és a' *Krájnik*ot, Krikkai (!) Jankot ló haton ottan elé s hátra nyargódozvan nógatta 's Siettette a potentiarius embereit" (Váka H.; Popa Kosztándin gör. kat. pap vallomása). *1792*: „a Felső Lapugyi Határon" a román „Ekklésia számára hagyott szánto Földeket, és kaszálot... most egy" román „Országban Popizáltatott Papnak... *Krájnik* Kis Lukáts Uram birtokombol el vévén, rész szerint annak adta rész szerint más Falusiaknak" (Felsőlapugy, H.; „Popa Iosif disunitus parochus" panaszából). *1794*: „All Torjai Nemes Kis Lukáts Uram a Mlgos Dévai Uradalom Dobra Vidéki *Krajnikja*" (uo.) | „... tisztességes requisitiojára Nemes és Nemzetes Karatnai Donáth János eo Kegyelmének, mint a' Méltóságos Uradalom[a] érdemes *Krájnik*jának el menvén... Vallje Brád nevezetü Faluban... ezen alább ki nevezendő Tanukat... meg esketvén, az elönkben adott Vallato kerdesek Szerint hütek utan tett Vallomásokat a következendőkben irtuk meg" ([a] Ti. a dévai) | „Minekutána Nemes Zaránd Vármegyében Vályé Brád, az Mltg(o)s Dévai Uradalomhoz tartozo Falu volt Dsugyájok[a] (így!), Bulza János ellen fel tett Sérelmeket, huzássait és Vonássait Czikkelyenként kitették volna Meg kerestettünk Nemes Donáth János Uram Mltg(o)s Uradalom egyik *krajnik*ja által... hogy az V. Brádi Communitásnak Jnstantiájában kitett Czik-

kelyeire közönséges Vallattatást vinnénk véghez" — írja „Balogh Ferencz a vm. szolgabírája és Nemes Gábor a vm. egyik rectificator cassariussa". ([a] A *dzsugya* < r. *jude* 'falubíró' a XVIII. századi hunyadi magyar hivatali írásbeliségben, sőt minden bizonnyal a köznyelvben is közkeletű román eredetű kölcsönszó volt.) | „Mikle Pável előre magában fel tévén, nékem, 's másoknak is beszéllette, hogy vessük ki Exponens Uramot a' Krájnikságbol, meg keresvén a' Falu egyet értéséből lejendo Instantiánk által a' Mlgs Groffné Aszszony eö Nagyságát, 's ezzel biztatván mindnyájunkat Sok izben ezen ki vettettésit Exponens *Krájnik* Uramnak Széllytiben beszéllette" (Vályebrád H.; Bulza János vallomásából). *1795*: „Kilentz darab Épületeket adnak fel, hogy Kránikságomban épitettem volna az Mlgos Uradalom Erdőjéből . . . , igaz az hogy az Mlgs Uraság Embereis dolgoztak rajtak, de vagÿ pénzért vagÿ Interesbe, lehet ha vagy egÿ Kalákában is . . . Kiss Lukáts mp. Volt *Krájnik*" (Garadobra H.). *1804*: „Olárj Pétertől egy Juhot lopott, mellyért *Krájnyik* Ur előtt Törvénye is volt" (Déva). *1818*: „Pálffy Imre mpr. Roskányi *krájnik*" (Roskány H.). *1827*: „. . . irom Ex(cellenti)ádnak azon tetemes prevárikátiokat, melyeket a' Roskáni Dominium *Krájnik*ja Pálfi Imre viszen végben. 10. 'A sok zsendelyt Prestyilát szüntelen csináltattya maga számára és adgya pénzért 20.30 szekereken horgyák a' Bánátba és Roskán vidékibe, többnyire éjjel" (Déva; egy Igazfi álnévvel aláírt feljelentő leveléből.). — Megítélésem szerint e jelentés alá tartoznak azok az 1746-ból és 1750 tájáról (ErdO. II, 34—6 és 117—9. l.-ján) közölt krajnik-adatok, amelyekre fentebb a 2. pont A) cikkelyében már hivatkoztam.

c) Két kijegyzésemben az előforduló krajnik tisztségnevet a forrásszövegek természete miatt nem tudom ugyan értelmezni, de szóföldrajzi okokból e két adalékot is ide kell iktatnom. Íme: *1688/1789*: „Biro Péter *krajnik*" (Görgényorsova MT.). *1706*: „Kota Lupuly *krainik*" (Kincsesfő MT.). — E két adalék tanúsága szerint legalábbis a XVII. század végén és a XVIII. század elején valamilyen krajnik-tisztséggel együtt maga a *krajnik* szó a Felső-Marosmentén is használatos lehetett.

8. Az itt érdeklődésünk körébe került szónak a XVII. században valamelyes eleven voltát mutatja az, hogy továbbképzett származékokból is kimutatható. Íme az ezt bizonyító egykorú adalékok:

krájnikság 'krajniki tisztség'. — *1762*: „Azon pincze meg volt ásva még *Krajniksága* előtt . . . , hanem gabonása Csinálása ment végbe Krajnik Uram idejében". *1794*: „Mikle Pável előre magában fel tévén, nékem, 's másoknak is beszéllette, hogy vessük ki Exponens Uramot a' *Krájnyikságbol*" (Vályebrád H.; Bulza János vallomásából, — L. még előbb *krájnyik* al.). *1795*: „Kilentz darab Épületeket adnak fel, hogy *krájnikságom*ban épitettem volna az Uradalom Erdőjéből". (Garadobra H.; az aláírásban: „Kis Lukáts mp. Volt Krájnik"; l. még előbb *krajnyik* al.)

krajnikoskodás 'krajniki tisztségben való forgolódás'. — *1795*: „Soha nem is tagadtam én azt, hogy nékem az Jószág nem Kalákázot falunként, a mint magok is fel adták három négj Gyermekeket, a kik akartak délben vagj delután akkor jöttenek, de Semmi erőltetést én rajtok nem tétettem, hanem önként jöttenek, mindazonáltal a menjit dolgoztanak nékiek adat ételt és italt Soha fejül nem haladta, bizonjos az is, hogj nem az én *kranikoskodás*omnak idejében jött bé ezen kalákázás, az előttem valoknak is mindenkor adtak" (Dobra H., az aláírásban: „Kis Lukáts mp. Volt Krájnik").

krajnikátus: 'krajnikság'. — *1746*: „ha pecsét és conventio nélkül uraság erdejét valaki usuálná és az *krajnikátus* vagy impediálni, vagyis denunciálni elmulatná, tartozik a provisorale officium az kárt aestimáltatni" | „midőn a féle személyek az onus subportálására különben is obnoxiusok, uraság határát is ingyen nem usuálhatják, melyre nézve hahol az *krajnikátus* e féléket observál, tartozik az provisorale officiumnak insinuálni" | „ha kiknek vadászó kutyái vadnak, az *krajnyikátus* tartozik az dévai udvarba beküldeni" (Déva) [ErdO. II, 35—6; kivonat gr. Haller János dévai uradalmi jószágkormányzójának a dobrai kerületi krajnik részére adott utasításából].

Az előbbi latinos továbbképzéssel keletkezett *krajnikátus* főnév mellett latinosított *krajnikális* melléknévi alakkal is találkozunk a következő három szószerkezetben:

krajnikális fundus 'krajniki telek' — *1795*: „A melj hét szekér szénát fel adtanak minden Esztendőre ebből... a hetedik... a *Krajnikális funduson* termett" (Dobra H.; az aláírásban: „Kiss Lukáts volt krájnik").

krajnikális ház '(a krajnikoskodás ideje alatt) a krajnik hivatali helyisége és lakóháza'. — *1791*: „Anno 791. Die 1a Aprilis midőn volnánk ezen Nemes Hunyad Vármegyében Dobra Vidékén, Roskányban, Meltgs Dévai Uradalom *Krajnikalis házánál*, jövének elönkben ugyan ezen N(eme)s Hunyad Felso Lapugyi lakosok". *1795*: „Meg valhato az is hogj egÿ télen husz vagy harmintz Malatzat egj nehánj Napok alatt Roskánban az *Kranikális háznál* tartottam" (Dobra H.; „Kiss Lukáts volt krájnik").

krajnikális hely 'a krajniktól szolgálati ideje alatt használt mezőgazdasági terület'. — *1795*: „Minden Esztendőben Laszorol s Roskánbol is kelletett vennem Gabonát hol 10, hol 20 vékát s többet is mivel Esztendőnként volt fizetésem 48 véka, e mellet mind a két helyen egj egj Kis *Kranikalis heljet* ő Nagjságok Grátiájából, meljeken minden Esztendőben termet s termik is 30. 40. Véka Gabona" (Dobra H., az aláírásban: „Kiss Lukáts volt krájnik").

9. Az itt felsorakoztatott szótörténeti adatokból megállapítható, hogy a *karajnuk* (~ *karajnok* ~ *krajnik* ~ *krajnyik*) tisztség a fennebb kimutatott szerepkörrel a XIV. század második felétől a XIX. század elejéig Erdély és a Partium területén a fölös számú okleveles adalék tanúsága szerint ismeretes volt, és ennek megfelelően az egykorú latin nyelvű írásbeliségben, sőt feltehetőleg a korabeli köznyelvben is a *karajnuk* ~ *kalajnuk* ~ *karajnok*, illetőleg a *krajnik*, a magyar nyelvű írásbeliségben meg a *krajnik* ~ *krajnyik* (~ *krájnik* ~ *krájnyik*) tisztségnévforma, valamint magyarosan *(krajnikság, krajnikoskodás)*, sőt ritkábban latinosan továbbképzett származékai *(krajnikátus, krajnikális)* is az erdélyi hivatali írásbeliségben és bizonnyal a köznyelvben is jelentős mértékig közhasználatúak lehettek.

10. Az itt vizsgált szó és a bokrába tartozó néhány származék földrajzi elterjedését nézve, úgy látszik, hogy a XIV—XVI. században földrajzilag jóval szélesebb területen volt elterjedve e tisztség és maga a szó, mint a

XVII—XIX. században. A földrajzi jelentkezés és az elterjedés adatolhatósága szempontjából érdekes jelenségként összefoglalóan megállapítható, hogy e szó a XIV—XVI. században Hunyadban, az egykori Krassó és Szörény megyében, Belényes vidékén, a Szilágyságban, Szatmárban, Máramarosban lehetett használatos. Ezen kívül eső területekről azonban már csak a XVII. századból Sáros megyéből van rá adatunk. A XVII. század második felétől kezdve a szó előfordulása az előbb jelzett területek közül csak Hunyad megyéből mutatható ki, viszont elszórtan jelentkezik olyan területen, a Felső-Maros mentén is, ahonnan addig nem került elé rá vonatkozóan egyetlen adat sem. — Bizonnyal az ezutáni levéltári kutatás még hozzájuttathat eddig ismeretlen, szóföldrajzi szempontból érdeklődésünkre számot tartó újkori adalékokhoz, a XIV—XVI. századi jelentkezésre nézve azonban aligha számíthatunk újabb, a szóföldrajzi elterjedés körét jelentősen módosító adatok felbukkanására.

11. Jóllehet a szótörténeti vizsgálódás nem vállalkozhatik intézmények, tisztségek eredete kérdésének tisztázására (ez a történeti kutatók feladata!), magának az intézményt, tisztséget jelentő szó eredetének tisztázását azonban meg kell kísérelnie. E kérdés megoldásának előfeltételeként ajánlatos áttekinthetően egybeállítani az itt vizsgált szóra vonatkozó okleveles adatokat, illetőleg alakváltozatokat. Íme:

H u n y a d b ó l valók: 1387: *karaynuk, Kalaynuk* | 1434: *karajnok* | 1481: *Krajnicus* | 1516 körül: *craynicus* (a forrásban: *craynici)* | 1746: *krajnyik, krajnyikátus* | 1750 kör.: *krajnik* (többször), *kranyik* (egyszer) | 1753: *Krajnik* | 1760, 1792: *Krájnik* | 1791: *Krajnikalis, Kranikális* | 1794: *Krájnik, Krájnyik* | 1795: *Kránikális* | 1827: *Krájnik.*

M á r a m a r o s b ó l valók: 1389: *Karajnok*falva | 1479: *Krainik* | 1604: *Krajnik*falva.

B i h a r i adatok: 1406: *Kraynok*falva | 1442: *Krainik, Krajnik* | 1508: *Cranyk*falwa, *Kraynik*falwa | 1600: *Krainik.*

K r a s s ó és S z ö r é n y m e g y é b ő l valók: 1484: *Craynik* | 1531: *krajnik* | 1544: *Krajnicus* (az oklevélben: *Krajnicis*) 1596: *krainik.*

Szilágyból való: 1594: *Crainik, Krainik.*
Felső-Marosmentiek: 1688/1789: *krajnik* | 1706: *krainik.*

Az 1636-ból való két Sáros megyei adalékban *krajnik* alakban fordul elő a szó.

12. Ha fenti egybeállításban pusztán az alakváltozatok időbeli egymásutánját nézzük, első pillanatra úgy látszik, hogy az itt vizsgált szónak a magyarban kezdetben *karajnuk* ~ *kalajnuk* ~ *karajnok,* tehát szókezdő mássalhangzó-torlódás nélküli alakja volt, és belőle fejlődött a *krajnok* és ebből *krajnik* ~ *krájnik* ~ *krajnyik* ~ *krájnyik* forma. Ez a fejlődés azonban a magyarban nem történhetett meg, mert nyelvünkben a) szókezdő mássalhangzó-torlódás nélküli alakból nem fejlődik szókezdő mássalhangzó-torlódásos alak, és b) egységes hangrendű szó nem alakul át vegyes hangrendűvé. Éppen ezért a magyarban is eredetibb lehetett a mássalhangzó-torlódásos alak, és csak belőle fejlődhetett a torlódás-feloldásos forma.

13. Ilyenképpen az itt vizsgált szónak a magyarba egy olyan nyelvből kellett bekerülnie, amelyben az átadó nyelvbeli szónak a) szóeleji hangzó-torlódásos és b) vegyes hangrendű alakja volt. Ez ismérvek és a szóföldrajzi tények számbavételével ilyen nyelvül valamelyik szláv nyelv vagy a román nyelv tekinthető. Minthogy a román *crainic* szót a nyelvészek egybehangzóan szláv eredetűnek tekintik, a román szó szláv eredetéről elsőként nyilatkozó Miklosich Ferencnek azt a véleményét kell megemlítenem, hogy a románba a szó egy megfelelő szláv szó átvételével került. Miklosich szerint a román *crainic* szó „... hängt nicht mit *kraj* 'rex' zusammen, sondern ist das im klruss. in der Bedeutung 'judex' nachweisbare *krajnik*". (l. tőle: Beitrage zur Lautlehre der rumenischen Dialekte. Vocalismus. III. Consonantismus. I, Wien 1882, 44). A román nyelvészek véleménye szerint (így DAc), a szláv szó viszont az ószláv *krainik* fejleménye, ez pedig a *krai* 'margine, district, judeţ' szóból — nyilván a szlávban gyakori *-nik* képző hozzáadásával keletkezett származék. Az oroszban is van *krainik* 'judecător; ítélőbíró' szó (Scriban, DicţLR.). Ilyenformán tehát a román szó szláv eredete kétségtelen.

14. A magyarba a *karajnuk* ~ *krajnik* szó akár a szlávból (ruténből), akár a románból bekerülhetett. Szóföldrajzi meggondolások arra a megállapításra késztetnek, hogy e szó esetében egyik népi-nyelvi környezetben a szláv, más környezetben a szlávból a román nyelv közbeékelődésével átkerült, azaz közvetett átvétellel számoljunk. Máramarosban, Szatmárban és Sárosban inkább gondolhatunk közvetlenül a ruténből, mintsem a románból való közvetett átvételre, viszont a Szilágyságban, a Sebes-Körös völgyén, Belényes vidékén, Hunyadban, Krassó és Szörény megye területén a túlnyomóan vagy kizárólagosan ruténből való átkerülésnek nincsen meg a népi-nyelvi előfeltétele. A délen Hunyadban legkorábban előforduló *karajnuk* esetében tehát a román *crainic* kerülhetett át *krajnik* alakban a magyarba, és csak azután keletkezhetett belőle a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása céljából közbeékelődött bontóhanggal és előreható magánhangzóhasonulással az egységes hangrendű *karajnuk*, majd belőle nyíltabbá válással a *karajnok* forma. Az egyszer előforduló *kalajnuk* nagyjából azonhelyi és bizonyos mozzanatában rokon képződésű *r* és *l* hang cseréjével magyarázható. Szerintem nyilvánvaló, hogy nem a XIV—XV. században ilyen magyarabbá vált *karajnuk* ~ *karajnok* forma alakult vissza a magyarban mássalhangzó-torlódásossá és vegyes hangrendűvé, hanem az állandó és közvetlen magyar—román népi-nyelvi érintkezés rendjén a román *crainic* alaki hatására vált a magyarban kizárólagossá a *krajnik* ~ *krájnik* ~ *krajnyik* ~ *krájnyik* alakváltozat. A jésült *krajnyik* ~ *krájnyik* esetében az *n* palatalizációja is a román jésült forma hatására teremthetett palatalizált alakváltozatot a magyarban, sőt a szó *á*-s ejtése is az első szótagbeli román *a* (*ă*) hatására keletkezhetett.

15. Ami a szó jelentéstörténetét illeti, úgy látszik, a ruténban és az oroszban a megfelelő szó 'judex' jelentésű, a románban azonban a régiségben a szónak 1. 'percepteur, receveur', 2. 'héraut. crieur public' (DAc.), illetőleg tájnyelvben 'hajtó; hăitaș, gonaci' (DLRLC, DLRM.) jelentése volt. Az újabb 'rádió-bemondó; spicher' (uo.) jelentés ez alkalommal figyelmen kívül hagyható. A szónak az a sokféle, de egészen érthető jelentésváltozata, illetőleg jelentés-árnyalata, amelyet fentebb a szótörténeti adalékok-

ból kielemeztem, részint a románban, részint meg a magyarban, sőt még valószínűbben: az állandó népi együttélés folyamán a két nyelvben párhuzamosan, illetőleg a két nyelv egymásra hatása rendjén keletkezhetett. Az elindító, kezdeti jelentést nem tudom meghatározni. Számomra valószínű, hogy mind a kezdeti jelentése, mind pedig a jelentésváltozás tekintetében bizonyos mértékig és más-más földrajzi környezetben más-más lehetett a kezdeti mozzanat és persze más-más irányú lehetett a jelentásfejlődés is. Azért jelentkezik a tisztséget jelölő szó olyan viszonylag sokféle, néha a szótörténeti adalékokból pontosan meg sem állapítható jelentésben.

Annyi azonban a tisztség szerepkörével és a szónak ezzel együtt párhuzamos jelentésváltozásával kapcsolatban az előadottakból megfigyelhető, hogy e szó is történeti élete folyamán megtette a tisztségeket, foglalkozásokat jelölő elnevezések szokásos útját: a kezdeti jelentős hivatali tisztséget, foglalkozást jelölő szóból alárendeltebb, jelentéktelenebb vagy legalábbis csak egészen helyi jelentőségű tisztséget, foglalkozást jelölő szóvá alakult, azaz olyanféle szerepkör- és jelentésbeli fejlődésen ment át, mint például az *ispán*, a *jobbágy* vagy a *darabont* szó és nem ritka társai.

16. Az itt előadottak után nyilvánvaló: az e dolgozat elején szóvá tett szótári adatolatlanság csak a közkézen forgó kiadványokban elszórtan, észrevétlenül lappangó adatok és a levéltári anyagban rejtőzködő, gazdag szótörténeti adalékok felhasználatlanul maradásával magyarázható. A szótörténeti adatok itt elvégzett egybegyűjtése után is a történettudomány számára a *karajnuk* ~ *krajnik* intézmény, illetőleg tisztség történetének tisztázása tekintetében ugyan még marad feladat, a nyelvész előtt azonban az előadottak után, gondolom, meglehetősen világos a válasz az e szóval kapcsolatban felvethető legtöbb szótörténeti kérdésben.

17. Azt hiszem, a címbeli szó további nyelvtudományi sorsával kapcsolatban nem árt a következő óhajnak helyet adni: Az itt vizsgált tisztség történeti jelentőségét és a tisztségnév feudalizmus korabeli széleskörű elterjedését tekintetbe véve, indokolt volna, ha e szó helyet

kapna a magyar nyelv készülőben levő új etimológiai szótárának címszavai között, és — a szlávisztikai vonatkozások miatt — elengedhetetlenül be kellene kerülnie Kniezsa Istvánnak a magyar nyelv szláv jövevényszavait tárgyaló remek munkája gazdag adattárának legalább pótlékai közé.

1965/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ ESZTENA ÉS A SZTRONGA ~ ESZTRENGA A XVI—XIX. SZÁZADI ERDÉLYI RÉGISÉGBEN

1. A címbeli két szó az erdélyi kosarazó juhpásztorság könnyen mozgatható szálláshelyére, illetőleg e szálláshely egyik részére, a f e j ő r e k e s z r e vonatkozó, mind az erdélyi köznyelvben, mind a néprajzi irodalomban ma is általánosan elterjedt műszó. A két szó jelentése tekintetében azonban néprajzi megnyilatkozásokban valamelyes bizonytalanság észlelhető. Például még Győrffy István is, aki a magyar állattartásról írt összefoglalásában természetesen a juhtartásról is szót ejtett (MNépr.[2] II, 135—9), a *sztronga* ~ *esztrenga* szót — talán Herman Ottó azonosítására (MPászt. 185) és hihetőleg a magyarországi népi jelentéshasználatra alapítva — az *esztena* szóval egy jelentésűnek tartja; szerinte e kettőnek egyenértékese a *karám* meg a *kosár* is (l. Győrffy, i.h. 136. l. 2. hasáb utolsó bekezdés).

Célkitűzésemnek megfelelően nem tartozik e fejtegetésekben tisztázandó kérdések közé annak megvizsgálása, hogy ez azonosítás mögött a közelmúlt és a jelen vonatkozásában országosan milyen néprajzi-tájnyelvi tények állanak. Magam ugyanis a következőkben földrajzilag csak Erdélyre korlátozva és időbelileg csak a XVI—XIX. századi erdélyi írásbeliség ide vonható adalékaira szorítkozva vizsgálom meg az alábbiakban a két címbeli szóval kapcsolatos kérdéseket.

2. Ha valakinek e két szó erdélyi régiségbeli jelentkezése érdeklődése körébe kerül, a történeti adalékok keresgélése közben az a meglepetés éri, hogy két nagy szótörténeti kincsestárunkban, a NySz.-ban és az OklSz.-ban az e s z t e n a szóra vonatkozólag talál ugyan egyetlen, kétségtelenül erdélyi származású szerzőtől, Apáczai Csere Jánostól 'karám, septum ovile; Hürde' jelentésben 1655-ből idézett adatot, csonkítottságában azonban ez az

idézet is semmitmondó: belőle nemcsak e megadott jelentés, de semmilyen más jelentés sem hámozható ki. További meglepetést okoz az OklSz.-ban keresgélő számára az a nemleges megállapítás, hogy ebben a nagyszerű adattárban nem is szerepel az *esztena* szó.

A címbeli másik szó, a sztronga ~ esztrenga a NySz.-ban *esztrenga* alakban fellelhető ugyan, de a megadott öt szótári, illetőleg irodalmi idézet szerzői közül egy sem minősíthető erdélyinek, habár az idezettek közül Szenczi Molnár Albertnek — családja erdélyi származása — és Pázmány Péternek — kolozsvári tanulása révén — valamelyes kapcsolata legalább az erdélyi köznyelvvel kétségtelenül lehetett. Meglehetős bizonyossággal állítható, hogy Erdélyben a XVIII. század elejétől már köznyelvi szinten is széles körben jelentkezhetett ez a kölcsönszó. Az OklSz.-ban az *ësztrënga, sztrënga, sztronga, sztrongál, sztrongás* és az *esztrengabárány* címszó alá besorolt, levéltári forrásból származó tizenhét idézet korai volta miatt figyelemre méltó ugyan, de — a szótár ilyen tekintetben való némasága, illetőleg nemleges tanúsága miatt — ezeknek egyike sem köthető Erdélyhez.

3. Két történeti jellegű szótárunknak ilyen vonatkozásban való használhatatlansága miatt különlegesen értékelnünk kell Cs. Bogáts Dénesnek nyelvjárástörténeti és néprajzi szempontból mindmáig kellően figyelemre nem méltatott szótörténeti gyűjtését, a háromszéki levéltári anyagból egybeszerkesztett történeti tájszótáracskát (HszSzj.). Ebben legalább az esztena szóra vonatkozólag a háromszéki régiség írásbeliségéből gyűjtött következő adalékokra bukkanunk: 1583: „Eór hegien *eztena* Juhatys eoriztem" | „az *eztenát* elvagdalták az teomleoben Saytban sok kartt tóttek." 1609: „Gonoz Emberek Juhainkat felverthek teob *Ezthenas* tarsayval egethemben." 1616: „Eolves neweo havasunkon leveo *Eztena*nkban ... vittek Juhokot az Inctusok." 1727: „Valamikor a falusi johok egy *esztenára* kitelnek, senkinek idegen johot behozni nem szabad." 1815: „Az *Isztina* üst pedig méltóságos Nalátzi Boldisár urtól jutván, azt soha ki nem adta." (Bogáts forrásjelzeteit elhagytam és adalékait időrendben összevontam.) — Sajnos, Bogátsnak itt felhasznált szójegyzékében a címbeli másik szóra vonatkozólag egyetlen adalék sincs.

4. Noha Bogáts kijegyzéseinek legtöbbje már viszonylagos koraisága és szóföldrajzi rögzítettsége miatt is értékes, mindez az esztena szónak és persze a kosarazó gazdálkodásnak csak Háromszéken való szórványos elterjedéséről tanúskodik. Éppen ezért figyelemre méltóknak ítélhetők azok az erdélyi írásbeliségből egy erdélyi szótörténeti tár számára gyűjtött levéltári adalékok, amelyek erdélyi vonatkozásban lehetővé teszik az esztena és a sztronga ~ esztrenga szó meg származékai időbeli-térbeli jelentkezésének megállapítását. Minthogy a szótörténeti adalékok mindnyájának felsorakoztatása a rendelkezésre álló tér keretei között nem lehetséges, a kezem ügyében lévő gazdag szótörténeti anyagból csak válogatott XVI—XVII. századi idézeteket sorakoztatok fel; a XVII. század közepén inneni adalékokat el kell hagynom.

A) Az esztena és összetételeire vonatkozók:

esztena 'juhakol, juhkosár'. 1600: „Az Chorgos patakan felliel, a hon most Orozhegyek kosartt wagtak wolt, a mellett *Eztena*iokat tudom hogy volt az Orozhegieknek, senkit nem hallottam hogy az idoben ellenzette wolna eöketh" (Székelyszentkirály U.). 1627: „Az Arapataki haznal valo marhak(na)k Inventariuma... Az *Esztena*n hiszo dizno Nro. 3." (Hsz.). 1640: „Boerok[a]... Opra Baczilla edgy havastis bir töb Attiafiaival edgiüt... ket *Ztena* vagion raita" (Alsóucsa F. —[a] Kiváltságos rendhez tartozó személyek a régi Fogarasföldén. Az idézet az ezekre vonatkozó összeírásból való) | „... felsó utsaj Petraskonak... vagio(n) edg edy *Ztina* helie is" | „... Nyagoy Boer... Juratus Assessor ... bir edgy havast Zenogat ... ket *Isztena* lehet raita" (Alsóvist F.) | „Juvon Sztancsul... Ezek negyen biriak tob paraszt Attiafiakkal edgiüt az Czigani havassat mellien edgy *Esztena* vagyon" (Marzsina F.). 1647: „Az Szarhegy hataron leuo *Esztena*nkot hattuk Lazar Istvan Uramnak" | „Erkedre is innen vinek kj... Johokot, egj *esztena*ra valot" (Szárhegy Cs.). 1648: „Juhait... az *Stina*hoz hajtottak" (Máramaros). 1660: „Oppra Vissa Rekitan lako Annor(um) 85... fatet(ur) hoc modo... int hogy sok juhunk volt, egy *esztenán* el ne(m) tertünk, hanem egy Atyamfiaval ... irtottunk sok fenyő fabul azo(n) Negora nevü hatarb(an) egy *esztenát*" (Szászsebes).

Ha a XVII. század közepén inneni felesszámú *esztena* adalékot elhagyom is, hivatkoznom kell arra, hogy magának az esztenagazdálkodásnak elterjedt voltát az erdélyi írásbeliségben kétségtelenül bizonyítja a szó XVII—XIX. századi széleskörű előfordulása. A helyi birtokigazgatás irattermelésében éppúgy szerepel ez a szó, mint a legmagasabb fokú hivatali írásbeliségben, sőt bele-bele kerül még a moldvai és a havaselvi román fejedelmekkel és főtisztviselőkkel folytatott diplomáciai és gazdasági vonatkozású levelekbe is (L. például a kiadott anyagban: ErdOkl. I, 344; Hurmuzaki, Doc. XV/II, 358—9; SzékOkl. VI, 68; TelMLev. IV. 186; TMÁO. VI, 8). E szónak az erdélyi köznyelvbe való begyökerezését mutatják az erdélyi írásbeliségből adatolható következő összetételek, illetőleg szószerkezetek: *esztena-bíró* (1826), *esztena-csinálás* (1727), *esztenafű* (1606), *esztena-ház* (1723), *esztenahely* (1620 k.), *esztena-járás* (1826), *esztena-jog* (1838), *esztena-juh* (1583), *esztena-kijárás* (1826), *esztena-üst* (1815), *esztena-szer* (1837), *esztenás cimbora* (XVII. század eleje), *esztenás társ* (1609), *esztenázó hely* (1763), *juhesztena* (1752). — Az 1838-ban közzétett tudós társasági Zsebszótárban (Tzs) még külön szerepel az *esztenál, esztenálás* és *esztenabér* címszó.

B) A sztronga ~ esztrenga, valamint származékai és összetételei.

1573: „Be hag az *Stringa*ba az pastor es ky vet egy Barant" (Kolozsvár). 1679: „*Esztrenga* az haz előtt bomladozot sovennyel keritett nro. 1. Szinnye szalmával fedet" (Uzdiszentpéter K.). 1768: „a Medve István Uram Béresse, Székely Martzi és Josi szaladának a Medve Mihály Uram Isztinájához honnan az *Isztringá*bol ket karot ragadván a' Réten keresztül kezdének szaladni" (Mezőmadaras MT.). 1776: „Valamely *Isztrungát* kertelt volt néhai Simon Gábor Uram raja az Juhok számára azon *Isztrungát*... ő Nsga Praefectussa az Tisztartoval együt... el hányották (Marosszentgyörgy MT.). 1817: A Juhok(na)k egy uj *Sztrungát* tsináltottam, még pedig vgy, hogy legyen állando és szolgáljon Sorogja helyetis, mert a földröl enni a Juhok(na)k nagy széna vesztegetés" (Héderfája Kk.).

Jóllehet e néhány adalékot ez esetben időben már a múlt század elejéig jóval kevesebb levéltári adat közül

válogattam ki, mint a fennebb közölt esztena adatokat, nem kétséges, hogy a sztronga ~ esztrenga ~ isztronga szónak és alakváltozatainak az erdélyi írásbeliségben való jelentkezése egyben bizonyíték a néprajzi tárgy egykori meglétére, illetőleg elterjedésére is. — Mindehhez kiegészítésként még megemlíthető, hogy e szóval alakult összetétel ugyan csak egy, az *esztranga-bárány* került az erdélyi levéltári darabokban elém, Erdélyen kívüli területről azonban, Beregből még a továbbképzett *sztrungás* származékot, valamint a *sztrunga*-adó és a *sztrunga-pénz* összetételt ismerem (l. ezekre: Maksai Ferenc, Urbáriumok 523—5, 567—8, 641—2). Az *esztrengára hajt* szószerkezet a szótárakba, sőt irodalmi művekbe is belekerült (MA., PP. kiadásaiban, valamint a NySz.-ban).

5. A nyelvjárástörténeti és a néprajzi irodalomban eddig nem ismert újabb régiségbeli adalékok és a velük kapcsolatos észrevételek felsorakoztatása után még két, eléggé szorosan összefüggő olyan kérdés vetődik fel, amelyre elsősorban nyelvésznek és nem néprajzosnak ajánlatos feleletet adni: Milyen eredetű és milyen jelentésű az erdélyi régiség írásbeliségében e két szó?

a) Ajánlatos előbb a jelentéssel kapcsolatos kérdésre feleletet adni. Az EtSz., amely a megjelenéséig felvetődött összes jelentéseket kritikailag feldolgozza, az esztena szónak egy biztos és egy bizonytalan jelentését szótározza, így 1. 'septum ovile; die Hürde, die Schafhürde, der Pferch; a juhoknak sövénnyel bekerített fejő- és alvóhelye'. 2. 'tugurium opilionum'. — Az 1. jelentés az általános erdélyi régiségben, sőt a mai köznyelvben is ez a közkeletű. A 2. jelentést méltán kérdőjelezték meg az EtSz. szerkesztői, mert ezt a jelentést az erdélyi régiségből nem tudom kimutatni. Számon kell tartanunk azonban e szónak eddig ki nem mutatott 'tejfeldolgozó kunyhóféleség' jelentését. Ennek igazolására ide iktatom a következő levéltári kijegyzést: 1679: „*Esztenák.* Első. Szent Péteri külső *Esztena* ... Pitvarának, szobajanak sövenyes oldalai kivul belól tapaszosok; Szalmával fedett ... Vagyon ezen Pitvarban: Sajt nyomo fa Sajto, minden eszkozeivel jo nro 1. Fejő veder nro 4. Tej óltáshoz valo öregh fenyő désa nro 2. Viz hordo Désa nro 1. Savo forralo vas pereczes, középszerü Réz üst nro 1. Krinta

(: avagi Sajt nyomashoz valo kerekded csatornás tekenő:) nro 1. Sajt nyomo ruha nro 2. Orda nyomáshoz való vászo(n) Zsák nro 2. Zsendiczehez valo, ket fűlü, öregh föld fazék nro 1. Tejszürő szita nro 1. Sajt nyomo káva nro 2. — Szoba[a] ... Diszno Hizlalo Ezen *Esztena* mellett ...“ (Uzdiszentpéter K. — [a]Következik az összeírásban a szobában található különféle tejtermékek, bőrök és faedények felsorolása.) — E szónak e második jelentése csak nagyon kevés levéltári kijegyzéssel igazolható. Ritka, esetleg csak bizonyos területre (a Mezőség egy részére?) korlátozódó jelentés lehetett.

Bonyolultabb a sztronga ~ esztrenga szó jelentésének kérdése. Az EtSz. ilyen jelentéseket sorol fel[a]: 1. a juhakol fejőrekesze; 2. a fejőrekesz nyílásos sövényfala; 3. *elav.* az első próbafejés ideje az adókulcs megállapításához; 4. *elav.* juh-beszámolás ideje; 5. *elav.* juhadó neme ([a] Az EtSz. jelentés-megfogalmazásait tömörítettem). — E jelentések közül erdélyi régiségbeli levéltári adalékaim csak az 1. jelentést igazolják. Elsődleges éppen ez az első jelentés lehetett, s belőle fejlődhetett a többi, egyébként már régóta elavult jelentés. Igaza van tehát Sztripszky Hiadornak, aki a Takáts Sándortól egyetlenként ismert jelentést másod- vagy harmadlagosnak tartja. A jelentés-helyesbítés rendjén Sztripszky vázlatot is közöl az esztena és a sztrunga elhelyezkedéséről, illetőleg ezek egymáshoz való viszonyáról (L. erre nézve Takáts: MNy. II, 22; uő.: Rajz. 248 kk. — Sztripszky: MNy. XXI, 80—2. — L. még K. Kovács László: ViehzHl. 334).

b) Ami a két itt vizsgált szó eredetét illeti, nem kétséges, hogy a régi erdélyi írásbeliségnek e gyakori használatú két szava — az erdélyi pásztorélet annyi más szavával együtt — román eredetű. Az *esztena* a román *stînă* 'juhakol' átvétele (EtSz.; Blédy, Infl.; TESz.). Fennebb közölt, illetőleg e szóra vonatkozó itt fel nem használt adataim között sok a román szóhoz közelebb álló, szóeleji mássalhangzó-torlódásos *sztina* ~ *sztena* alak. Belőle a szóeleji mássalhangzó-torlódás szokásos feloldásával *isztina* és *esztena* forma fejlődött. A román eredet mellett tanúskodik az a történeti nyelvföldrajzi tény is, hogy — mint a mellékelt térképlapról látszik — a 'juhakol'

jelentésű szó valóban kizárólag olyan területen volt a múltban és van a jelenben elterjedve, amely területen a magyar juhpásztorkodás évszázadok óta erős román hatás alatt állt és áll.

A másik címbeli szó, a *stronga* ~ *esztrenga* esetében a kérdés már kétarcúan vetődik fel. Mint erre Kniezsa István is rámutatott (SzlJ. 172), e szó nemcsak Erdélyben, hanem az Alföldön, a Felföldön és a Dunántúlon is el volt terjedve. Míg Erdélyben az elég gazdag adatolású szó kétségtelenül a román *strungă* átvétele (EtSz.; Blédy, Infl.; StUBB. Phil. 1962/2.14, 16, 21; TESz.) s a szó mássalhangzótorlódás-feloldásos alaki változatai is ugyanolyanszerű hangváltozások eredményeiként keletkeztek, mint a *stîna* ~ *esztena* alakváltozatai, az Alföldön és a Felföldön a *sztronga* ~ *esztronga* szó földrajzi-népi okokból csak szláv közvetítéssel juthatott el a magyarsághoz, a Dunántúlon viszont, úgy látszik, a magyarban ilyen úton meghonosodott szót magyar pásztorok terjeszthették el. Nyelvünkben tehát kettős kölcsönzéssel: a *sztronga* ~ *esztrenga* szó közvetlenül és közvetve a románból való bekerülésének lehetőségével kell számolnunk.

6. Minthogy e két román eredetű kölcsönszó esetében is megtörténhetett, hogy — a jelentésfejlődés természetes útján keletkezett jelentésváltozás eredményeképpen — idővel az egészet a rész nevével, tehát a juhakolt egyik része, a 'fejőrekesz' jelentésű *sztronga* ~ ~ *esztrenga* szóval jelölték, érthető az elöljáróban szóvá tett (l. az 1. pontot) váltakozó elnevezéshasználat. Azt hiszem azonban, hogy a juhgazdálkodás kutatói egyetértenek e sorok nyelvész-írójának azzal a vélekedésével, hogy az ezutániakban legalábbis az erdélyi juhászkodás vonatkozásában ajánlatos volna az esztená-t a sztrongától megkülönböztetve az előbbit következetes egyértelműséggel a 'juhakol', az utóbbit pedig 1. 'fejőrekesz' és 2. 'fejőrekesz-fal' jelentésben használni. Kivételt képezhetnének természetesen az olyan esetek, amelyekben maga a vizsgált néprajzi pont, illetőleg táj lakossága is a rész az egészért szó-, illetőleg jelentéscserével „következetlen" elnevezés-használattal él.

7. Amellett, hogy az itt előadottak valamelyes mértékig hozzájárultak az erdélyi kosarazó juhgazdálkodás

két néprajzi tárgyára vonatkozó két közkeletű műszó pontosabb jelentésének és a velük kapcsolatos kérdések tisztázásához, az előbbiekben felhasznált, illetőleg fel nem használt levéltári adalékokból fogalmat alkothatni arról is, hogy a szerkesztés alatt álló Erdélyi Szótörténeti Tár levéltári kijegyzései milyen értelemben és milyen mértékben segíthetik a szótörténész mellett a történeti néprajz munkását is az erdélyi néprajzi kérdések történeti távlatokra néző megoldásában.

1966

OSZK

IV
AZ EMBER ÉS A NÉV

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A XVII—XVIII. SZÁZADI ERDÉLYI JOBBÁGYSZÖKÉSEK NÉVTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAINAK ISMERETÉHEZ

Kelemen Lajos emlékének

1. A középkor két nagy erdélyi parasztfelkelésének vérbe fojtása után a földesúri önkénynek szinte korlátlanul kiszolgáltatott jobbágyság jogos elégedetlensége a XVIII. század végéig többé robbanásszerű forradalmi megmozdulásokban nem jelentkezhetett. A földesúr és a birtokigazgatás körébe tartozó alkalmazottak (prefektus, tiszttartó, udvarbíró stb.) gazdasági kizsákmányolása és igen gyakran embertelen bánásmódja miatt — egy-egy település keretén belül — ki-kitört ugyan a jobbágyok egyéni vagy kisebb csoportokra korlátozódó tiltakozása, az ilyen helyi jellegű zendüléseket azonban a földesúr legtöbbször már a maga erejével, vagy ha ez nem volt elégséges, a gazdasági-társadalmi viszonyok állandósítására való törekvésében egységes nemesség a tőle függő személyesen nemesi vezetés (főispán, alispán, szolgabíró) alatt működő közigazgatási és törvénykezési szervek segítségével még csírájában elnyomta. Ilyenformán a megalázó társadalmi és — különösen az ínséges esztendőkben — nem ritkán az éhezésig kedvezőtlen gazdasági helyzet ellenére a jobbágyság számára közösségi jellegű ellenállásra elég kevés lehetőség kínálkozott. Az elégedetlenség nem is közösségi jellegű mozgolódásokban, hanem főként az emberi szabadságban való korlátozottság és a nyomasztó gazdasági kizsákmányoltság helyzetéből való egyéni kiszakadási törekvésekben jelentkezett. Mikor ugyanis a jobbágy valamilyen ok, sőt többnyire az okok egész sorozata miatt földesura keze alatt helyzetét elszenvedhetetlenül súlyosnak érezte, a rá nehezedő nyomás alól addigi földesura birtokáról más birtokos keze alá való menekülléssel igyekezett szabadulni.

Az ilyen jobbágyszökések legszembeszökőbb névtörténeti vonatkozásaira, illetőleg következményeire rávillantó

XVII—XVIII. századi levéltári anyag ismeretében számomra most már halaszthatatlan feladatnak látszik e kérdésről legalább annyit elmondani, amennyi a levéltári kutatás rendjén gyűjtött, ilyen vonatkozásban csak szemelvényes anyag alapján az elsietettség veszélye nélkül elmondható. Az alább következő sorokat azonban annak határozott kiemelésével vetem papírra, hogy az itt előadandókkal csak rá akarom terelni a figyelmet a jobbágyszökések kérdésének névtörténeti vonatkozásaira, illetőleg rá akarok mutatni — egyebek mellett — arra a legfőbb okra, amely az erdélyi jobbágynév-anyag XVII—XVIII. századbeli állandósulásának útjában állott. A kérdés beható tárgyalása széleskörű anyaggyűjtés alapján ezután elvégzendő feladat.

2. A szórványos jobbágyszökésekkel foglalkozó vagy ezeket legalább érintő egyes, viszonylag korai okleveleken kívül erdélyi vonatkozásban csak a XVII. század első felétől innen fennmaradt fölösszámú birtok-, illetőleg jobbágy-, zsellér- és szabados-összeírások (urbarium, conscriptio, inventarium) tájékoztatnak e korszakbeli jobbágyszökések méreteiről. Igazában azonban csak a XVII. század második felében bővülnek ki az ilyen összeírások annyira, hogy az egyes birtokosok kezén lévő egész-, és részjószágok, illetőleg több-kevesebb települést egy birtokigazgatási egységbe összefogó uradalmak vonatkozásában a jobbágy- és zsellér-lakosság számában a szökések következtében beállott változásokat, ingadozásokat nyomon követhessük. A birtokigazgatási írásbeliség fejlődésével a század vége felé és még a következő században már maguk az összeírások is bőszavúan tájékoztatnak nemcsak a) a szökött jobbágyok számáról, hanem arról is, hogy b) a jobbágy milyen más földesúr keze alá húzódott, vagy legalábbis milyen helységbe vonta meg magát; c) régi nevét milyen új névvel cserélte fel, sőt d) ritkábban még arról is, hogy mi volt a jobbágy szökését kiváltó ok. e) A jobbágyszökések számának növekedésével főként a XVIII. században rendkívül gyakori jobbágy-kezeslevelekben arról is találunk tájékoztatást, hogy a szökés-gyanús vagy éppen elszökött, de visszaszerzett jobbágyért a földesúr gazdasági érdekeinek biztosítása céljából név szerint kik és milyen ösz-

szeg erejéig vállaltak arra az esetre kezességet, ha a hajdani szökött, illetőleg újra elszökő jobbágy hollétéről a birtokost nem tudják tájékoztatni, vagy a szökött jobbágyot valamiképpen nem tudják előállítani, illetőleg visszatérésre bírni.

Nem tartózhatik e dolgozat írójának feladatai közé a jobbágyszökések kérdései közül még az előbb jelzett mozzanatok legfontosabbjainak, még kevésbé az itt nem is jelzett kérdések egyikének-másikának megvizsgálása. Mégis legalább arra nézve, hogy a fontos névtörténeti következményekkel járó erdélyi jobbágyszökések milyen méretűek lehettek, erre nézve a keze ügyében lévő végtelenül gazdag, de kiadatlan levéltári anyag figyelmen kívül hagyásával csak Jakó Zsigmondnak egyik mintaszerűen gondos forráskiadványából (GyU.) sorakoztat fel néhány beszédes adatot. A Jakótól közzétett urbariumok közül az 1640—1737 közötti időszakaszból fennmaradt darabok tanulmányozása rendjén egy erdélyi vonatkozásban elég jelentős, előbb az erdélyi fejedelmek, később főrangú családok kezén volt uradalom jobbágyszökéseire nézve juthatunk értékes adatokhoz. Beszéljen hát a következőkben az adatoknak az egyes források évenkénti s ezen belül községenkénti csoportosításában maga az egykorú forrásanyag. Mivel a szökött jobbágyok felsorolásakor nemegyszer a velük szökött fiak számát is jelzik, ajánlatosnak láttam ezeket is a szökött jobbágyok számába belevenni, hiszen a szökött jobbágyfiak az ottmaradókhoz hasonlóan az összeírás keletkezésének időpontjáig minden bizonnyal családot alapítottak, és így önálló jobbágy-gazdálkodást folytathattak. A helyben maradó és az elszökött férfi-népség számadatainak valós egybevethetősége, szerintem, ezt az eljárást mindenképpen indokolttá teszi. [Az itt következő felsorolásban az egyes csoportok elején a forrás éve, a rá következő településnevek után pedig a szökött jobbágyok (fugitivi jobbagiones) számát jelző számjegy áll.]

1640: Hévszamos 5, Hidegszamos 1, Sólyomtelke 2, Szászlóna 1 (GyU. 60, 62—4).

1642: Bánffyhunyad 1, Hidegszamos 1. (i.h. 73, 88).

1652: Vista 2, Egerbegy 3, Sólyomtelke 2, Jegenye 1, Körösfő 3, Lapupataka 1, Nagykapus 2, Hévszamos 10,

Hidegszamos 1, Szászfenes 1, Tiburc 1, Bács 10, Kolozsmonostor 6, Visa 2, Asszonyfalva 1, Ajton 1 (i.h. 99, 101, 103, 105, 107—9, 111—3, 121, 125, 130, 133, 136, 141, 143).

1670: Gyalu 5, Jegenye 3, Mákó 5, Kapus 1, Sólyomtelke 1, Hévszamos 1, Egerbegy 3, Körösfő 1, Hunyad 6, Székelyó 3, Bocs 2, Bökény 5, Kalota 1, Kelecel 1 (i.h. 183, 186—8, 190—2, 194, 198—200).

1679: Gyalu 6[a], Körösfő 16, Jegenye 7, Nagykapus 6, Hévszamos 2 [i.h. 204—5, 209—13. — [a] Ugyanitt azonban 22 a „pusztá"-k, azaz az elhagyott, illetőleg üres telkek száma (i.h. 204)].

1727: Gyalu 13, Szászlóna 5, Nagykapus 4, Jegenye 8, Sólyomtelke 15, Egerbegy 22, Hidegszamos 13, Hévszamos 23 (i.h. 286—7, 294, 306, 312, 321, 330, 342). — Ez évben Körösfőn — helyi tájékoztatás hiányában — a szökött jobbágyok számát az összeírók ugyan nem jelzik, de elhagyott telekként (desertae sessiones) 33 egész, illetőleg fél „pusztá"-t sorolnak fel (i.h. 300—1). Számításba véve, hogy a település keretében ekkor csak 26 jobbágy- és 3 népes zsellér-telek volt (i.h. 297—9), ez nagymérvű népesség-elvándorlásra utal.

1737: Gyalu 7, Szászlóna 8, Vista 4, Nagykapus 1, Körösfő 3, Egerbegy 8, Hévszamos 12 (i.h. 367, 371, 374—5, 377, 385, 393). — Körösfőn azonban ekkor is 5 + 36 = 41 deserta sessio-t jegyeztek fel (i.h. 377).

Az itt közölt számadatokból néhány figyelemre méltó következtetésekre juthatunk. Látnivaló, hogy a jobbágyszökések száma a XVII. században még meglehetősen alacsony szinten mozog: 1652-ben például legtöbb faluból csak 1—3 szökött jobbágyról tudunk, Kolozsmonostoron azonban már ekkor is 67 : 6, Hévszamoson 49 : 10, Bácson pedig 27 : 10 a helyben maradt és szökött férfijobbágyok számának egymáshoz való viszonya (i.h. 110—1, 128—9, 131—3). A század második felében egyes falvak esetében a szökött jobbágyok, illetőleg az elhagyott jobbágytelkek száma még jobban megnövekedik. Körösfőn például 1679-ben a 29 helyben maradt jobbággyal szemben a szökött jobbágyok és fiaik száma 16; ugyanakkor itten vannak „puszta ház helyek, kiket bizonyos emberek birnak No. 19. Vadnak ollyanokis kik csak mezővé löttek" (i.h. 209—10).

Természetesen a jobbágyszökéseket közvetlenül kiváltó okok nagyon különbözők, lényegükben azonban kétségtelenül minden esetben gazdasági-társadalmi jellegűek lehettek. A jobbágyság gazdasági-társadalmi helyzete különösen nagy mértékben súlyosbodott a politikai zavarok, háborúskodások idején. Körösfő előbb közölt, ilyen vonatkozásban feltűnően magas számadatait például minden erőszakoltság nélkül kapcsolatba hozhatjuk azzal az ismeretes ténnyel, hogy II. Rákóczi György 1658-i szerencsétlen lengyelországi hadi vállalkozása után az Erdélyre zúduló tatár sereg derékhadának útja éppen Kalotaszegen vezetett át, s ennek következtében Körösfő is nagy pusztulást szenvedett (EM. XXXVI, 139. kk. és ETF. 26, 11. kk.). Az ilyen megrázkódtatások aztán megmozgatták az egész lakosságot, és a gazdasági-társadalmi nehézségek között vergődő jobbágyság egy jó részét szökésre késztették. Ennek figyelembevételével részben nyilván a Rákóczi-szabadságharc tömegmozgató hatásának tulajdonítható az is, hogy fennebb, az 1727-i urbáriumból közölt számadatok tanúsága szerint a XVIII. század huszas éveiben a gyalui váruradalom falvaiban a szökött jobbágyok száma olyan jelentős mértékben megnövekedett. Itt — a szökések számának magas volta tekintetében leginkább szembeötlő esetekben — a helyben maradt és a szökött jobbágyok közötti számarány ilyen: Sólyomtelke 19 : 15, Egerbegy 42 : 22, Hidegszamos 22 : 13 és Hévszamos 51 : 23 (i.h. 308—12, 320—2, 324—30, 334—42). Ezzel kapcsolatban csak egy, más területről származó, viszonylag késői forrás számadataira hivatkozom : a gr. Kornis család kezén lévő Szásznyíresen például 1784-ben 63 népes jobbágytelek (populosa sessio) volt, de ugyanakkor 27 szökött jobbágyot jegyeztek fel az összeírók (l. EM. XLII, 17—8 és ETF. 91. sz. 19—20). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a XVIII. század első negyedében már egy-egy település jobbágy-lakosságának sokszor a fele, nem egy esetben még annál is nagyobb része szökésben volt. S bár ezek az adatok — anyagában — egy kisebb területre szorítkozó forráskiadványból származnak, a meglehetősen gazdag, mindmáig kiadatlan XVIII. századi levéltári anyag ismerete alapján bátran állítható, hogy a szökött jobbágyoknak a helyben mara-

dókhoz viszonyított száma Erdély-szerte nagyjából ugyanilyen arányú volt, sőt a szökött jobbágyok száma nem egy vidéken még jelentősebb mértékben megnőtt. Nyilvánvaló tehát, hogy a jobbágyszökések a XVII. és főként a XVIII. századi erdélyi jobbágylakosságot olyan jelentős mértékben megmozgatták, hogy a nyelvi következmények felmérését már pusztán elméleti meggondolásból is rendkívül jelentős és sokáig nem halogatható nyelvészeti feladatnak kell tekintenünk.

3. Az, hogy a szökött jobbágyok a szökés után más földesúr keze alatt — nyilván az elrejtőzködés célzatával — megváltoztatják nevüket, már a korabeli köztudatban is eléggé általánosan ismert tény lehetett. A tőlem legrégebbiként említhető, erre vonatkozó bizonyságot Kemény Jánosnak 1634. március 12-én a dési városi tanácshoz egy állítólag Pusztakamarásról Désre szökött „Stephanus Beczkerekj alias Deak alias Biro" nevű jobbágya ügyében intézett levele tartalmazza. Kemény e levelében az alias-nevekben mutatkozó jobbágy névváltoztatással kapcsolatban már világosan utal a névváltoztatásnak a jobbágyság körében való gyakoriságára. „Akkor — írja Kemény — Kgtek praetendálta azt, hogy ollyan nevő ember a Kgtek varossaban nem lakik, minemő az eő Ngha paranczolattjában specificaltatott, neuet megh valtoztatuan (:az mint az fele embereknel neueknek el valtoztatasa giakran ususban vagion:) az eő Ngha Kgls paranczolattyara kglmetek kezben nem atta[a] (Dés város lt. 381—2. sz=[a] Ti. a jobbágyot). Ugyanebben a században Apafi Mihálynak egy 1684-ből való jobbágykereső levele (repetitorium mandatum) a vizaknai főbírótól és esküdt-polgáraitól Veresegyházi Borsai alias Nagy Györgynek a Mihály vajda bejövetelekor elszökött és a keresés idején Vizaknán „commoráló" Opris Muntyán, változtatott nevén Szakács Miklós és Bukur Muntyán nevű jobbágyát fiastul feleségestül kiadatni rendeli (OL. Erdélyi Tábla. Sikó István iratai. „Post advocatos" VIII. Ugron elenchus. 395—6. l.). Ez utóbbi esetben már érdekesen jelentkezik a gyökeres névváltoztatásnak az az erdélyi régiségben nem éppen ritka formája, amikor a szökött jobbágy — kétségtelenül a nyomkereső közigazgatási szervek minél eredményesebb

megtévesztésének célzatával — nemcsak vezeték-, hanem keresztnevét is elváltoztatja (Opris Muntyán → Szakács Miklós).

A következő századból felesszámú adatunk van arra nézve, hogy a jobbágyszökés és a jobbágynév-változtatás régóta elharapózott szokása ellen a birtokosok a lehetőségig igyekeznek védekezni. A jobbágy földhöz kötésének célját szolgáló kezeslevelekben a jobbágy és az érte kezességet vállaló jobbágy- meg zsellérrendű, illetőleg ritkábban szabad személyek is nemcsak arra „igérik rá magukat", hogy a jobbágy a földesúr földjéről el nem szökik, más urat nem keres, illetőleg nem szolgál, hanem arra is, hogy n e v é t n e m v á l t o z t a t j a m e g. Így például mikor 1712. március 29-én Bánffy Farkasnak egy „Szilágj Máté" nevű malomszegi jobbágyáért öt, más faluból való jobbágy kezességet vállal, a kezeslevélbe a birtokos ilyen feltételeket iktat bele: A megnevezett jobbágy ura és „mindkét ágon levő maradéki nevek alól és földekrül el nem szökik, el nem bujdosik, n e v é t e l n e m v á l t o z t a t j a, más urat nem keres, sőt ha az időnek alkalmatossága úgy hozná, hogy valamely jószágába el akarná szállitani[a] oda is minden controversia nelkül elmegyen, oda száll es szolgálja." (Bánffy Nemz. lt. Kalotaszegi urbarium. — [a] Ti. ura, Bánffy Farkas. A jobbágyáttelepítésre, illetőleg a kor nyelvén „szállításá"-ra nézve l. egyik kötetemben a Szállít, megszállít című cikkecskét és GyU. LXXVII—VIII. l.). — A földesúrtól való feltétlen függést aprólékosan részletező kezeslevélből névtörténeti szempontból a névváltoztatás tilalma emelendő ki. Ugyanilyen a névváltoztatás kerülésére vonatkozó fogadkozásra bukkanunk abban az 1730-ból való kezeslevélben, melyben a Kolozsvárral tőszomszédos F e j é r d „Timan alias Popa Stephan" nevű román esperesének Körösi, másként „Krizsán Nyisztor" és „Krizsán Nyikita" nevezetű jobbágyáért hat fejérdi jobbágy vállal kezességet arra nézve, hogy az előbb írt jobbágyok uruknak „igaz hely tartó", „n e v é t m e g n e m v á l t o z t a t ó" „jámbor és szófogadó jobbágyi lesznek, mind ő kegyelmet vita durante, mind őkegyelme succesorit s legatárussit hiven és igazán szolgálják, az ő kegyelme és őkegyelme succesori földekről nem elabálnak." (Bánffy Nemz. lt. Ke-

zeslevelek. — Néhány XVII—XVIII. századi kezeslevélnek nagyon szűkszavú, pusztán a kezesített jobbágy és a kezesek nevének felsorolását tartalmazó kivonatát l. Mikó Imre, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.* Kolozsvár 1932. 35. kk.).

Már a kezemen megfordult XVIII. századi jobbágykezeslevelek ezreiben talált ilyenféle névváltoztatási tilalmak ismerete is arra int tehát, hogy a jobbágynévanyag történeti vizsgálatakor a jobbágy-összeírások vezetéknév-anyagában jelentkező sokszor feltűnő változandóságot, illetőleg a nyilvánvalóan településnevekből keletkezett vezetéknevek esetében az egyes települések keretében jelentkező új vezetékneveket a jobbágyszökések egyik névtörténeti következményeként tartsuk számon.

4. Egyrészt a szökött jobbágyért kezességet vállaló jobbágy- vagy zsellértársaknak a földesúrral szemben a kezeslevél pontosan, összegszerűen rögzített anyagi felelőssége, másrészt meg a vérségi, rokonsági kapcsolatok nemzedékről nemzedékre öröklődő tudata lehetővé teszi azt, hogy nagyon sok — egyes esetben a fogadkozások ellenére is — elszökött jobbágy menekülési útját, illetőleg szinte kivétel nélkül bekövetkező névváltoztatását nyomon követhessük. Az egyes földesúri birtokok, illetőleg egyes, több egész- és részjószágot magukba foglaló uradalmak esetében a kisebb-nagyobb időközökben, főként jószág-elkobzások, zálogosítások, illetőleg a földesurak halála alkalmával bekövetkező birtokosztályok során a helybeli tanúk vallomása alapján összeírt jobbágy-névsorokban az egyes nevek mellé éppen az anyagi függőséget és a rokoni kapcsolatokat számontartó „bizonyságok" jegyeztetik oda a szökött jobbágynak a falu köztudatában élő új lakóhelyét, illetőleg nem ritkán azoknak a lakóhelyeknek vagy legalábbis vidékeknek egész sorát, amelyeken a szökött jobbágyok vagy leszármazottaik a szökés időpontja után megfordultak. Hogy az ilyen helyváltoztatás, ha nem is mindig, de az esetek túlnyomó többségében a jobbágy eredeti nevének megváltoztatásával járt együtt, erre nézve már az előbb elésorolt okleveles adatok is adnak némi ízelítőt.

Minthogy a jobbágy érthető okokból mindig arra törekedett, hogy előbbi földesura elől minél jobban elrejtő új nevet válasszon magának, a névváltoztatást elsősorban is hihetőleg ez a törekvés irányította. Éppen ezért érthetően felette ritkán történhetett meg, hogy az új környezetben a jobbágy eredeti származási helyének nevével alkotott, változtatott nevet használjon. Ilyen származáshelyre utaló névcsere — véleményem szerint — főként akkor következhetett be, mikor a jobbágy már többször is változtatta lakóhelyét, sőt esetleg nevét is, és így a harmadik, negyedik helyen már nem tartotta veszedelmesnek az esetleg nem is tőle választott, hanem az új közösségtől ráragasztott, közvetlenül előbbi szálláshelyére utaló nevet. Ilyen jobbágy esetére vonatkozhatik Burján Mihály, Abran János és Talas Filep, Hadadi Wesselényi István csigleni és prodánfalvi jobbágyainak 1714. október 12-én tett vallomásából itt idézhető következő részlet: „Tudgyuk bizonyosan — vallják a bizonyságok — hogy Borosor Jánosnak, kit is Boros (!) Jánosnak csak azért hinak, hogy sőrét hajtogatott Magyarországra, másként Marjan János volna az igazi neve, és mostan Csan Jánosnak hivatja magát, csigleni fél volt az apja és a török birodalomban ment volna Fejerdre, és az ott levő Major Jánossal egy volt; onnan ment Baréban, onnan Csánban[a] és azután Kolosra és ott sóvágó volt többig tizenhét esztendőknél. Ezen mostani fiát, Jánost, azért hijják Csán Jánosnak, hogy Csánból mentenek volt Kolosra. Hárman voltak egyek az egyik megholt az másik Erdélyben lakik, hol nem tudjuk, hanem a fejérdi atyafiai tudják...“ (Wesselényi lt. — [a] Az egykori Torda megyéhez tartozó Mezőcsánra és Pusztacsánra egyként vonatkoztatható.) A többszöri hely- és egyben névváltoztatásnak ez az érdekes esete nem valami ritkaságszámba menő különlegesség, hanem éppen gyakori volta miatt az erdélyi jobbágysors vonatkozásában jellegzetesnek mondható példa. Amiért ezt egyebek mellett itt idézem, az az utolsó névváltoztatás dolga. Ez, a helyét ismeretlen okokból változtató jobbágy hányatott élete során ugyan több nevet: Borosor, Boros, Marján, sőt esetleg — fejérdi édestestvére vezetéknevéből következtetve — Major nevet is vi-

selt, de csak harmadik-negyedik tartózkodási helyén „hivatja magát" — a vallatás tanúi szerint — közvetlenül megelőző tartózkodási helyére utaló névvel. Jóllehet a névváltoztatás kérdésében még távol vagyunk ilyen meg másfajta törvényszerűségek megállapítási lehetőségétől, mégis az előbb mondottak alapján valószínűnek tartható, hogy igazában csak a nagyon vigyázatlan vagy magát nagyon nagyhatalmú földesúr keze alá adó s ennek védelmében bizakodó szökött jobbágy esetében számolhatunk az eredeti lakóhely nevéből alakított újabb vezetéknév használatával. A szülőföldhöz való, emberileg nagyon érthető ragaszkodás inkább a szökésben levő névváltoztató származási helyére csak határozatlanul utaló, nagyobb tájegység-nevekkel alakult családnevek használatára késztette a bujdosó jobbágyot. Innen van az, hogy a Havaselvéről és Moldvából Erdélybe szökő román jobbágyok *Muntyán,* illetőleg *Moldován,* az abrud vidékiek *Abrudán,* viszont az Erdélyből Havaselvére, Moldvába, a Partiumba, illetőleg a magyar királyság területére szökők *Argyelán* vagy *Erdélyi,* a Körösök mellékéről valók *Krisán,* a Maros mellékéről vagy Mármarosból valók a *Marosán* ~ ~ *Muresán,* az Olt mellékéről származók az *Oltyán* vezetéknévvel kerültek bele a jobbágy-összeírásokba úgy, hogy a névsor-készítők a jobbágynév írásba foglalásakor sokszor ilyen vidékekre utaló megjegyzésekkel céloznak is a jobbágy eredeti származási helyére. Gyakran egy-egy vallatás alkalmával fény is derül erre. Például egy 1726-ban a Maros menti K ö r t v é l y f á j á n tartott vallatás alkalmával egyik tanú, az 52 éves „Moses Miklós" így vall: „Tudom nyilván azt — mondja, — hogy az utrumban feltőtt Moldován Juvonnak és Moldován Krátsonnak az édes Atyjok, M o l d o v á n A t y i m m o l d v a i e m b e r v o l t, itt lakván Körtvélyfáján Thorda vármegyében..., halálos fogságban esvén, néhai emlitett örög uram, Bálintitt Zsigmond uram váltotta ki azon fogságból..." (Bánffy Nemz. lt. Köbölkúti csomó). A távolabbra, más országba, más joghatóság területére szökő jobbágy már nem sokat törődik nevének megváltoztatásával vagy azzal, hogy az újonnan választott név nehogy előbbi lakóhelyére utaljon. Így, amikor 1775. táján a szilágysági T i h ó n egy vallatásos jobbágyösszeírás rendjén számba

veszik a szökött jobbágyokat, egyik „fugitivus"-sal kapcsolatban a deákok ezt jegyzik fel az urbáriumba: „Krisán Tyimok — Juvon nevezetü fiával — Magyarországon Madaras nevezetü faluban vagynak az holott is Tyihoványoknak hivattyák magokat" (Sombori lev.). Az Erdélyből Magyarországra, más joghatósági területre kiszakadt jobbágy tehát — hihetőleg visszaszerzése körülményes voltában és új ura védelmében bízva — már nem látja szükségesnek gondosabban leplező-rejtő név választását. Ezért a nyelvileg amúgy is idegen környezetben bátran használja tihói származására utaló új nevét.

5. Az ilyen, inkább kivétel számba menő eseteket nem tekintve, a „redukálás"-tól egészen joggal viszolygó jobbágy azonban nemcsak nevét változtatja meg, hanem minél biztosabb elrejtőzködés szándékával nemegyszer még népi hovatartozását is igyekszik legalább nevével palástolni. Így például br. Bánffy Farkas szökött jobbágyainak 1747-i összeírásakor a Kolozs megyei Bocson lakott Kerlib Petruval kapcsolatban az összeírók — nyilván helyi tanúk tájékoztatása alapján — megjegyzik, hogy ez „minden bizonnyal Somlyon lakik és Nagy Péternek hivatja magát" (Bánffy Nemz. lt. Vegyes levelek csomója). Az ilyenféle eset egyáltalában nem ritka ugyan, de tőlem ismertek közül még csak egyet iktatok ide. Egy 1723-ban a háromszéki Zágonban tartott vallatás alkalmával a vallatók a következőket állapítják meg: Az ennekelőtte való időkben a Havaselvétől Zágonba jött, mint „szabadsággal élő ember Dombucza Sztoika". Úgy látszik, ez itt valamiképpen a br. Szentkereszthyeknek köthette le magát fiaival együtt, mert mikor „Fatuly" nevű fia a vallatás ideje tájt elszökik, s visszaszerzés céljából kerestetik, a már Zilahon lakó, eredetileg kétségtelenül román bujdosó „Szöcs alias Fosztó János"-nak, illetőleg „Szöcs Fosztó János"-nak hivatja magát (Br. Szentkereszthy György lt.). Noha az erdélyi régiség névtörténeti kérdéseinek ismeretében joggal számolhatunk azzal, hogy ebben az esetben az egyik új vezetéknév a bujdosó foglalkozásával kapcsolatban szinte szándéktalanul alakult ragadványnév (ilyen eseteket l. EM. LIII, 161.

kk. és ETF. 208. sz. 6. kk.), a másik név azonban kétségtelenül szándékos névváltoztatással keletkezett rejtőnév lehet. E két névváltoztatás meg a több más ilyenféle névcsere esetében is nyilvánvalóan nemcsak a környezet természetes hatásával, hanem az előbbi földesúr előli elrejtekezés szándékával is számolnunk kell. Az ilyenformán az eredeti népi hovatartozást rejtő nevet választó jobbágy az új környezethez gazdasági és társadalmi okok következményeként hasonulni annyira igyekszik, hogy nemegyszer a kor gondolkodása szerint az ilyen irányban leglényegesebb lépést is megteszi: az új környezet hatására eredeti vallását is felcseréli. Ennek bizonyságául egy, a XVIII. század közepéről ismert érdekes esetet idézhetek. Mikor 1757-ben Csíkszentmihályon néhai Sándor Péter jobbágyait és zselléreit összeírják, az urbarium-szerkesztők a „Jobbagiones fugitivi" sorában néhai Majzos Péterről megjegyzik, hogy húsz éve egy 10 éves, Pál nevű fiával együtt elszökött. „Ment volt Molduvába — olvasom az egykorú vallatásból készített jegyzetemben — a nevezett fiával, Pállal, kinek vadnak még ott három testvérei; maga Majzos Peter megholt, a fiai pedig magyarok levén ex catholica religione" román „ritusra allottak". (Néhai Sándor Péter javainak összeírása. — E forrást magántulajdonból Kelemen Lajos szíves figyelmeztetése nyomán, illetőleg az ő előzékeny segítségével még 1940 táján használhattam.) Jóllehet az összeírók ebben az esetben névváltoztatásról nem tesznek említést, alig lehet kétséges, hogy az előbbi nemzetiségből való teljes kiszakadás a Majzos-fiak esetében vagy más hasonló esetekben a névváltoztatásra való hajlandósággal járt együtt. A magukat más ország joghatósága alatt megvont jobbágyok esetében a névváltoztatás nem látszott a jobbágyok elrejtekezése céljából szükségesnek, hiszen a székely székek birtokossága Moldvában nemigen kerestethette a szökött jobbágyokat. Az előbb említett „Dombucza Fatuly" esetében az erdélyi joghatóság alatt való maradás azonban ajánlatossá tette a névváltoztatást is. Éppen azért e két utóbbi példa a XVII—XVIII. századi erdélyi jobbágyszökések vonatkozásában jellemzőnek tekinthető.

6. Az erdélyi jobbágyszökésekkel kapcsolatos névváltoztatás néhány kérdésének legalább ilyen futó tárgyalása után sort kell kerítenem arra a névtörténeti kutatás szempontjából egyáltalában nem lényegtelen kérdésre is, hogy az ilyen névváltoztatás forrásanyagaként kínálkozó jobbágyösszeírások, kezeslevelek, a szökött jobbágy vagy jobbágyok hollétének kiderítése céljából tartott vallatások meg más ilyenszerű egykorú források névváltoztatásra vonatkozó adatai mennyiben tekinthetők megbízhatóknak és így a névtörténeti kutatás során felhasználhatóknak.

Mindaz, amit e forrásokból vett példáim kapcsán elmondottam, arra mutat, hogy az említett forrásokat meg más itt elé nem sorolt forrásfajtákat is a kutató kellő kritikával bátran felhasználhatja. A földesúri összeírások ugyanis mindig a népesség-, a munkaerő- és a gazdasági viszonyokkal, a jobbágy-szolgáltatásokkal kapcsolatos valóságos helyzet minél pontosabb rögzítésére törekedtek. Mivel az ilyen forrásokban rendesen fölös számú tanúnak, nemegyszer a tanúk százainak vallomása alapján állapították meg az írásba foglalt tényeket, az e forrásokból nyerhető bizonyító anyag — az ilyen munkában szükséges óvatosság kötelezettségével megbízható és — ami fő — máshonnan sehonnan sem nyerhető adatokhoz juttatja a kutatást. Bármennyire is érvényesülhettek ugyanis a vallatások során a szökött jobbágy újabb tartózkodási helye eltitkolását, illetőleg a nyomkereső földesúri-közigazgatási szervek félrevezetését célzó rokoni, barátságbeli vagy sorstársi indítékokból származó törekvések, számításba kell vennünk a velük szemben érvényesülő ellenséges, haragosi indulatoknak, az emberi irigységnek a való helyzet feltárására irányuló emberi indítékát, sőt továbbmenően azt a tényt is, hogy a vallatottak között legtöbbször ott voltak a földesúr gazdasági érdekkörébe tartozó birtokigazgatási személyzet tagjai, sőt éppen a szökött jobbágyért — a szökés esetére — többnyire elég súlyos anyagi felelősséget vállaló jobbágy- és zsellértársak is. Ez utóbbiaknak pedig már anyagilag is érdekükben állott, hogy a szökött jobbágy új tartózkodási helyére és a névváltoztatással alakult új nevére, sőt neveire minél megbízhatóbb, nyomravezető

és a jobbágy felkeresését, visszahozatalát lehetővé tevő adatokat foglaljanak bele az összeírásokba és vallatásokba.

Különösen olyan esetekben, mikor egy-egy ügyben több forrás adatait tudjuk egybevetni, illetőleg a bizonyságtevők százainak vallomásából sikerül a kétségtelenül egyező vonások összevetésével a társadalomtörténeti tények mellett a névtörténetieket is megállapítanunk, a kapott eredményt feltétlenül megbízhatónak tarthatjuk. Az ilyenféle forrásokból kihámozható tények aztán gyakran már túlutalnak a gazdaság-, társadalom-, sőt túl a névtörténet keretein is. Erre nézve jó példa a Coşbuc család Hordóra kerülése és a szókéssel kapcsolatos névváltoztatása. Az eddigi kutatás éppen az Alsóilosvárról Hordóra szökött „Kosbuk" (Coşbuc) jobbágy-ősök eredeti lakóhelyének kiderítése céljából tartott vizsgálat vallatási jegyzőkönyveiből kétséget kizáróan megállapította, hogy mielőtt a Coşbuc család ősei — feltehetőleg a XVII. század közepe táján — Hordóra kerültek, az Ungur, a „Szekujetz" és a Tipora vezetéknevet használták, s csak Hordón vették fel — egyelőre kideríthetetlen okokból — éppen a „Kosbuk" (Coşbuc) vezetéknevet (vö. Sotropa Virgil, Obîrşia familiei Coşbuc; Arhiva Someşeană 1926. 58—76; tőlem: A Coşbuc család ősei Hordón: EM. LII, 134—7). A többszöri jobbágyszökéssel többszörösen elváltoztatott jobbágynevek történetének kutatója számára ez az eset a névtörténeti jellegzetességen túl irodalomtörténeti jelentősége miatt kétségtelenül különlegesen érdekes.

7. Még a jobbágyszökések névtörténeti következményeinek részletekbe menő anyaggyűjtésen alapuló vizsgálata előtt már a fennebb előadottak alapján is kiemelendő, hogy mint a nyelvi élet annyi kérdését, a jobbágynévanyag történeti vizsgálatát sem lehet pusztán nyelvtudományi eszközökkel, a jobbágynevet teremtő, alakító és változtató társadalom életével való összefüggést figyelmen kívül hagyva végezni. A csupán alak- és jelentéstani vagy névtipológiai vizsgálat, illetőleg rendszerezés éppen azt nélkülözi, ami a névélettani kérdések esetében is annyira fontos: a társadalmi és gazdasági vonatkozások kidomborításában jelentkező életszerűséget. Ha nem pusztán

nyelvtudományi szempontokkal közeledünk a levéltárakban rejlő hihetetlenül bőséges jobbágynévsorokhoz, vallatási jegyzőkönyvekhez, a különböző időpontokból ránk maradt jobbágyösszeírások meg más iratok névadatainak egybevetése — az előbb jelzett, sőt jobbára még csak ezután megállapítandó más módszeri tanulságok tekintetbe vétele esetén — várhatóan magára a társadalom életére, a jobbágyvándorlás méreteire nézve is figyelemre méltó megállapításokhoz juttathat. Annyi azonban névtörténeti vonatkozásban már most is meglehetős bizonyossággal látható, hogy a feudalizmus korának gazdasági-társadalmi kötöttségében nagyon gyakran más mozzanatok határozták meg a paraszti névhasználatot, mint az 1848-tól eltelt legutóbbi évszázadban. S bár az is kétségtelen, hogy a jobbágyságnak a feudális személyi kötöttségből való felszabadulása óta a parasztság névanyagának alakulásában a jobbágyszókéssel kapcsolatos névváltoztatás eseteivel többé már nem vagy legalábbis nem feudálizmuskori méretekben kell számolnunk, mégis nem lehetetlen, hogy a parasztság egyes tagjainak későbbi, más okokból más környezetbe történő kitelepülése esetén ezután is meg-megfigyelhető névváltoztatása nemegyszer még 1848 után is valamelyes kapcsolatban lehet a más gazdasági-társadalmi körülmények közötti évszázados „gyakorlatban" beidegződött jobbágyi névváltoztatási szokással.

1959

AZ ERDÉLYI RÉGISÉG SZEMÉLYNÉVANYAGÁNAK NEMZEDÉK-VISZONYÍTÓ ELEMEI

Benkő Lorándnak

1. Jó néhány évtizede, hogy egy teológus-társam, Nagyobb Péter nevének előtagja fölkeltette kíváncsiságomat. Minthogy a név tulajdonosa jól megtermett legény volt, eleinte azt hittem, amit névtársa, a Nagy vezetéknév láttán vagy hallatán hihetőleg majd mindenki gondol, azt ti., hogy ez a név bizonyára a névhasználatot megindító ős termetére utaló minősítő jelzős jellegű szerkezetből válhatott család-, illetőleg vezetéknévvé. A levéltári kutatás rendjén gyűldögélő sok-sok névtörténeti adalék láttán azonban már jó ideje meg kellett változtatnom e kezdeti vélekedésemet. Mivel e véleményváltoztatásra a kezemen megforduló levéltári anyagból összeálló elég gazdagnak mondható névtörténeti gyűjteményem kényszerített rá, csak a belőle kiválogatott adalékoknak a felhasználása vezethet rá a Nagyobb vezetéknév kialakulásának, eredeti jelentésének, szerepének megállapítására. Éppen ezért az alábbiakban az ide vonható névtörténeti adatok egybeállításával párhuzamosan kerítek a kérdések tisztázására sort.

2. A névkeletkezést elindító szemléletre nézve legkétségtelenebb útmutatást azok a levéltári adatok adnak, amelyekben a *Nagyobb* elem más, hasonló, de csak alább meghatározandó szerepet betöltő névalakulatok társaságában fordul elő. Érthetően ezeket kell hát mindenekelőtt bemutatnom. Íme itt következnek:

1579—1581: „Bak Mihalj az *kwssebbik*... *Nagiobbik* Bak Mihalj" (Kajántó K.). 1582: „*Nagiob* Mark Balÿnt es *Kwsseb* Keóhazy Mark Balÿnt" (Uzon Hsz.). 1604: „Első *Kussebik* Janosi Peter foljfoluan lako nemes zemelj, masodik ugjan foljfoluan Lako *nagjobik* Janosi Peter nemes zemelj" (MT.). 1619: „*nagiobik* Desfaluj Gaspar... *kisebik* desfoluj Gaspar" (Kk.). 1628: „*nagiobbik*

Bereczk Istuan ... *kisseb* Bereczk Istuan" (Uzon Hsz.). 1632: „*Nagiobik* Kis Gieörgi" | „Kis Miklos *nagiobbik* nemes ember" | „*nagiobbik* Kis Miklos" (Vadad MT.). 1633: „Keserw Gergelÿ, *nagiob* ugian Keserw Gergelÿ *kisseb* 10 fû Emberek Barotiak, Miklos varszekiek" (Hsz.). 1657: „Tiboldi Sigmond, Tiboldi Peter *nagiobik küssebbik*" (Tarcsafalva U.) | „*nagiob* Janka Miklos ... *kisseb* Janka Milos (Csíkszentmárton MT.) | „Citaltatta volt az Inctusokot nehaj *nagiobik* Boer Istvan Relictayat Imreh Ersokott es Boër Martont magat, es nehai *Kissebb* Bóér Istuan Aruaynak Borkanak Ersoknak es Annanak Naturalis Tutoratt" (Tarcsafalva U.). „*Nagiobbik* Tanko Miklos fiaual *kissebbik* Tanko Miklossal edgiült oppidani"[a] | „*nagiobbik* és *kisseb* Tanko Miklos" (Illyefalva Hsz. — [a]Illyefalva a feudalizmus korában oppidum, azaz mezőváros volt; lakói tehát o p p i d a n i voltak). 1667: „Mi *nagiob* es *Kisseb* Tiboldi Peter mind ketten Udvarhely alias Keresztur Szeken Kőrispatakban lakok." 1669: „Sera Istvan *nagiobbik*, Tanko Istvan Junior oppidani es *Kisseb* Sera Jstvan nobilis Jllyefaluan Sepsi szekben lakok." 1675: „*Nagiob* és *Küsseb* Tiboldi Peter" | „*Nagiobik* es *kissebik* Tiboldi peter" (Kőrispatak U.). 1677: „Mű Ferenc Deak *Nagiob* es *kúseb* udvar heli szekbe eteden lako nemes emberek". 1679: „*Kűsseb* Orosz Peter *nagyob* Orosz Peter" (Szárhegy Cs.) | „az kerdesben forgo halas tot Nehai *óregbik* Nagy Pal, *küssebbik* Nagy Pal, es Nagy Tamas Uram ugy mint Heviznek biradalmas Urai bekessegesen birtak" (Hévíz Nk). 1697: „Lévén mű előttünk ... két Molduvai Olahok mind kettőnek neve Ola Simon *nagyob* és *kűssebb* szoval kűlömbőztetven egy mástol ..." (Kilyén Hsz.) | „*Nagiob* és *Kusseb* Palffi Ferenc" (Tarcsafalva U.). 1700: „*nagyobb* és *Kissebb* Palffi Andras" (Tarcsafalva U.). 1708: „jelen leven ... *kűsseb* Palffi Andras maga az Apja *Nagyob* Palfi Andras kepeben" uo.). 1731: „*Kis* Fekete Mihálj ... *Nagyob* Fekete Mihaly" (Szabéd MT.). 1764: „Sz: Királlyi *Nagyobb* Vitos Mihály ... Ugyan Sz: Kirällyi *Küssebb* Vitos István" (Cs.). 1784: „Bétai Agilis *Nagyob* Széjes Istvánné Gáspár Jutka" (50) ... „Agilis *Kiseb* Széjes Istvánné Gál Anna" (30) [Béta U.]. 1790: „Márkos Pál Fia *kisseb* Márkos Péternek ... Már-

kos Mihály Fiá *Nagyob* Márkos Petérnek (!)" (Kissolymos U.).

3. A fennebb felsorolt okleveles adatok közül az 1708-i tarcsafalvi adalék világosan mutatja, hogy a régiségbeli n a g y o b b és k i s e b b névtag nemzedékrendi vonatkozásban életkorviszonyító szerepet töltött be. De erre mutat az a háromszéki Karatnán kelt levéltári darabból kijegyzett adalék is, mely szerint „Karatnai *öregbik* Konczei[a] Mihaly Ur(am)"-at ugyanott „*nagyob* Konczei Mihaly" névváltozattal is illetik ([a] Értsd: Könczei). A régiségbeli személynevekben tehát megkülönböztető jelzőként a vezetéknév előtt álló *Nagyobb* tag jelentése azonos volt a mai nyelvhasználatban az apának a fiához való nemzedékrendi helyzetére utaló *idős* vagy *idősb* ~ ~ *idősebb* megjelöléssel.

4. E megállapítás világánál ezek után természetesen az esetek többségében nemzedék-viszonyító szerepűnek kell értelmeznünk minden erdélyi régiségbeli három tagú névalakulatnak első, illetőleg ritka esetben harmadik helyen álló, értelmező jellegű *Nagyobb(ik)* tagját akkor is, ha a levéltári darabban a háromtagú név nem *Kisebb(ik)* tagú három elemű név társaságában fordul elő. Az ilyen nemzedék-viszonyító megkülönböztető szerepű *Nagyobb* névtag használatának erdélyi régiségbeli gyakoriságát az alábbi válogatott egybeállítás mutatja:

1585: „*Nagiobbik* ferencz Istwa(n)" (Mvalkó K.) | „*Nagiobbik* Bott myhaly vrunk eo Naga Iobagia valkay" (uo.). 1597: „Mÿ kik vagiunk ez alatt megh irtt dologba(n) keoz birak, tudni illyk *Nagiubik* Galaczy Tamas, Teoreok Matthe, Janos Deak Galaczi Farkas es Sepesi Janos Doboka uarmegeben lakozando nemes zemelek" (BN.) | „*nagÿúb* Fanchaly Peter (U.). 1607: „*Nagyobbik* Lazlo Georgy" (Backamadaras MT.). 1608: „az *nagiob* Endes giorgj" (Szentsimon kör. Cs.) 1615: „*Nagjobbik* Nagj Pal"[a] (Székelykál MT. [a] Így sajátkezű névaláírásban is). 1620: „Kadar Georgy *Nagyob* Primipilus Annor(um) 70" (Gelence Hsz.) | „*Nagiob* Zeócz Istua(n)" (Mv.). 1622: „Kocza Thamas *az Nagiobik*" (Kozmás Cs.). 1623: „*nagyob* Márk Istv(a)n" (Sepsiszentgyörgy). 1628: „*Nagiub* Szotyori Mihaly Lő (!) fő[a] ember" (Lisznyó Hsz. — [a] A *lófő* 'primipilus' szóból hangrendi kiegyenlítődéssel) | „*nagiobbik* Bereczk Istuan"

| „kisseb Bereczk Istuan" (Uzon Hsz.). 1629: „Bagoly Pet(er) *nagiob* Zaczvay 80 esztendos" (Hsz.). 1632: „En Dessj *Nagyub* Vayda Istua(n) Adom Emlekozzettire Az kiknek Illik" (Dés) | „*Nagiobbik* Sigmond Istuan" (Lemhény Hsz.). 1633: „En Kĩzdi sz: leleki *nagyobbik* Konabe Geörgy" (Hsz.) | „*nagiobik* Veres Peter" (Kézdipolyán Hsz.). 1636: „Fozto Janos *Nagiob*" | „*Nagiob* pwnkeosti Mihali" (Uzon Hsz.) | „hoztam megh Marhat Mihalitol *Nagiob*tol Bikfalvitol" (Hsz.). 1637: „az megh holt *nagyob* Thamas Istuan" (Kőrispatak U.). 1639: „*nagyob* Szabo Gergely" (Kökös Hsz.) | „Kereszturfaluaba lako *nagjob* Imre Janos" [a] (Székelykeresztúr. — [a] Ugyanabban a levéltári darabban alább így is: „Imre Janos *nagyobb*"). 1640: „*nagiobbik* Albert Georgi" (Mv.). 1641: „az *nagiobik* araniaz Geőrgi" (Sajókeresztúr SzD.). 1642: „Felőrben az *nagiobbik* Viski Pal Uram hazanal" (SzD.) | „*Nagyobbik* Fodor Szeócz Janos" [a] (Kv. — [a] Névaláírásban: Fodor János) | „*Nagyobb* Pünkesti Mihally" (Uzon Hsz.). 1646: „Beoleonban lako *Nagyob* Nagy Thamas" [a] (Hsz. — [a] A kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekből kijegyzett, tehát más környezetben is élő névként használt adalék). 1647: „*nagiob* Balassi Ferencz" [a] (Vécke U. — [a] Uo.: „*nagy* Balassi Ferencz" alakban is). 1652: „*nagyobbik* Sera Janos Nobilis" (Illyefalva Hsz.). 1654: „nehai *Nagyobbik* Kore Peter" (Bikfalva Hsz.). 1656: „Katonay Ferencz *nagiobik*" (Mezőkölpény MT.) | „Szaljay Georgy *nagiobbik* (Mezőmadaras MT.). 1657: „*nagyob* Miklosfalvi Janosne" (Usz.). 1659: „Bod István uram *nagiobik*" (Albis Hsz.). 1665: „Nemzetes *nagiobik* Makfalvi Dosa Gergelj" (MT.). 1666: „Sera Istvan *nagiob* Annor(um) 40" (Illyefalva Hsz.) | „*Nagiob* Antal Mihaly" (Kőrispatak U.). „Kűkòllő varrat lako *Nagyob* Nemzetes Tho(l)nay István Uram" (Kk.). 1670: „*Nagiobik* Peterfi János Vram" (Gagy U.). 1671: „*Nagyob* Palfi Andras" (Tarcsafalva U.) | „*nagiob* Koacs Peter" (Uzon Hsz.) | „*Nagiob* Csipő Giőrgi" (Alsócsernáton Hsz.) | „*nagob* Kilíni Gorg" (Szemerja Hsz.). 1673: „*Nagyobbik* Kenyeres Janos" (Szabéd MT.) | „ott marada az buzais az *nagyob* Tiboldi peturam (!) [a] kezenel" (Usz. — [a] Uo. még többször így!). 1674: „*nagyob* miklos Georgy" (Tarcsafalva U.). 1675: „Nemes *nagiob* Kováts Peter" (Böződújfalu U.) | „*Nagiob* Antal Mihaly" (Kőrispatak U.). 1677: „ne-

mes *nagiob* Palfi ferenc" (Tarcsafalva U.). 1679: „Simo Boldisar *nagyob,* Matefi István közepső, es Koncz Pal *nagyob*" (Kissolymos U.). 1683: „ada mü elöttünk Kis Istvannak al(ia)s *Nagyobik*nak [a] negy veka buzat egy forintban" (Vadad MT. — [a] Uo. alább: „*nagiob* Kis Istuan"). 1684: „*Nagiob* Barta Mihalj" (Torockó). 1686: „*nagjob* Kovács Gjörgj" (Uzon Hsz.) | „Tudom azt, hogy mikor két Tibodi Péter feoldeket osztogatának... edgyiket el választá Tiboldi Peter à *Nagyobb,* mondta hogy, Eotsém hadd nekem ezt, én is hagyom néked ă vŏlgy fŏbeli fŏldet, hadd hordogassak ganét erre, mivel ĕ közelebb vagyon" (Kőrispatak U.). 1687: „*Nagyob* Damokos Mihály" (50; Selye, MT.). 1689: „Gergely István *Nagyob*" (60; Kőrispatak U.). 1690: „*Nagyubb* Albert Istvan Nob(ilis)" (60) | „*Nagyubbik* Demjen Marton Nob(ilis)" (60) | „*Nagyubb* Vas Mihaly lovas puskas" (60) | „*Nagyub* Molnar Marton Nob(ilis)" (55; Makfalva MT.). 1696: „*nagyob* Palfi Andras" (Tarcsafalva U.). 1697: „Killyeni *Nagyob* Marto(n) Pal" (Hsz.). 1699: „*Nagjubb* Gerendi Janos... Kissebb Buzás Janos" (O. zsákod Kk.) | „*Nagjubb* Orban István" (Pipe U.). 1701 k.: „Rakoson lako nemes *nagyobbik* Philep Andras" (Aranyosrákos TA.). 1702: „Marosszéki Sellyei *Nagiob* Balog Andras". 1704: „Marosszeki Sellyei *nagyob* Damokos Mihaly". 1708: „Nemes vitezlő *Nagyobb* Nagy Gergely" (Székelytompa MT.). 1714: „a *nagyobbik* Orb Gligor" (Déda MT.). 1723: „*nagyob* Balási Miklos" (Nagysolymos U.) | „*Nagyob* Dénes János Tanoroka" (Derzs U.). 1736: „En Uzoni Kovács Gyorgy *nagyobbik* Nemes szemely" (Hsz.). 1742: „Nagyobb Markus Péter Uram" (Kissolymos U.). 1790: „Márkos Pál Fia *kisseb* Márkos Péternek... Márkos Mihály Fia *Nagyob* Márkos Peternek" (Uo.). 1820: „Etédi *Nagyab* Peter István" (U.). 1824: „Közepső Pál Péter" (40; szabad székely) | ... „Nagyob Pál Peter" [(46) szabad székely; Firtosváralja U.].

5. Noha a 2. pontban felsorolt adalékok tanúsága szerint alig lehet kételkedni abban, hogy a három elemű nevekben jelentkező *Nagyobb* tag az esetek többségében nemzedék-viszonyító jellegű volt, nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy — alkalmasint nagyon ritka esetben — egy-egy szűkebb rokoni környezet, illetőleg egy-egy települési egység kis társadalmának névhasználatában

e névtag olyan termetre utaló névelem is lehetett, amelyet két azonos vezeték- és keresztnevű: egy alacsonyabb („kisebb"), illetőleg egy magasabb („nagyobb") termetű személy megkülönböztetésére alkalmaztak.

6. A 2. pontban felsorolt, a *Nagyobb* névtag ellentettjeként jelentkező *Kisebb* tagos névadalékokból, illetőleg a velük kapcsolatban tett észrevételekből világosság derül az erdélyi régiségben felette gyakori *Kisebb(ik)* névelem egykori jelentésbeli szerepére is. Az ilyen tagot tartalmazó háromelemű nevekben többnyire elsőként, ritkábban értelmező jelleggel harmadikként álló tag előfordulásának gyakoriságára nézve is az összegyűlt felesszámú névtörténeti adalékok tájékoztatnak. A *Nagyobb(ik)* tagú nevekkel való szembe állítottságban már előbb felsorolt példákra utalva, itt adom az ide vonható többi adalékot:

1589: „felseo Dobaj *Kissebbik* Veres Janos" (U.) 1599: „Molnar Mihalyne, Orsolia Kobadfalui *Kÿssebik* Wargha Balasne, Orsollia" (U.) 1615: „*Kisseb* Gaspar Istuan" (Sepsiszentkirály). 1620: „Kozmasi *Küsseb* Mihaly peter" (Cs.). 1626: „*kisseb* Toth Mihaly" (Marosszentgyörgy MT.). 1642: „*Kissebbik* Uarga Janos" (Szászlóna K.). 1646: „*küssebbik* Foszto Janos" (Lécfalva Hsz.). 1649: „*kissebbik* Nagi Marton Ado fizető rend ember" (Székelyudvarhely). 1655: „*Kiseb* Gergely András" (Tarcsafalva U.). 1658: „*Küsseb* Czepő Geőrgyne" (Alsócsernáton Hsz.). 1662: „*Küssebbik* Tiboldi Pet [a] vram" (Tarcsafalva U. — [a] Uo. többször is így!). 1665: „*küssebb* Tiboldi Peter" (Kőrispatak U.). 1666: „*Kisseb* Tiboldi Peter" (Uo.). 1668: „*küssebik* Tiboldj Peter nobilis" | „*Küsseb* Thiboldj Peturamek" (Kőrispatak U.). 1669: „*Kissebb* Gergely Andras" (Tarcsafalva U.). 1672: „*Küssebb* Killyeni György" (Kilyén Hsz.) | „*Küsseb* Csiki Giörgj" (Alsócsernáton Hsz.). 1673: „Killyeni Gyŏrgy *kūsseb* Killyeni Primipi(lus)" (Hsz.) | „*Kissebbik* Kedei Istvan darabant szemely" (Magyarzsákod U.) | „*Kŭssebb* Matefi Georg" (Kissolymos U.). 1677: „az *Küsseb* Kazo Istvánné Pusztaja" (Selye MT.). 1678: „Kūsseb Miklos Georgi" (Kadács U.) | „Marosszekben Jobbagytelken Lako *Kissebik* Kis Janos". 1679: „*küssebb* Küs Andras" (Zágon Hsz.). 1680: „*kiseb* Kovacz Andras" (Szováta MT.) | „*Kisseb* Benedekfi Janos Nemes ember" (Makfalva MT.). 1681: „*Kissebbik* nemes Biro Istuan" (Homoródszentmárton U.).

1687: „Matefi Istvan *kisseb* Nemes Ember ... kőzepsó Nemes Matefi Istvan Uram" (Kissolymos U.). 1689: „Kűsebb Varga Peter" (Kőrispatak U.). 1690: „Aranyas szeken Rakoson lako nemes *Kissebik* Kis Istva(n)" | „Bora Andras *kűssebb*" (Szemerja Hsz.). 1692: „*kisebb* Mihaly Andras Lo feő nemes ember" (Impérfalva Cs.). 1695: „Szotyori *Kűsseb* Nagy Peter (Hsz.) | „*Kisebbik* Szőts Janos" (Kézdivásárhely). 1696: „kűssebbik Demeter Mihály" (Balavásár Kk.). 1697: „Kőkősi *Kisseb* Orbok *Istvan*" (Hsz.). 1699: „Killyeni *kiseb* marton Pal" (Hsz.). 1700/1808: „*Kisebbik* Harko Janos" (Vaja MT.). 1701: „*Kűssebb* Marton Pall Benedek Fia" (Kilyén Hsz.). 1703: „Kovács Péter *Kűssebb*" (Kissolymos U.). 1705: „*Kűsebb* Szőcs Mihaly hajadon leanya Judith" (16; Zetelaka U.) | „Sellyei *Küsseb* Damokos Mihaly (MT.). 1706: „Nehai *Kűsseb* Marton Pal" (Kilyén Hsz.). 1707: „Simo Istvan *kisseb*" (Kissolymos U.). 1709: „*kűsseb* Hamar István" (Futásfalva Hsz.). 1711/XIX. sz. eleje: „*Küssebb* Mátéfi György" (Kissolymos U.). 1718: „Csereltenek ... holmi Jószágot az én fiammal *Kissebb* Biro Ferenczel" — vallja Biro György (63) marosszéki „hütös assessor" (Sóvárad MT.) | „Al Csik szekben Tusnadon az *Küsseb* Lorincz István Lőfő Nemes hazanal." 1727: „*kissebik* Kiraly János" [a] (Szászlóna K. . — [a] A „fugitivi", azaz elszökött jobbágyok között). 1728: „*Kűsseb* Kűs Mihaly" (Székelykál MT.). 1729: Bágjonj *Kissebbik* Bolog Sigmond és Kőzepső Bolog Mihallj Vramék" (Bágyon TA.). 1731: „Kovacs Mihally *kűsseb* lofü szemelly" (Uzon Hsz.) | „Szekesi *Kisseb* Nemes v(i)t(ez)lő Horvat Istvan Ur(am)" (MT.). 1734: „*Kissebbik* Fodor György" (Rákos TA.). 1749: „*kisebb* Simo Ferentz" (Kissolymos U.). 1758: „*kűssebb* Márkos Péter" (Uo.). 1781: „*küsseb* Dankuj István" (uo.) | „Kűssebb Jakab György" (Malomfalva U.) | „*Kisebb* Marton Istán" (Márkod MT.). 1784: „Bétai Agilis *Kisebb* Széjes István" (32) | „Bétai *Kisseb* Széjés Ferentz" (17; U.). 1801: „Kibédi *Kissebb* Péterfi Péter" (Hsz.). 1804: „Ezen ... Malmot elébbis ... Nagy Dosa Mihály Ur bírván, szállott *kisebb* Dosa Mihály Urra" (Makfalva MT.). 1823: „*Kisebb* Benkő Peter" (Kissolymos U.).

7. Mind a *Nagyobb*, mind a *Kisebb* névtag ilyen nemzedékviszonyító jelentésben és szerepben való használata tükörformaként néha a latin nyelvű oklevelekben is jelent-

kezik. Pl. 1641: „Nos Petrus Szabo *major*, judex primarius... rei publicae civitatis Marus Vásárhely" (SzékOkl. VI, 151). 1642: „certas quasdam litteras... Petri Szabo *majoris* judicis primarii..." (i.h.164). S hogy valóban ne tévedhessünk a latin értelmező magyarázatában, a marosvásárhelyi kovács céh 1641. évi szabályait megerősítő 1642-i oklevél külön rájegyzett záradéka szerint az oklevélnek a következő évi kihirdetése „coram nobis Petro Szabo *seniore* judico primario et jurati civibus... civitatis Marus Vásárhely" (i.h. 165—6) történt. A két oklevél *major*-ja tehát valóban 'senior' jelentésűnek értelmezendő. A marosvásárhelyi főbíró nevét a maga korában is, a vásárhelyiek is magyarul *Nagyobb* Szabó Péter vagy — mint majd alább látjuk (l. 12—13. pont) — *Nagy* Szabó Péter alakban emlegethették. — Ugyanígy a latin nyelvű oklevélszövegek *minor*-a is — a magyar névhasználatbeli *Kisebb* vagy *Kis* tag tükör-fordításaként — tulajdonképpen 'iunior'-t jelenthetett. Így például a széki református egyházmegye válóperi jegyzőkönyvében a Szászzsombo rról (SzD.) 1704 tájáról említett „Stephanus *Kis* Gál" és a „*Kis* Gál Péterné" név mellé a koramizálás (előttemezés) „Coram nobis... Petro Gal *Minore*" szövegébe is nyilvánvalóan a magyar *Kis (Kisebb)* nemzedék-viszonyító névtag fordításaként 'iunior' jelentésben kerülhetett bele a *minor* minősítés.

8. Magától értetődő dolog, hogy az itt adatolt névelem szerepével kapcsolatban is elismételhető az a fenntartás, amelyet előbb az 5. pontban a háromelemű nevek *Nagyobb* tagjára vonatkoztatva a termet-viszonyító szerep lehetőségével számoló óvatossággal mondottam.

9. Az erdélyi régiségben azonban nemcsak az itt előbbiekben tárgyalt középfokú melléknevekből alakult melléknévi tagok játszottak nemzedék-viszonyító szerepet, hanem ugyanazon melléknevek alapfokú formái is. Mikor ugyanis Marosszentgyörgyön (MT.) 1626-ban „*kisseb* Tot Mihaly", két évvel előbb 1624-ben meg „*Nagy* Thott Mihaly" nevével találkozunk, az alapfokú *Nagy* névtagot legnagyobb valószínűséggel 'idős', illetőleg 'idősb'-nek kell értelmeznünk, éppen úgy, mint ahogy kétségtelen bizonyossággal 'ifjú', illetőleg 'ifjabb' jelentést kell tulajdonítanunk a következő két kijegyzés háromelemű

nevében jelentkező *Kis* névtagnak. 1654: „sokszor vöttem füvet az eöregh Zaz Jakabtol s *Kis* száz Jakabtol" (Feketelak, SzD.). 1687: „hagyá, vallá, keoté üdeosbik Thot Mihály Uram a fiának *Kis Thot* Mihály Vram(na)k minden szerzett Jobbágyát... kűlseo belseo res mobiliset" (Jobbágyfalva MT.). És persze életkorra utaló megjelölést kell látnunk a *Kis* tagban akkor is, ha csak önmagában és nem — mint itt — az *idősb(ik)* társaságában jelentkezik. Mert például ugyanabban az évben egy testáló levélnek az előbbi kijegyzésben szereplő „*udeosbik* Thot Mihaly Ur(am)" nevét már csak „N(em)z(ete)s Thot Mihály uram", míg a fia nevét ugyanakkor „*Kis* Thot Mihály Vr(am)" formában használják.

10. E megállapítások folyományaként szinte minden fenntartás nélkül nemzedék-viszonyító névelemnek kell tekintenünk a felsorolásokban egymás társaságában szereplő olyan háromelemű személyneveket, amelyekben a *Kis* : *Kisebb*, illetőleg a *Nagy* : *Nagyobb* tag jelentkezik. Ilyen esetekre vonatkozó adalékként ezeket a kijegyzéseket idézhetem: 1594: „*Kis* Pap Mihali... *Kis* Boghar Mihal'... *Nagy* Boghar Mihali..." (Bagos Sz.). 1597: „En segetette(m) harmat az rainak megh foghni az *Kis* Bodo Gergely kertiben az *Nagy* Bodo Janoseknak" (U.). 1627: „*Nagy* Bencze Bálint... *Kis* Bencze Balint" (Homoródszentmárton (U.) | „*Nagy* Benkeő Janos... *Kÿs* Benkeő Janos" (Okländ U.). 1641: „*Kis* Bartok Mihaly... *nagy* Bartok Mihaly (Kakasd MT.). 1646: *Kis* Kovacz Andras... *nagy* Kovacz Andras" (Csíkszentkirály). 1731: „*Kis* Fekete Mihály... *Nagyobb* Fekete Mihaly" (Szabéd MT.).

11. Még kétségtelenebbül az apa és a fiú megkülönböztető névelemeként szerepel a *Nagy*, illetőleg a *Kis* tag olyan esetekben, mikor e rokonsági kapcsolatra az okleveles szövegrészbeli kijegyzés világosan utal. Íme Udvarhelyszék egykorú törvénykezési jegyzőkönyvéből egy erre vonatkozó kijegyzés: 1590: „Az Nehai Markos Janos lengelffalui halala elött hatta volt Az eö fianak *Kis* Markos Janosnak Tutorokkba Benedekffi Petert de Kaidichffalua. Abranffalui Boldisart de Ead(em), Orban Ferenchet de Lengelfalua... kiktól az Tutorsagot keuan(n)ia meg az *Kis* Markos Janos... megh hagyja Az zek az Tutoroknak hogj zorgalmatosson gondot viszelljenek felölle. Az Tu-

torok Azert Zek Attakot kerenek kik elott szamot veszenek (!) mind Az ket Aszontol Markos Thamasnetol es *Nagy* Markos Janosnetol ki most Gaspar diák felesege. Az zek megj ada valakiket vinnj Akarnak." — Kétségtelenül ide tartozik ez a kijegyzés is: 1642/1650: „Kouacz Janos, Kouacz Tamas... *Nagy* Simo Lazlot az *Kis* Simo Laszlo Atyát szolgaltak" (Kissolymos U.).

12. Ritka esetben a megkülönböztető tag kettős használatával maga az iratszerkesztő segít hozzá a kétségtelen értelmezéshez. Például a marosvásárhelyi krónikaíró *Nagy* Szabó Ferenc neve 1658-ban kelt végrendeletében előbb „Maros Vasarhelyen lako *Nagy* Szabo Ferencz Ur(am)" alakban szerepel, majd alább ő maga írásba foglalt szóbeli nyilatkozatában ilyen változatban használja nevét: „En Maros Vasarhely *Előregbik* Szabo Ferencz..." A *Nagy* névtag tehát itt is 'idős', illetőleg 'idősebb' jelentésű, és a végrendelkező négy gyermekének felsorolásában első helyen álló hasonnevű fiától való megkülönböztető elemnek tekinthető, függetlenül attól, hogy a krónikaíró apjának eredeti családneve, úgy látszik, a *Nagy* lehetett, s a második tag *(Szabó)* — a XVI—XVIII. században szinte általános névhasználati szokásként — foglalkozására utaló névelem volt (A krónikaíróra és nevére nézve l. Mikó Imre: ErdTörtAd. I, 9, 40; Kelemen Lajos: EM. XVIII, 396—405, XIX, 210).

13. Ahol tehát az apa háromelemű nevében első névtagként *Nagy* fordul elő, az ezutániakban e névtag láttán mindig nemzedék-viszonyítás célját szolgáló névelemre kell gyanakodnunk. De természetesen ugyanilyen célt szolgált egykor a fiú háromelemű nevében jelentkező *Kis* névtag még akkor is, ha az apa kételemű nevéből hiányzik a *Nagy* viszonyító-megkülönböztető tag. Ilyen esetre csak egy XVI. század végi példát idézek. Íme: 1590: „Az Nehay Markos Janos lengelffalui halala Elott hatta volt az eó fianak *Kis* Markos Janosnak Tutorokka Benedekffi Petert de Kaidichffolua..." (U.; l. előbb a 11. pontban a teljes idézetet).

14. A *Nagy* és *Kis* tag a háromelemű erdélyi személynevekben szinte ugyanolyan gyakran fordul elő, mint a *Nagyobb(ik)* és a *Kisebb(ik)* megkülönböztető elem. Erről tanúskodnak az itt következő levéltári kijegyzések:

A) A *Nagy*-előtagos adalékok: 1572: „Az *nagÿ* kemenÿ Peter, kabos lorÿnchÿtül ... egÿ haz helyeth, penzen voth“ (Gyerőmonostor K.). | „Banfÿ Farkas uram Jobagÿ: Dench Georgy, Es *Nagy* Imreh Myhaly“ (Nyárszó K.). 1580: „*Nagý* fodor tamas“ (Páncélcseh SzD.). 1583: „*Nagy* Bodor Pál, Léczfalváról, nemes ember“ (SzékOkl. IV, 82). 1584: „Anna Nagy Eotwes Istwanne“ (Kv.). 1588: „Giereo Monosthoron *Nagÿ* Kemenÿ Peter Magiar Jobbagÿ“ [a] (Gyerőmonostor K. — [a] Olv.: jobbágyi). 1589: „Nagy Zeoczj Matte“ (Székelyudvarhely). 1590: „*Nagy* Zeoczj Mathe Vduarhelj“ (Uo.) | „*Nagy* Bodo Janos“ (Usz.). 1591: „*Nagy* Varga Janos (Székelykeresztúr). 1594: „*Nagi* Jstwan Mihal“ (jobbágy; Somlyó Sz.). 1595: „*Nagy* Cosa mihaly feölde“ (Székelyudvarhely). 1597: „Kobatfalui *Nagy* Antalfi Janos vram eó kegme“ (U.). 1600: „Kowachj Thamasne Korondi Annor(um) 100 azt felele ... hogj ez Ideobe az eo vranak az Attjat *Nagy* Kouachj Benedeket el hittak volt bizonsagul ...“ (U.) | „Zentkirali Bodo Gyeörgyne Martha, wal p(ro)katorth Bogardfalui Mihalt, *Nagy* Bodo Gergelt Zent Kiralit, Lokodi Mihalt Vdauarhelit, egyebeketis walakik erette zolnak ...“ (U.) | „Zenth Kiraly *Nagy* Bodo Janosne Orsolia azzony“ (U.) | „egy egy zeker fawal mies egy nehanzor weöttunk (ti. a szénafüvet) Fekete Balastol, az felesegetholis Nagy Fekete Balasnetol“ (Usz.). 1605: „az Attyok Giepesi Ianos, kinek Vnokaj Gepesi Janos es Geórgy, kik Gepesi Georgi az *nagy* Gepesi Janos feje keötet Jobbagia volt marto(n) Janosnak valami Vetek mia“ — vallja Paulus Elekes de Kwsmeod 60 éves libertinus (U.). 1607: „Hatolikarol *Nagy* bak Georgy“ (Hsz.) | „mikor az Bekes hada vala *nagi* Endes Giorgi Becz Imreh ura(m)nak keottote feiit“ (Szentsimon Cs.). 1609: „*Nagi* georgi Iakabne orsolia“ (50; Uzon Hsz.). 1615: „Maros Szekben Vaiaban lako Harko Peter es *Nagi* Harko Ianos Nemes emberek“ (MT.). 1624: „*Nagy* Thott Mihaly“ (Marosszentgyörgy MT.). 1625: „nehay *Nagy* Geörgy Jakabne Kaitar Orsolya“ | „Nagy Bereczk Istvan“ (Uzon Hsz.). 1628: „... ezt az peres jozagot ... Vas Mihal vetette volt zallagba *Nagi* Kendi Ferencznek pro florenis 200“ (Szentegyed SzD.) | „*Nagy* Bereczk Istvan“ (Uzon Hsz.). 1632: „Kis Gürgenyben *Nagi* Sükösd Györgi“ (MT.). 1646: „Farnason Kolosvarmegyeben lako vitezleo Keczely

Istua(n) ura(m) felesege Nemes Caspar Magdolna Azony, ki fel falui Gaspar Ianosnak Teoteori Ersebet Azontul valo leania, mely Teoteori Ersebeth volt az *Nagÿ* Teoteori Balasnak Teke Annatul valo leania" [a] ([a] Alább ugyanebben az ügyben így vallanak: „Teoteori Ianos volt meg emlitet *eoregh* teoteori Balasnak Teke Annatul valo fia" — A Tötör településnévre l. Pais Dezső: MNy. XII, 16—7). 1648: „*Nagi* Pal Margit cziekey Szatthmar var Megieben ... az eo el futot hitötlen Uratol Varga Andrastol separatiot nyert ..." (A széki ref. egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyvéből). 1649: „*Nagy* Szabo Istvan, Badoki nemes ember" (K.). 1653: Damosrol *Nagy* Pal Janos ... jobbagy ... Valkarol *Nagy* Mate Janos ... jobbagy" (K.). 1658: „Maros Vasarhelyen lako *Nagy* Szabo Ferencz Ura(m)" [a] ([a] Végrendeletében így ír: „Én Maros Vasarhely *Eöregbik* Szabo Ferencz") | „*Nagy* Csizer Janos Leany a Erzok" (!) (Marosvásárhely). 1662: „Maros szekb(en) Csok falván lako *Nagy* falu vegi Istvan [a], es faluvegi Peter Lo (!) mind ketten Lovas Puskasok" ([a] Névaláírásában is így!). 1669: „*Nagy* Gergely Janos" (Tarcsafalva U.). 1675: „*Nagy* Benedek Fiával együtt *Nagy* Szabo Mihályal" (Kolozsvár.) 1676: „Causa Viz szilvasiensis. Mathe Istva(n) ellen felesege Nagy Geőrgy Annok absolutiot kiván" (SzD.) | „*Nagy* Barabás Jánosné Katha Nob(ilis) Annor(um) 70" (Székelyudvarhely). 1689: „*Nagy* Antal Mihály nobilis" (70) ... Antal Mihály *küseb* pedes pixidarius (55; Kőrispatak U.). 1690: „*Nagy* Szász Márton" (Udvarfalva MT.). 1692: „*Nagy* Hamar Istvanné" (Felsőtorja Hsz.). 1696/1722: „az hol most az *Nagy* Vas Gyŏrgj Vram malma vagyon" (Vízszilvás SzD.). 1697: „*Nagj* Kosa Istvan" (Sepsiszentgyörgy). 1698: „Korod sz: Martonban lako *Nagy* Harko Giorgy" (Kk.). 1699: „*Nagy* Fekete Janos szanto Földők (Buzásbesenyő AF.). 1704: „*Nagy* Jakab Geőrgj" (Hermány U.). 1728: „*Nagy* János Ersebeth" | „*Nagy* Fazakas Andras" (Dés) | „*Nagy* Györgj Mihálj" (jobbágy; Mezősámsond MT.). | „*Nagy* Barta Mihaly" (Nagyborosnyó Hsz.). 1732: „*Nagy* Samu Lászlo" (Mezősámsond MT.). 1742: „Néhai Boldisár Ersébet ... volt Felesége. Néhai Tordai Gábor Vram(na)k; Boldisar Ersébet volt Léánya Boldisar al(ia)s Szŏts Istvánnak, Boldisar alias Szŏts István volt Fia *Nagy* Szŏts Boldisarnak" (Marosvásárhely) | „Udvarhellyszéki Etédi *nagy*

Péter Márton." 1765: „*Nagy* Szasz István főlde" (Mezőcsávás MT.). 1772: „*Nagy* Katso Ferenc" | „*Nagy* Marton Andras" (52) | „*Nagy* Marton György" (55) | „*Nagy* Marton Istan" (60; Márkod MT.). 1785: „Nehai *Nagy* Sandor István vagy Kováts István" (Szentlélek U.). 1843: „Bágyoni Katona, *Nagy* Gergely Sándor" (22) | „*Nagy* Getzi Sándor" | „*Nagy* Gyuri Samu" (Bágyon TA.).

B) A *Kis*-előtagos adalékok: 1568: „az wÿtezleo zemelÿ *Kÿs* vas Janos" (Búzán SzD. kelt levélből). 1572: „*Kÿs* Lazlo Symon" (jobbágy; Jákótelke K.). 1576: „mene(n)k az valkaÿ Miklos biraiahoz *Kis* Balint Mathehoz" (M. valkó K.). 1579: „*Kis* Fekete Alberth" (Bogártelke K.). 1584: „adom neki maksai *Kÿs* Veres Lőrinczet (jobbágy; SzékOkl. V, 138). 1585: „*Kys* Mathe Myhaly valkay Andras Jobagia" (M. valkó K.). 1590: „Vÿtezleo *Kis* Kendi Ferencz Mathej" (Szászmáté SzD.) | „*Kis* Bodo Janos Zanto feolde" | „*Kis* Bodo Gergely" (Székelyszentkirály U.) | „*Kis* Chipeo Antal Beogeozj Darabant" (Bögöz U.) | „Istvanffi Keleme(n) ... mo(n)ta volt hamissoknak Vduarhely feo birot, Veres Benedeket ... *Kis* [a] Kosa Mihalt, Kosa Georgeot ... Borbely Janost nagy szakalut" (Székelyudvarhely. — [a] E névtag utólag betoldva). 1590 k.: „chówaltam vala megh egy feöldemeth ... A' hul az eleótt *Kis* Pal Istuan lakik vala" (U.) | „Michael *Kis* Antalffj de Kobat falua primipÿlus" (25; U.). 1591: „Mogiorosi *Kis* Antoczj Mihaly" (U.). 1592: „*Kis* Bodo Janos" (U.) | „*Kis* Kosa Georgy" (Székelyudvarhely). 1593: „Az Zentlelekj *Kis* czÿwr Mathe, masik azon zentlelekÿ Lwkaczÿ Jakab, kÿ *kis* czÿwr Jakabnakis hiwattatik Ambae partes Sedis Vdwarhely". 1594: „Bughar mihal'. *Kis* Boghar Mihal'. *Kis* Pap Mihali" (Bagos Sz.) | „Kelemen Thamas egi fiaual ... *Kis* Kelemen Thamas egi fiaual" (Kárásztelek Sz.) | „*Kis* Barta Benedek" | „*Kis* Fodor Mihaly" | „*Kis* Tamas Georgy" (Mákó K.). 1597: „En segetettem harmat az rainak megh foghni az *Kis* Bodo Gergely kertiben az Nagy Bodo Janoseknak ..." (U.). 1600: „*Kÿs* Bodo Gergellÿ, Zent kiraly Primipilus" (U.) | „*Kÿs* Boros Janos, ... Boros Peter" (U.). 1602: „Mÿ Janos falvy biro Bernad Mihalj ... *Kis* Vas gergely 10 feo ..." (U.). 1615: „*Kys* Szeóke peter jobagy" (Mogyorós MT.). 1618: „*Kÿs fodor* Istuane Feniw marta azonj" (Várvalfa TA.). 1622:

„*Kis* Seress Istuan vram“ (Kv.). 1626: „*Kis* Balog Janos“ (Csekelaka vid. AF.). 1632: „Szabo Mihaljt pedig ugyan *Kis* Szabo Mihalial, az apro gyermekivel... Aytai Istuan Deaknak hagio(m)“ (MT.). 1634: „Kis Santa Istuan“ (Tusnád Cs.). 1635: „*Kis* Selye Mihalj Marosszekben Vduarfaluan lako“ (MT.). 1638: „Vajai *Kūs* Harko Janos“ (MT.). 1639: *Kis* Buzás János (hajtó; Székokl. VI, 67). 1640: „*Kis* gedŏ Lukats“ (U.). 1641: Saio Kereszturon Doboka uarmegjeb(en) lakos *kis* Száz János“ (SzD.). 1642: „*Kis* Peter Mihály... *Kis* Peter Andorias... *Kis* Peter lazlo“ (Köpec Hsz.) | „*Kis* Tholdalaghi Mihaly“ (Koronka MT.). 1643: „*Kis* Daruas Janos“ (Szentsimon Cs.). 1649: „*Kis* Fekete Mihaly nobilis“ (32; Gálfalva MT.). 1652: „*Kis* Gaal Peterne“ (Egerbegy K.) | „*Kis* Thott Janos“ (Jegenye K.) | „*Kis* Varga Mihály) (Szászlóna K.) | „*Kis* Gellert Janos“ (Tiburc K.) | „*Kis* Andorjás Janos (Vista K.). 1654: „*az* Marton György feleséghe volt Szent Egyedj *Küs* Vas János léánya“ | „az eőregh Vas Geőrgy“ (Göc SzD.) | „sokszor vőttem füvet az az eőregh záz Jakabtol s *Kis* száz Jakabtol“ (Feketelak SzD.). 1665: „*Kis* Miklos Janos... jobbágy“ (55; Marosjára MT.). 1666: „*Kis* Kerekes Miklos“ (Marosszentgyörgy MT.) | „nehaj *Kis* Toldalaghi mihalj“ (Koronka MT.). 1668: „*Kis* Varga Janos“ (Fogaras). 1679: „*Kis* Gergelly Marto(n) matkája...“ (A széki ref. egyházmegye jegyzőkönyvéből). 1673: „*Kis* Bárdi János Ombozon lako... Kemenj Simon Ura(m) ő Naga jobbágia“ (SzD.). 1681: „*Kis* fodor Istvan“ (Kercsed TA.) | „*Kŭs* Antal Palne magiorosi Ilona“ (Illyefalva Hsz.). 1683: „Laczko Istvanne *Kis* Gergely Anna“ (A széki ref. egyházmegye jegyzőkönyvéből). 1688/1782: „*Küs* Gál István“ (Szentgerice MT.). 1694: Ca(us)a Borzasiensis *Kis* Albert Durko ferjetül Kerekes Istvantol absolutiot kiva(n)“ (SzD.). 1697: „*Kis* Gál Peter léanya Gál Ilona“ (Szászzsombor SzD.). 1700: „*Kis* Gergely János“ (Bálványosváralja SzD.) | „Ethédi *Kűs* Birtalan István“ (U.). 1700/1800: „*Kis* Harko Peternek Harko Mihály és János voltak fiai“ (Vaja MT.). 1704 előtt/1770 k.: „*Kis* Gál Péterné“ | „Stephanus *Kis* Gál“ (Szászzsombor SzD.). 1710: „*Kűs* Sūkōsd Mihály“ (Nagyernye MT.). 1711: „*Kis* Fekete Gyŏrgÿ“ (jobbágy; Búzásbesenyő Kk.). 1714: „*Kis* Tökés Péter kasáló rete“ (Székelybere MT.). 1728: „*Küs* Antal Györgj, Küs Ferencz,

Kŭs Mihálj" (Egerpatak Hsz.). 1731: „*Kis* Bustya György" | „*Kis* Nagy János" (Gálfalva MT.). 1732: „*Kis* Balog Marton" (Mezősámsond MT.). 1733: „Nemzetes Gálfalvi *Kis* Nagy János" (MT.). 1742: „*Kis* Mihály Imre" (Hídvég Hsz.). 1749: „Kŭs Boros Gergelly" (Tarcsafalva U.). 1801: „*Kis* Both János" | „*Kis* Bot Pál" | „találkozott Both Martonnak egy attyafiaval *Kis* Bot Petivel" (Mákó K.). 1808: „*Kis* Biro István" (Felsőrákos U.). 1857: „Haller Ferentz segödtette Tunyogi *Kis* nagy Josefet" (asztalos inasnak; Kolozsvár).

15. A háromelemű nevekben szereplő *Kis* és *Nagy* tag igazán gyakori régiségbeli jelentkezése azzal a névalakulási következménnyel járt, hogy a *Kis* névtag néha idővel hozzátapadt az utána álló második névelemhez, a tulajdonképpeni vezetéknévhez, és vele együtt *Kispál*-féle összetett vezetékneveket alkotott. Az ilyenféle névalakulásra legjobb éppen a Kispál családnak közelebbről átnézett levéltári anyagából e család névhasználatának alakulását bizonyító itt következő adalékokat felsorakoztatni: 1606: „*Kŭs Pal* Balint". 1622: „*Kws* pal Balint". 1633: „*Kŭspal* mihaly" (pixidarius). 1638: „*Kis Pal* Balint Ur(am)". 1639: „*Kispal* Balint" 1641: „*Kuspal* Balint". 1644: „*Kis Pal* Balint". 1645: „*Kws Pal* Balint". 1646: „*Kŭs Pal* Balint". 1668: „nehai *Kis Pal* Balint" | „*Kis Pal* Balintne nagy margit Aszony". 1684: „*Kŭs Pál* György". 1701: „Uzoni *Kis Pál* Lászlo Ur(am)". 1713: „*Kŭs-Pál* Lászlo ur(am)" | „*Kŭs Pál* Gjörné Aszszonjom". 1714: „*Kŭs Pál* Gyŏrgy, *Kŭs Pál* László, ... uzoni nemes Szemellyek". 1720: „*Küspál* Sára Aszszony" (Veres Samuel felesége). 1721: „*Kispál* György Ur(am)". 1731: „*Kŭspál* György uram". 1733: „Nemzetes *Kùspál* György és Páll vramék". — Mint annyi esetben, itt is a vezetéknév kialakulásában a XVIII. század elejéig állandó ingadozás figyelhető meg a *Kis Pál*, *Kis pál* és *Kispál*-féle külön, illetőleg egybeírt formák között. Bizonyára lehetett még, de e vezetéknévvel kapcsolatban nem került elém több kötőjeles *Kis-Pál* vagy *Kis-pál* forma, azonban éppen a *Kispál* család pátriájából, Háromszékről, a sepsi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvéből írtam ki a „*Kus György* Miklos junior" név mellett „*Kus-Gyorgj* János" nevében (Málnás Hsz.) egy kötőjeles írású összetett névalakot.

16. Az, hogy a *Nagy* névtaggal kapcsolatban ilyenféle névalakulásra erdélyi névtörténeti gyűjtésemben nincs példa, talán azzal magyarázható, hogy a nemzedék-viszonyító *Nagy* megkülönböztető névvel viselőjére — érthető időbeli okokból — jóval kevesebb ideig hivatkozhattak, míg a *Kis* előtagú nevek tulajdonosai kora ifjúságuktól, azaz attól fogva viselhették legtöbbnyire életük végéig a megkülönböztető névelemet, amikortól fogva és ameddig e névelemre rokonsági-közösségi-társadalmi, sőt nagyon gyakran vagyonjogi vonatkozásban is szükség lehetett. Ez utóbbi vonatkozásban nem egyszer a két nemzedékhez tartozó apa és fiú viszonylatában nemcsak a *Nagy* : *Nagyobb*, de *Kis* : *Kisebb* névelem használata még ez utóbbi viszonyító-megkülönböztető elem viselőjének halála után is a rokonsági fok pontos megjelölése szempontjából elengedhetetlen lehetett.

17. Megjegyzendő, hogy ilyen *Kispál*-típusú összetett nevek persze úgy is alakulhattak, hogy a becenevek Erdélyben és a moldvai csángóságban szokásos módján: a keresztnevek elé tett kis jelzővel alkottak előbb *Kisanna*, illetőleg *Kispál* típusú becenevet (l. Mikecs László: ETF. 171. sz. 90; Szabó T. Attila: MNy. XL, 374—7, Nyr. LXXXI, 113—5; Gyallay Domokos: MNy. XLIII, 309), majd ezek a névalakulatok az ilyen atyai vagy anyai becenévből válhattak összetett vezetéknévvé.

18. Amire már az előbbiekben a *Nagyobb* és *Kisebb* névelemmel kapcsolatban hivatkoztam, a *Nagy* és *Kis* névelemű háromtagú nevek esetében még fokozottabb mértékben fenntartást tesz kötelezővé. Az ilyen háromelemű nevekben e két megkülönböztető névtag ugyanis nemcsak két egymást követő nemzedék azonos vezeték- és keresztnevű két tagjának, az apának és a fiúnak megkülönböztetésére, hanem a köztük lévő más rokoni kapcsolat jelölésére is szolgálhatott. Ezt mutatja ez az 1607-ből idézhető következő kijegyzés: „Ieouenek mi elonkben . . . Makfalvan lako ket Dosa Andras, *Nagi* Dosa Andras és *Kus* Dosa Andras vgj mint verr Atiafiak, uolt nekik az eleot iginetlensegek az Meg holt *Nagi* Dosa Mihali eoreoksege feleol, meli maradot uolt ez ket verr Atiafiakra" (MT.). Ebben az esetben, mint ahogy bizonyára még sok másban is, a *Nagy* és *Kis* tag egészen biztosan nem nemzedék-

viszonyító szerepet tölthetett be. Hogy ehelyett milyen szerepet, arra minden esetben az ilyenféle háromelemű nevek viselői névalakulási körülményeinek közelebbi vizsgálata rendjén derülhet fény.

19. Míg az előbbiekben felsorolt adatok időrendjéből láthatóan a nemzedék-viszonyító *Nagyobb : Nagy*, illetőleg *Kisebb : Kis* névelem használata a XVI. század közepe tájától adatolható, valamivel későbbtől, a XVII. század elejétől jelentkeznek harmadik névelemként olyan viszonyítást kifejező névtagok is, amelyek már világos, egyértelmű jelentésükkel szerepükre nézve semmi kétséget nem hagynak fenn. Ezeknek csoportonként való puszta felsorolása is tájékoztat mind e névelemek első jelentkezésének korára, mind pedig régiségbeli előfordulásuk gyakoriságára, illetőleg ritkaságára nézve is. Íme:

A) Az *öreg, öregbik* és *öregjebb* tagos adalékok: a) 1646: „Teoteori Janos volt meg emlitet *eoregh* teoteori Balasnak Teke Annatul valo fia." [a] ([a] A teljes idézetet és a rá vonatkozó megjegyzést l. a *Nagy* adatok alatt 14. pont A) bekezdés). 1676: „Néhai *Őregh* Borbelÿ Gáspár" (Székelyudvarhely). 1688: „*Eőrőg* Koman Popa nevű őrőgsege" [(!) O. újfalu F.] | „Egy őreg ezüst virágos kupa, kivűl belőll Aranyas Bethlen Gábor hadta volt Testamentumban Szűle Apámnak *őreg* Kamuthi Farkasnak" (Mikola László inventáriumából). 1699: „Iffiu Bot István... *Eőreg* Bot István" (Jobbágyok; Mákó K.). 1701/1770 K.: „*Őreg* Gyarmathi Istvan Uram" (Szék). 1707/1778: „*örög* Horváth István" (Ilencfalva MT.). 1717: „*Őreg* Kocsis Mihalj" (Koronka MT.). 1728: „*öreg* N(e)m(e)s Tamasne" (Oltszem Hsz.) | „*öreg* Ferencz Miklos" (Gidófalva Hsz.). 1734: „az *örög* Hegyesi András" (Magyarrégen MT.). 1752: „Tudgyaé hallottaé... a Tanu, ... Diosadban Lako *Őreg* Foro Györgynének Veres Ersebet Aszszony(na)k nyilván valo boszorkányságát, kinek tett boszorkányságával kárt, kinek őtte meg marháját s Tehenét boszorkányi Mesterségével" (Sz.). 1782: „*örög* Toldalagi Ur" (Galambod MT.). 1795: „*Őreg* Nagy György ... Idősb Nagy Sándor ... Idősb Nagy András" (Hagymásbodon MT.). 1807: „*örög* Fekete Györgyné (Marosvásárhely). 1840: „*öreg* Danér Mártonné Menyhárt Ilona Aszszony"

(Uzon Hsz.). 1850: „*Öreg* Kudor Bandi Jantsi ... Id. Kudor Bandi Ferkó“ (Farnas K.).

b) 1638: „Bacsi Istuan *Eoregbik*“ (Kolozsvár). 1640: „*Eöreghbik* Tordai Borbély Istuan“ (Uo.). 1648: „Kezdi szekben, Markosfalvan lako *eöregbik* Teorök Janos“. 1655: „*Öregbik* kolozsvári Rázmány István Ur“. 1656: „*eörögbik* Razmany Istvan“ (Kv.). 1667: „*eoregbik* Tsepreghi Turkovicz Mihaly“ (Uo.). 1676: „Néhai *Öregbik* Borbély Gáspár“ (Székelyudvarhely). 1681: „En Abrugybányán lako *öregbik* Fikker Marton.“ 1684: „Marosszeki Szekessi Nemzetes Vitezlo *órógbik* Barannyaj Janos sogor Uram“ 1687: „Eoregbik Szeocz Janos N(emes) Sz(emely) az eő Nga Szekin edgik hütös Ass(ess)or“ (Fogaras). 1702: „also Torjai *öregbik* Szabo Mihály“ (Hsz.). 1710: Karatnai *öregbik* Konczei [a] Mihaly Ur(am)“ [b] (Hsz. — [a] Értsd: Könczei. [b] Ugyanabban a levéltári darabban ugyanerre a személyre vonatkoztatva: „*nagyobb* Konczei Mihaly“). 1726: „*Öregbik* Berner Kádár János Ur(am)“ (Kv.). 1742: „*öregbik* Miko Ferentz Uram“ (Bodok Hsz.).

c) 1780: „Specificatio Arrol, a' mit Mélgos Grof *öregjebb* Bethlen Gergelj Ur Ő Excellentiaja számára dolgoztam“ (Szászváros).

B) Az *idős, idősb, idősbik* tagos adalékok:

a) 1803: „*üdös* Fodor Istvánne“ (Rákos TA.). 1850: Öreg Kudor Bandi Jantsi ... *Id.* Kudor Bandi Ferkó“ (Farnas K.).

b) 1686: „Mikházán lakó Nehaj *üdősbik* Dromboly János“ (MT.). 1697: „Mikhazan Láko *üdősbik* Szakács Mihály.“ 1699: „*Udösbik* Bot János“ (jobbágy; Mákó K.). 1700: „*Idősbik* es Iffiabbik Palfi Ferentz“. 1740: „Székelly Kotsárdi *Üdösb* Szilagyi András“ (TA.). 1746: „*Idősbik* Gidofalvi Istvan ur(am) Sepsiszentkirály (Hsz.). 1748: „*Idősb* Szekelly Péter, Közepső Székelly Péter, Szekelly György“ (Marosszentkirály AF.). 1750: „*üdősb* Rákosi Fülep András“ (TA.). 1762: „*Idősb* Thot Mihálly“ (Karácsonfalva MT.). 1763: „*Üdősb* Szőcz Istvan“ (Torda). 1798: „Varfalvi *udősb* Palffi István“ (Rákos TA.).

C) Az *ifjú, ifjabb, ifjabbik* tagos adalékok:

a) 1699: „*Iffiu* Bot János. *Iffiu* Bot István. Eoreg Bot István" (jobbágyok; Mákó K.).

b) 1623: „*Iffiabbik* Fejervari Janos" (Retteg SzD.). 1692: „Bot Janos *Ifiabik*" (jobbágy; Mákó K.). 1696: „*Iffiab* Palfi Ferencz Uram" (Tarcsafalva U.). 1700: „Idősbik és *Iffiabbik* Palfi Ferentz" (Uo.). 1722: „*ifib* Harko Ferenc" (Karácsonyfalva MT.). 1746: „*Ifjabbik* Nagj Ferentz" (Szotyor Hsz.). 1752: „*Ifijab* Boda Ferencz Meltoságos Báro ura(m) Korda György uram ő Nagysága Jobbágja Ann(orum) Circiter 56" (Diósad Sz.). 1770: „*iffiubb* (!) Kis János" (Szárhegy Cs.).

D) *Vén* tagos névre csak egy korai és egy késői példát találok gyűjteményemben: 1578: „az wen thorozkaý ferenczne frwsinazzont" és egy Kolozs megyei, de cédulámon közelebbről földrajzilag nem rögzített adalékot: 1778: „a *Vin* Varga Mihok". — Egészen biztos azonban, hogy egy-egy kisebb nyelvi közösség mindennapi névhasználatában nem lehetett ritka ez a megkülönböztető névelem sem, csakhogy ezt nagyon élemedett korra való utalása miatt — főként asszonynevekben — érthető okokból nem nagyon iktatták bele az oklevelezés rendjén a szövegbe. Helyette inkább az életkorbeli idősebbséget kifejező előbb felsorolt többi névelemmel éltek.

20. Úgy látszik, ha ugyanazon a kis rokoni közösségen: családon, nagycsaládon belül egy időben három nemzedék három tagjának eredetileg azonos vezeték- és keresztnévből álló kételemű neve volt, a más-más nemzedékrendhez tartozó nagyapa, apa és fiú megkülönböztetése céljából a nagyapa nevéhez harmadik névelemként a *Nagyobb : Nagy; Idős : Idősb, Idősebb; Öreg : Öregebb, Öregbik,* az unokáéhoz a *Kisebb : Kis; Ifjú : Ifjabb, Ifjabbik* névelemet tehették hozzá, a második nemzedék hasonnevű tagjának kételemű nevét viszont a más kettőtől *Közép* vagy *Középső* megkülönböztető jelzőből alakult harmadik névtaggal bővítették. Szerintem nyilvánvalóan ilyenféle megkülönböztető elemnek tekinthető az itt felsorakozó háromelemű nevekben szereplő első tag: 1748: „Idősb Szekelly Péter, *Közepső* Székelly Péter, Székelly György" (Marosszentkirály AF.). 1762: *Közepső* Tot Mihalyj (!) ... Idosb Thot Mihálly" (Karácsonfalva MT.).

21. Hogy azonban a *Közép* vagy *Középső* tagnak az erdélyi régiség három-, illetőleg négyelemű neveiben más szerepe, illetőleg jelentése is lehetett, arra nézve legalábbis két okleveles adalék figyelmeztet. Íme: 1754: *közepső* nagyob Szabo Ambrus, Bartalis János Kussebb ... Hütös emberek" (Szárhegy Cs.). 1824: „*Közepső* Pál Péter" (40)... „Nagyob Pál Péter" (46) mindkettő szabad székely (Firtosváralja U.). Az első adalékban a *középső nagyobb* kettős jelző miatt nem számolhatunk a *középső* tag életkorra vonatkozó jelentésével; a második esetben pedig az azonos, illetőleg csak első tagjában különböző név viselőinek csekély életkorbeli különbsége miatt lehetetlen feltennünk, hogy a *Középső* tagnak itt apai-fiúi rokonsági fokra utaló, nemzedék-viszonyító megkülönböztető szerepe lehetett volna. Inkább a településterületen belül a nevek viselői üléshelyeinek földrajzi elhelyezkedésére vonatkozhatik hát a *Közepső* tag, azaz például *Alsó, Középső* és *Felső* névelem használatával különböztethettek meg egymástól azonos kételemű nevet viselő három személyt, arra való tekintet nélkül, hogy volt-e közöttük közelebbi vagy távolabbi rokoni kapcsolat.

22. Ilyen meg más, később kideríthető fenntartással gyűjtésemből még ezeket az ide vonható adalékokat iktathatom bele ebbe az egybeállításba: 1677: „Simo Boldisar nagyob, Matefi Istvan *közepső* es Koncz Pal nagyob" (Kissolymos U.). 1684: „*közepső* Matefi Istvan" (Uo.). 1715: „Polyani alias *Kőzepső* Harko János" (Vaja MT.). 1723: „*Kőzepső* Mátéfi Balás" (Kissolymos U.). 1743: *középsö* Mátéfi Balás" (Uo.). 1746: „*Közepső* Ungvári István ... jobbágy" (Kilyén Hsz.). 1754: „Legeni *Kőzépső* Koczkán Márton Uram" (K.). 1755: „Haraszkereki (!) *Kőzőpső* Nagy Ferencz" (MT.). 1759: „*Közebso* Mathefi Balas" (Kissolymos U.). 1762: „*Közepső* Tot Mihalyj ... Idősb Thot Mihály" (Karácsonyfalva MT.). 1784: „Agilis *Közepső* Széjes István" (43; Béta U.). 1798: „*középső* Palffi Miklos" (Rákos TA.). 1799/1800: „Én *Kőzepső* Nagy Mihály" (Harasztkerék MT.). 1806: „*Közép* Pál Miklos" (Felsőrákos U.). 1851: „Wárfalvi *kőzepső* Pálfi András" (TA.).

Amint az idézett adatokból látható, az ilyen megkülönböztető névalakulat a régiségben az előbb felsorakoztatott, jóval gazdagabb adatolású *Nagyobb : Nagy* és *Kisebb : Kis*

elemű nevekkel szemben viszonylag kevésszer jelentkezik. Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy eléggé ritkán élhetett egy település keretén, illetőleg egy nagycsaládon belül három nemzedékhez tartozó teljesen azonos nevű személy: nagyapa, apa meg fiú, és így természetesen jóval kevesebbszer volt szükséges a második nemzedékbeli családtag megkülönböztetése céljából az itt vizsgált nemzedék-viszonyító elemmel alakítani háromelemű nevet.

23. Visszatérve most már az e fejtegetéseket elindító Nagyobb Péter-féle nevek kérdéséhez, meg kell állapítanom, hogy ilyen típusú névre elég gazdagnak mondható személynévgyűjteményem történeti adalékai között csak egyetlen XVIII. század közepéről kijegyzett adalékra bukkantam. A sepsi református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvében 1742-ből a háromszéki Hídvégről említik a *Nagyobb* György nevet. Az ilyenféle név — megítélésem szerint — olyan háromelemű nevekből keletkezhetett, amelyekben a *Nagyobb* megkülönböztető elem után álló eredeti vezetéknév a kérdéses települési egység névanyagában nagyon nagy megterheltségű foglalkozás- (pl. Bíró, Kovács, Szabó, Varga stb.) vagy valamilyen keresztnévből alakult vezetéknév lehetett, és így e névtag elhagyásával alakított Nagyobb Péter-féle kételemű név jóval határozottabban elkülöníthette viselőjét a település többi hasonnevű Péter-étől, mint ha e keresztnév előtt második tagként továbbra is használták volna a foglalkozás, kereszt- vagy valamilyen más eredetű névből alakult vezetéknevet is. Alkalmasint az ilyen kihagyásos névhasználat állandósulásával, illetőleg hagyományozódásával magyarázható tehát a régiségben és ma egyaránt ritka használatú, egyelőre csak a székely régiségből kimutatható *Nagyobb* vezetéknév kialakulása.

1965

BARÓK, BARRÓK, BALLÓK; BARTÓK, BERTÓK; BORÓK

A címben elsőül írt nevet Kriza Jánosnak egy névfelsorolásából ismerem (l. Vadr. 384). Ez feltehetőleg a *Barnabás* ~ *Barlabás* keresztnév első szótagjából *-ók* becéképzővel alakult olyan származék, mint amilyen az ugyancsak Kriza névlajstromából is idézhető *Ballók* a *Barlabás* ~ *Ballabás*-ból, a *Bartók* ~ *Bertók* a *Bertalan*ból, az *Istók* az *István*ból és talán az *Orbók* az *Orbán*ból (ezekre nézve l. Kriza, Vadr. 384—5; EtSz., Varga, BKn. 10 kk., 26—7, 56—7, 81) vagy a moldvai csángó történeti és jelenkori személynév-anyagban az előbb említetteken kívül még a *Damók* a *Domokos* ~ *Damokos*ból, a *Demók* a *Demeter*ből meg a *Tamók* a *Tamás*ból (Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása: ETF. 171. sz. Mut.; CsKBK. 483). Ugyanilyen képzésű családnevet őrzött meg a felcsíki székely főemberek és lófők évszámtalan, de 1569 tájáról keltezhető, névtörténeti szempontból is rendkívül becses összeírása. Ebben „Bodogazzon", „Jenewfalwa" (később Csíkjenőfalva) kiváltságos renden lévő lakosai közt mások mellett „*Barlok* Marton" neve is olvasható (SzékOkl. II, 270). E közlésbeli *Barlok* alak a teljesen ékezés nélküli forrás olvasatainak megállapítása rendjén bátran *Barlók*-nak olvasható. A Csík-, valamint Gyergyószék nemes, lófő és szabad-székely lakosságának hűségesküjén 1602-ben megjelentek nevéről készült Básta-féle lustrában a csíkszéki K o z m á s o n is összeírtak egy „*Barlók* Tamás" nevű szabad székelyt. (I.h. V, 236. — A névnek e korban szokatlan *ó*-s írását itt nyilván a kiadvány történész szerkesztője „átírása" eredményének tekinthetjük) Az 1619-i székely lustrában „*Barlok* Balas primipilus" (= lófő) nevében már ismét *o*-s, de nyilván *ó*-val olvasandó névalakkal találkozunk (Mike gyűjt. Lustra Siculorum 216. — Ezt az utolsó adatot az azóta körünkből eltűnt Kelemen Lajos szívességéből idézhetem). E vezeték-

név is nyilvánvalóan a *Barlabás* keresztnév származékai közé sorolandó (l. még Varga, BKn. 27). Minthogy azonban a *Barlabás* névnek volt *Barlobás* alakváltozata (EtSz.; Varga, BKn. 26), kevesebb valószínűséggel ennek *Barlo-* tagjából *-k* kicsinyítő-becéző képzővel alakult származékra is gondolhatunk. Ebben az esetben természetesen e vezetéknévi adalék rövid *o*-val *(Barlok)* olvasandó. Az ugyancsak 1602-ből való kozmási felsorolásból idézhető „*Barrok* Balás" név első tagja (SzékOkl. V, 236) lehet a *Barlabás* ~ *Barrabás* keresztnévből keletkezett ugyancsak ilyen *-k* kicsinyítő-beceképzős alakulása, de lehet a rövidült *Barr-* tőből keletkezett *-ók* képzős származék is. Ebben az esetben valamelyes valószínűséggel felvehető a *Barbára* névvel való kapcsolat is akkor, ha előbb *Barók* származékkal, aztán meg belőle hangzóközi ikerítődéssel alakult *Barrók*, sőt rövidüléssel keletkezett *Barrok* névalakkal számolunk.

Úgy látom azonban, hogy az *-ók* képzős személynevek közé kell sorolnom egy másik, eleddig még nyilván nem tartott változatot is. Erdélyi szótörténeti táram anyaggyűjtése közben nemrégiben cédulázgattam Udvarhelyszék régi törvénykezési iratainak a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött anyagát. Egyik, az udvarhelyszéki Kiskedéről való pereskedési ügyben *1604*-ben tartott vallatásról felvett jegyzőkönyvből ezeket az érdeklődésünkre számot tartó szövegrészleteket jegyeztem ki: „Küs Kedey oswat miklosne *Borbar*azony Bizonisagy Janossj gergely ellen ugian Kŵs Kedeben." Ennek az Oswat Miklósné Borbar asszonynak a neve fordul elő *Borok* (olv. Borók) alakban a tanúvallomásokból kiírt alábbi szövegrészletekben: „Palfi Janos fia Janos... Keczieti" vallja: „...Inkabb hizem hogi *Borok* azonitol el kerte wolt az Janossi gergely Zolgaja Zederiesj Janos az lowat" | „Palfi Janos fia Janos czikj Illiesne Zolgaia Keczieti hŵti ŵtan ezt valia ... En nem hallottam hogi kertek wolna meg az lowat Janossj gergeljtol sem *borok* azonj sem mas..." | „Kouaczj görgj Kws kedey zabad zekel... ezt wallia *Borok* azo(n)jtol kerte wolt el az lowat Zederiessi Janos, s kerte Fülöp Janos..." | „Zederiessj Janos kŵs kedey osvat Janos zolgaia hŵti utan ezt wallia... az lowatis Eö kert volt el, *Borok* azo(n)jtol..." | „Zaz mihalj Andrasfalwj molnos

ferencz Jobagia hẅti uta(n) vallia . . . ot woltam mikor az huga *borok* azonj kerte gergely wramot hogy a lohoz hoza lattasson. . ." (ESzT.) — Az itt betű szerinti másolatban közölt szövegek „*Borok* asszony"-a minden kétséget kizáróan annak a fehérszemélynek egykori közkeletű beceneve, akit a tanúvallatás kezdősora Küskedei Oswát Miklósné *Borbár* asszony-nak olvasható alakban említ. Kétségtelen tehát, hogy az eddig csak erről az egyetlen pontról, Kiskedéből ismert *Borók* becenév a *Borbára* ~ *Borbála* keresztnévből *-ók* beceképzővel alakult. E tény ismeretében egészen jogosan számba vehető az a lehetőség is, hogy a címül írt első név, a *Barók* vezetéknév is lehet nemcsak a *Barnabás* ~ *Barlabás*, hanem a *Barbara* ~ *Borbára* (EtSz.; Varga, BKn. 32) keresztnév származéka is. Az előbbi esetben tehát egy férfi, az utóbbiban egy női keresztnévből alakult becenév vezetéknévvé válásával számolhatunk.

Jóllehet a *Borók* névalakot egyelőre más forrásból nem tudom kimutatni, nem lehet kétséges az, hogy ez az egykor kedvelt *-ók (~ -ők)* beceképzővel alakult név a székelység közt egyebütt is, sőt a magyar nyelvterület más pontjain a régiségben és esetleg újabban is használatos lehetett. Nyilvánvaló, hogy csak a módszeres és széleskörű magyar személynévgyűjtés hiánya miatt hivatkozhatunk ma még egyetlen adatként az udvarhelyszéki Kiskede XVII. század eleji névanyagából szerencsésen elém vetődött *Borók* becenévre.

1960

A KATALINA > KATALIN TÍPUSÚ NÉVALAKULÁS KÉRDÉSÉHEZ

1. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról szóló alapvető értekezésében Melich János az *-us* végű latin nevek magyarázata után ezt írja: „Ha a fordítók a casus obliquusban álló latin tulajdonnév ragját az *-us*-ba végződőknél sok esetben magyar raggal helyettesítették, s a latin rag helyettesítése után visszamaradt tövet alanyesetül is szolgáló magyar nominativus-nak tették meg, akkor ugyanezt megtették — kezdetben szándéktalanul — *-es*-be, *-o*-ba, *-a*-ba végződő neveknél. S erre csakugyan vannak kétségtelen példáink. Ilyen a többi közt a magyar *János* és *Iván* név, s ilyen *(Szent) Katolna* és *Katalin* neve" (MNy. XXXVI, 149). A továbbiakban aztán a *Katarina* ~ *Katalina* > *Katalin* névalakulással kapcsolatban jelentős számú adat felsorakoztatása után Melich lényegében ugyanezt a magyarázatot ismétli meg (i.h. 151—2). Hasonlóképpen keletkezettnek tartja ugyanő az *Apollonia, Ilona, (Margarita* ~ *Margareta* ~*) Margita* névből az *Apalin, Ilon* és *Margit* névalakot is. „De nem tagadom — folytatja — az *-a* végűeknél sem azt a lehetőséget, hogy egy-egy esetben ne alakulhatott volna az elvonás a magyar *-a* képzős becenevek hatására... Esetleg ilyen lehetne a magyar *Elona...*, *Ilona*: egyh. latin *Elena, Helena* magyar *Ilon* alakja; de persze *Ilon* lehet *Ilonka* elvonása is..." (i.h. 152). A szerintem ide vonható *Zsófi* nevet Melich másutt a rövidüléssel alakult nevek közé sorolja (MNy. X, 105). Az *Ilon*-t Melich nyomán Tolnai Vilmos is a rövidüléssel keletkezett nevek között tartja számon (MNy. XXIII, 171). Melich maga az *-a* képzős alakokból való elvonás esetével kapcsolatban utal Vargha Katalinnak arra a véleményére, hogy a *Katerina* ~ *Katalina* és a *Margita* név a *Martinus*-szal és a *Paulus*-szal együtt rövidüléssel keletkezett.

Vargha szerint ugyanis e nevek „végső *-a* hangját tévesen a régi *-a, -e* becéző képzővel azonosították" (Vargha, BKn. 8).

2. Ezekre a véleményekre csak akkor terelődött rá a figyelmem, amikor az elém kerülő levéltári adatok láttán a címszóbeli névalakulás kérdésével kapcsolatban már más megoldási lehetőség derengett bennem. Minthogy e lehetőség a régi magyar asszonynév-használattal kapcsolatos, előbb erről kell egészen röviden szót ejtenem.

Eléggé ismeretes, hogy a régiségben az asszonynév olyan minősítő jelzős szerkezet volt, amelynek a vezetéknevet követő előtagja egy női keresztnév, ritkábban ennek beceformája, utótagja pedig az *asszony* köznév. Az ilyen névhasználatra már az egyelemű nevek korából is vannak adataink: 1394: „Dominas *Zypazzon* et *Hewlgazzon*" (OklSz.). Ez a névhasználati forma a középmagyar kor elején olyan általános lehetett, hogy a női szentek nevéhez is szinte kivétel nélkül hozzátették az asszony megjelölést: 1352: *Zenthmargytaazzunfolva* (Valkó m.; Csánki II, 352). 1392: „Johannis de *Zenthannaazonfalva*" (OklSz.). 1450: „*Sent Ilmaasson*" (Baranya m.; Csánki II, 525). 1496: „Posafalva alias *Zenthkatherynazzon*" (Vas m.; i.h. 797; l. még az OklSz.-ban *asszony* és *Katalin* al.). MargL: *Zent Margyt azzon* (NySz.). Valószínűnek tartom, hogy az ilyenszerű névhasználat legkorábbi bizonyítékát kell látnunk — ha latinos szórendben is (vö. *sancta domina Maria*) — a HB. *zen achſcin maria* adatában is. — A XVI—XVII. században is gyakran találkozunk a leveleknek a női szentekre vonatkozó ünnep-megjelölésében az ilyen névhasználattal. Itt csak egynéhány példát sorolok fel: 1515: „*szent Dorottya asszonyom* nap" (LevT. II, 5). 1531: „*zenth elzebet asson* Napya" (i.h.). 1542: „*zenth Margyth azon* nap" (LevT. I, 18). | „Ez lewel kolt Pachodba *zent Sofyazon* nap wtan walo penteken Anno 1555" (LevT. I, 152) | „Wespremben *sent Sophia azzon* nap vtan valo zombaton 1555" (i.h. 153). 1556: „Kolt Zenerben Zerdan *zent Anna azzon* nap wthan 1556" (i.h. 196). 1557: „Wespremben *zent Piroska azzon* napyan 1557" (i.h. 211) | „Kanysan koet (!) *Maria Magdolna aszon* (!) napyan 1557" (i.h. 252) | „Kevlt Kanjsan *zenth Margjth azon* nap

elewth walo wasarnapon 1557" (i.h. 250) | „Kewlth Kanjsan *zenth Margjth azon* (így!) elewth penteken 1557" (i.h. 252) | „Adatot Kanysan *zent Lwcza aszon* (!) nap holtakelwe kedden 1557" (i.h. 273). 1559: „Ez lewel kelt vasarnap *zent Borbala azzon* nap estjn 1559" (i.h. 347) | „Kewllt Gyerbe *zent Lwcza azony* nap vtan zombaton 1559" (i.h. 353). 1560: „Zenyerben kelt *zent Lwcza azzon* naph vtan valo kedden anno 1.5.5.0." (i.h. 387). 1588: „hettfeon *zentt Ersebeott azonÿ* nap estin" (Dés; Temesvári János deák kezeírásában) [ESzT.]. 1637: „*Szent Örzsébet asszony* nap táján" (TT. VII, 115).

Az efféle asszonynév-használatra nézve a XVI. század magyar nyelvű oklevelezésének megerősödése óta kiadott és kiadatlan levéltári anyagban számtalan adalékot olvashatni. A kételemű névhasználat is aztán ehhez, az egyelemű nevek korában már bizonnyal kialakult szokáshoz igazodott. Az asszony megjelölésnek a kételemű nevekhez, sőt a puszta női keresztnevekhez való hozzátétele olyan közönséges volt, hogy a legbizalmasabb levelezésben is találkozunk vele. Gyakran a levélíró vagy oklevelező önnön nevével kapcsolatban is ennek a névhasználati divatnak hódol. Érdekesség kedvéért néhány egészen esetlegesen elém kerülő levélcímzést, illetőleg levélrészletet iktatok ide: 1525: „Zerelmes *magdalna azzon*, hogh en oda hozzyad nem menthem, ezt semmy ydegensegre ne weghyed" (OklSz.). 1538: „En *Katheryna Azzon*, Az en Zerelmes Wramnak Batthyany Ferencznek felesseghe..." (i.h.). 1544: „*Katalin azzyon* az the zerelmes anyad Zoltanne etc." (egy kassai polgárasszony fiához, Zoltán Imréhez intézett levelének aláírása; LevT. I, 25). 1545-ben azonban ugyanez az asszony fiához írt levelét így rekeszti be: „Az the anyad Zoltan Katherina etc. Cassay" (i.h. 28). 1550: „Ez levél adassék az ngos Révay Ferencz uramnénak, *Paxÿ Anna aszszony*nak, nekem, szerelmes nénémnek" (LevT. II, 22; ugyanilyenféle címzés i.h. alább más évből még többször !). 1557: „Ez lewel adassek *Pynney Kathalyn aszon*nak (!) az nehay Szalay Peternenek kezhez" (Bécs; LevT. I, 237). 1558: „Az en kegielmes azzoniomnak *Thurzo Ersebet azzon*nak etc. adassek" (Galgóc; i.h. 292. L. még i.h. 293, 295, 297). 1559: „Nagysagos *Bathory Ersebeth azzony*omnak, Ke-

recheny Lazlo wram hazas tarsanak, nekem zerelmes hwgomnak adassék" (Bathorj Andras Somlyaj lev.-ből; i.h. 304). 1564: „Ngs *Bakicz Anna aszszony*nak az ngs Révay Mihály házastársa, nékem szerelmes bizodalmas asszonyomnak adassék" (Zrinyi Kata lev.-ből; LevT. II, 66). 1565: *János uramné aszszonyom* | *Ferencz uramné aszszonyom* (ua.-nak a lev.; i.h. 67). 1585: „Köszönetemnek utána jo *Margit aszszony*..." (Bakith Anna Tótprónay Mátyásné, Margit asszonyhoz intézett levelének kezdő mondata; i.h. 40). 1586: „Én szómmal *Margit aszszony*nak köszönjen" (Bakith Anna levélzáradéka; i.h. 46). 1601: „az én sz. uram Kdet levele átal az *Suska aszszony* mennyegzőire hivott..." (Forgács Zsuzsánna Soos Klárának; i.h. 148). — Hogy aztán a hivatalos jellegű felsorolásokban is milyen kizárólagosan ezzel az asszonynévhasználattal találkozunk, arra nézve egy 1626-i győri jegyzőkönyv következő asszonyneveire hivatkozhatom: „Mátyás bíró felesége *Margit asszony*" | „Németh Ilonka *özvegy asszony*" | „Tamás Jánosné *Kata asszony*" | „Kovács Istvánné *Margit asszony*" | Erdélyi Mihály felesége *Anna asszony*" | „Nagy Ilon *özvegy aszszony*" | „Szilassi Jánosné *Ilon asszony*" | „Rácz Voicsme (!) *Milka asszony*" | „Olasz Péterné *Despa* (!) *asszony*" | „Simon Istvánné *Örzsébet asszony*" | „Szili Gáspárné *Anna asszony*" | „Fekete Máténé *Örzsik aszszony*" | „Mátyás Pálné *Borbála asszony*" (TT., VII, 113). Ugyanebben a kiadványban más évből még ezekre az adatokra bukkantam: 1632: „Nagy Jánosné *Pete Kata asszony*" (Győr; i.h. 115). 1635: „Sós Jánosné *Susánna asszon*nak Ilonka nevü leánya" (uo.; i.h.). — Az ilyenféle példák számát a végtelenségig lehetne szaporítani. Hirtelenjében csak kezem ügyében levő szótörténeti céduláimról jegyzek még ide néhány későbbi adalékot: 1678: „Nyiro Szabo Lukácsné *Székely Annok aszszony*" (Marosvásárhely) | „Virág Szabo Istvanne *Fekete Erzsok aszszony*" (Koronka MT.). 1684: „Damakos Georne (!) *Ferenci* (!) *Kata Aszszony*" | „Deak Georne *Simo Kata Aszszony*" (Kissolymos U.). 1688: „Daner Miklos felesége Nagy *Orsik* Asszony" (Uzon Hsz.). 1716: „*Király Györgyne Aszszonyom*" | „Istvan Mester judit Aszszony" (Koronka).

1794: *Horvát Josefné Asszonyom* (Dés). 1843: *Bekéné aszszony* (Dés. — L. még tőlem: MNy. LV, 397—9).

3. Az imént felsorolt, a forráskiadványokból még ezrével gyűjthető és a levéltári anyagból tőlem eddig gyűjtött, de itt fel nem sorolható számtalan adat figyelembevételével megállapítható, hogy a fentebb érintett asszonynév-használat századokon át az élet minden vonatkozásában olyan általános volt, hogy erre a szokásra egyes nevek alakulásának magyarázata alkalmával bátran hivatkozhatunk.

Éppen ez az oka annak, hogy az *Ilon*, *Katalin* meg néhány más név kialakulásának magyarázatával kapcsolatban az előbbiekben vizsgált magyar asszonynév-használatból kiindulva megnyugtatóbb megoldást kerestem.

4. A tiszaháti és az ugocsai nyelvjárás magánhangzóelisiojának tárgyalása során Csűry Bálint újólag felhívta a figyelmet arra az egyébként már ismeretes jelenségre, hogy az *-a* végű köz- és tulajdonnevekhez kapcsolódó *asszony* köznév nem ritkán hangkivetéses szókapcsolatokban, illetőleg összetételekben jelentkezik: 1545: *annazzoni* (= Anna asszony) | *gazdasszony* (adatok 1592-től) | *komaszszony* (MA.) | *kurv' asszony* ~ *kur' asszony* (adatok a XVII. sz. végétől; MNy. XXV, 167—8) | 1560: „Banffy Millosnak Lepseni *Annaszon*nak az ew felesegenek... valo Replicatio" (Kolozsvár; ESzT.) | 1573: „talal *Lwchazzon*ra Mezaros Imrehnere" (Uo., i.h.) | 1578: „*frwsinazzony*" (Boldoc Ta; i.h.). 1582: „monda enekem edes *marttazon*" (Uo.; i.h.). 1584: „Tholdalagÿ Ferencz Felesege Frattaj *Clarazzonny*" (Magyarfráta K.; i.h.). 1585 után: „farchadi petterne *anazony*" (Usz.; i.h.). 1589: „Gergel kowachne *Susannazzony*" | „Daniel kowachne *Orsolyazzony* (Dés; i.h.). 1590: „*Orsiolazzon* Istuan Kowachyne felesege" (így!) [Kolozsvár]. 1597: „*Marthasszon*nak egy leania wala" (Dés; i.h.) | 1600: „En Kardos Miklosne Erdeò teleky *Borbalazzony* Perechenben" (Sz; ESzT.). 1604: „Banczia Balintne *Durutiazonj*" (Újszékely U; i.h.) | „Köröspataki Simo Andrasnę *Anna zonj* (!) [U; i.h.] | 1607: „Fanczialj giorgine *sarazonj* Bogardfalwi" (U; i.h.) | 1615: „Czieke falui Fústos Lórinczne *Perpet Aszony*" (U; i.h.) | 1638: „*Daroczi* Matte Vram Hazas leánnia, Daroczy *Kattaszony*" (Kolozsvár; i.h.) | 1642: „Gavay Vram feleseghe Petki *Susan-*

naszony" (Galac BN.; i.h.) | 1683: „Zilai Pálné Aszszonyom Suki *Mariaszony*" (i.h.) | 1741/1745: (hagyott) „Keszei *Boriskaszszony*nak egy Kláris övet" (Kolozsvár; i.h.) — L. még további régiségbeli adatokat MNy. XL, 378—9, LV, 397—400.

Ezeknek előrebocsátása után a *Katalina* > *Katalin*-féle névalakulás körébe tartozó néhány női névvel kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem:

Borbára ~ Borbála > Borbár(i) ~ Borbál. 1593: „Thelegdy *borbalazon*" (MNy. XL, 379) | 1604: „Küs Kedey oswat miklosne *Borbarazonj*" (Udvarhelyszék) | „Cziore mihaljne Kereszturfalwj *Borbarazonj*" (Uo.) | „Kerezturfalwi nagi Istvannę *Borbarazonj*" (Uo.) | 1617: „Kaza Kelemennek az felesege, Zalanczi *Borbaraszony*" (Erdély; MNy. XL, 378) | 1627: „Huzar Istvane banli *borbarazoni*" (i.h.). — Az 1282-től kimutatható *Barbara*, később *Barbála* ~ *Borbára* a latin *Bărbăra* származéka (EtSz.; Fludorovits Jolán: MNy. XXVI, 51 kk.; Berrár Jolán: MNy. XLVII, 187). A Csíkzsögödről ismert, nyilván *-i* beceképzős *Borbári* alkalmasint a *Borbárasszony*-féle hangkivetéses alakból elvont *Borbár* származéka lehet. A *Borbár* alakot csak egy forrásból tudom kimutatni (l. előbb a »Barók... Borók« cikket), származéka és a fenti hangkivetéses alakok ismeretében e névforma ritkább-gyakoribb használatával a régiségben bátran számolhatunk. Emlékezetem szerint mintha magam is hallottam volna a székelységben. Kelemen Béla szíves szóbeli közlése szerint a *Borbári* Alcsíkon valóban széltében ismeretes névalak.

Ilona > Ilon. 1578: „*Ilonazson* (!) Bornemiza Benedekne Magiarpalatkay (Póka MT; ESzT.). 1588: „Zaz Istuanne *Ilonazzony* Deseon lakozo" (Dés; MNy. LVII, 102. — Temesvári János diák kezeírásában). 1602: „medeseri Anttal kovaczi leanianak *Ilonazzon*nak az apia antal kovaczy" (Udvarhelyszék). 1603: „Demeterfalwj peter deakne *Ilonazonj*" (Uo.). 1604: „az Ên aniam *Ilonazonÿ*, georfÿ mihalj leania" (Uo.) | „nagi galambfalwj Bak andras leania *Ilonazonj*" (Uo.). 1626: „Szilassi Jánosné *Ilon asszony*" | „Nagy *Ilon* özvegy asszony" | „Szemes Ábrahámné *Ilon* asszony (Győr; TT. VII, 113; Vargha i.m. 54. — Melich e névalakot több más magyar női névvel

együtt latin alaktani hatás feltevésével magyarázza (MNy. XXXVI, 152; l. még előbb), és felveti az *-a* képzős becenevek hatására keletkezett elvonás lehetőségét is. Az, hogy harmadik feltevés szerint az *Ilon* az *Ilonka* becealak elvonásából kelekezett volna (i.h.), véleményem szerint kirekesztendő a névalakulási lehetőségek közül, hiszen maga az *Ilonka* becealak is nyilván egy *Ilon* forma származéka. Számomra sokkal elfogadhatóbbnak tetszik az a magyarázat, hogy az *Ilon* névalak a fenti elíziós aszszonynév-használat során elvonás eredményeként keletkezett.

K a t a l i n a > K a t a l i n. A középkori Doboka megyei S z e n t k a t o l n a d o r n a nevének a következő változatait ismerem: 1320: *Scentkatherina.* 1395: *Zenthkatolna.* 1441: *Zenth-Katalen.* 1523: *Zent-Katalyna.* 1837: *Szent-Katolna* (SzDMon. VI, 357). Egy bihari települést 1391-ben *Zenthkatherinaazunfalua,* 1396-ban *Zenthkatarena Azzonfalua.* 1421-ben *Zenthkatherinaazonfolwa,* 1481-ben „*Zenthkatherina* vicus" alakban említenek (BánffyOkl. I, 434; Csánki I, 623; Jakó, Bihar 285—6); egy Vas megyei település nevét viszont 1489-ből *Zenthkatherina,* 1496-ból azonban már *Zenthkatherynazzon* formában őrizték meg az egykorú források (Csánki II, 797; OklSz.). A tőlem eddig ismert két legrégebbi hangkivetéses előforduláson kívül még egynéhányat a rendelkezésemre álló adatokból idézhetek. Íme: 1554: „*Katalin azzyon* az the zerelmes anyad Zoltanne etc." (LevT. I, 25; l. még előbb). 1557: „Pynney *Kathalin aszon*" (Bécsben keltezett levél; i.h. 237, l. még előbb). 1604: „Dersj peterne *Katalin azonj*" (Udvarhelyszék). 1606: „Nagi Gergelne *Katalin Azzon*" (Uo.) — Bár az Oklsz. megkérdőjelezett *Katerina-asszony* vagy *Katerin'-asszony* olvasattal közli az 1496-i helynév-adatot (l. ott *asszony* és *Katalin* al.), véleményem szerint a többi XV—XVII. századi adatot meg más, idevonható nevek hangkivetéses alakjait tekintetbe véve alig lehet kétséges, hogy e korai adatban is hangkivetéses formát kell látnunk. Minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy az ómagyar kori *Katerina* ~ *Katalena* < lat. *Catarina, Caterina* (Melich: MNy, X, 223; Fludorovits: MNy. XXVII, 122, 379—80; Berrár: MNy. XLVII, 183—4) alakból szintén nem a Melich-

től jelzett módon (MNy. XXXVI, 152) alakult a későbbi *Katalin* (első adatok a XVI. századból; i.h.), hanem azon a természetesebb módon, amely a rendkívül gyakori hangkivetéses asszonynév-használatból való elvonás révén a mindennapi érintkezésben önként adódhatott. Szerintem ilyenszerű névalakulás lehetőségére mutatnak esetleg azok a nagyon korai *a* végződés nélküli *Katli(e)n*-féle alakok is, amelyek csaknem kivétel nélkül asszonynévként fordulnak elő: 1307: „nobiles d o m i n e *Kathlen* . . ." 1360: „nobilis d o m i n e *Kathlÿn* vocate". 1382: „d o m i n a *Kathlÿn* vocata". 1393: „domicella *Kathlin*" (Jakubovich: MNy. X, 368). Ezek mögött magyar *Katli(e)n asszony*-féle hangkivetéses névhasználat állhat. Ez utóbbi névalakokkal kapcsolatban azonban nem zárható ki a franciából vagy németből *Katli(e)n* alakban való kölcsönzés lehetősége sem. (vö. Berrár: MNy, XLVII, 184).

M a r g i t a > M a r g i t. 1282/1351: „filia . . . *Margita*". 1291: „*Margith* filia". 1351: „vna ancilla filia dicti Poyk *Margita* nominata". 1340—1380: „(filia?) *Margÿth*". 1359: „domine *Margith*". — Egy eltűnt középkori Somogy megyei település neveként az 1371, 1452 és 1459. évben a *Zenth Margytha*, 1465-ben a *Zenthmargith* névalakkal találkozunk (Csánki II, 645). További, ide vonható adataim ezek: 1382: „*Zenthmargÿtazonfolua*". 1481: „vinea *Margitasson*sceley vocata" (Jakubovich: MNy. XI, 424). MargL.: *Zent Marggyt azzon* (NySz.). 1542: „*zenth Margjth azon* nap" (LevT. I, 18). 1570: „Pechy Kalmar Andrasne *Margit azzon*" (Kolozsvár; ESzT.). 1585: *Margit aszszony* (LevT. II, 40). 1586: *Margita aszszony*, majd alább ugyanebben a levélben: *Margit aszszony* (i.h. 40, 42; egy másik, ugyanez évben kelt levélben az utóbbi forma még kétszer; i.h. 46). 1587: *Margit aszszony* (háromszor; i.h. 48—9). 1588: *Margit asszony* (az utóiratban még egyszer így; a levél záradékában azonban „*Margita aszszony*" alak (i.h. 51, 63). 1607: „az Nemzetes es Nemes Azzony allatt Erdely *Margit Azzony* az megh holt vitezleo Nehai Harynnay Farkas Ferencz Eozueggye" (ESzT.). 1626: „Mátyás biró felesége *Margit asszony*" | „Kovács Istvánné *Margit asszony*" (TTár. VII, 113). Berrár (MNy. XLVII, 183) szerint a *Margit* a *Margitá*ból az *a* elhagyásával keletkezett. Berrár itt kétségtelen nyelvi

tényt állapít meg, de nem világítja meg a névalak keletkezésének okát. Magam ez esetben is valószínűnek tartom, hogy az *a* nélküli alak a *Margit asszony*-féle hangkivetéses formákból való elvonással keletkezett. A XVI. századi adatokban sokszor egy forrásszerkesztő tollából eredő, váltakozó *Margita* ~ *Margit* használat (l. fentebb) világosan mutatja, hogy a teljesebb és a rövidebb alak közötti küzdelem a rövidült alak korai, XIII—XIV. századi jelentkezése után milyen sokáig tartott még az *asszony*-neves szerkezetekben is.

Zsófia > Zsófi. 1555: „zent *Sofyazzon* nap" (LevT. I, 152). 1560/1665: „Az Bethlenfalvi vitézlő János Geréb és *Zsófi asszony*" (SzékOkl. V, 77; id. az OklSz. is). 1588: „Barta albertne *sofiazzoni* Deseon lakozo" (Dés; Temesvári János deák kezeírásában: MNy. LVII, 102). 1599: „pernezj gaborne, Zanizlofy Bathorj *Sofiazzon*" (ESzT.). 1603: „simo Janosnę *sofiazonj* Kereztur warosj" (Udvarhelyszék). 1605: „Rugonfalwi Tegzes Janosne *sofiazonj*" (Uo.). — A magyar *Zsófia* < egyházi latin *Sophia* (Fludorovits: MNy. XXVI, 287, 372; Kniezsa: MNy. XXIX, 147—8) név *Zsófi* alakjára első előfordulásként a következő adatot idézhetem: 1526: „Kis Lyanyomnak *soffi*nak hagyom maramarosbely Josagomat" (OklSz.). E rövidült forma esetében is az előbbiekben ismertetett hangkivetéses alakból való elvonást jóval valószínűbbnek tartom, mint bármely más magyarázatot (vö. Melich: MNy. X, 101—2, 105).

4. Ezeknek előrebocsátása után nem tartom lehetetlennek, hogy a *Julia, Mária, Rozália* és *Terézia* női név becéző *Juli, Mári, Rozáli* és *Terézi* (> *Trézi* ~ *Trézsi*) formájának (az adatokat l. Vargha i.m. 63 kk.) kialakulásában is hellyel-közzel része lehetett az előbbiekben ismertetett névhasználatnak. Megjegyzem azonban, hogy Melich e névformákat is rövidüléses, illetőleg *-i* kicsinyítő képzős alakoknak tekinti (i.h. 101—2).

5. Ez újabb magyarázati lehetőség futó felvételével egyidejűleg a fentebb részletesebben megvizsgált női nevek alakulásmódjára vonatkozó észrevételeimet azzal a megjegyzéssel teszem most közzé, hogy távol áll tőlem az eddigi véleményekkel mereven szembehelyezkedve az itt megkockáztatott magyarázat kizárólagos helyességét bi-

zonygatni. A névtörténet sok-sok tanúsága szerint egy-egy névalakulat más-más földrajzi és időbeli határok között nemegyszer más-más nyelvi változásoknak alakilag egybeeső eredménye lehet.

Ezek után már csak annak a jámbor óhajnak adok hangot: Jó volna, ha e fenntartásos figyelmeztető észrevételek nyomán sor kerülne az itt vizsgált névalakulás összes adatainak egybegyűjtésére és ennek az alakulásmódnak meg a vele kapcsolatos kérdéseknek tüzetes tárgyalására.

1960/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KISANNA, KISÓ

Kós Károlynak

1. Kalotaszeg jelenkori helyneveinek gyűjtögetése során egyik, fiatalon tragikus hirtelenséggel meghalt hallgatóm, Gergely Béla a Kolozsvárral tőszomszédos Kisbácson jegyezte fel a *Kismező* ~ *Kisómező* ~ *Kisamező* helynevet (KHn. 215—6). Hogy így e helynév itt felsorolt alakváltozatai közül a másodikban ismét elém került a *Kisó név*, nem tartom érdektelennek már régóta gyűjtögetett anyagom felhasználásával foglalkozni vele.

2. Mindjárt bevezetőben tartozom azzal a tájékoztatással, hogy először Kós Károlynak *Budai Nagy Antal* című drámájában (Kolozsvár, 1936) találkoztam a *Kisanna* névvel, és csak azután lettem figyelmes kalotaszegi kutatómunkám közben e név és a Kalotaszegen elterjedt *Kisó* női név kapcsolatára. Éppen ezért, Kalotaszeg helyneveit gyűjtögetve, közben átnéztem néhány református egyházközség anyakönyvét a Kisanna és a Kisó névre vonatkozólag is. Ezek mellett azonban a helyszínen kérdezősködés útján is sok érdekes adatot szereztem. Itt alább felsorolom ezeket. Magyarókeréken a XVIII. század második feléből való anyakönyvekben találtam adatokat. Íme: „Anno 1788 Kereszteltem (ti. a bejegyzést tevő lelkész)... die Ima Xbr. Szöts Istvánnak és Kalo Ersébetnek egy Liányt *Kis-Annát.*" Ilyen nevű leánygyermek keresztelésére vonatkozólag e forrásból és ebből a századból még öt adatot jegyeztem ki. Ezeket elhagyván inkább az 1805-ből való alábbi adatot közlöm: „Kereszteltem Poka Pálnak és István *Kisannának Kis annát.*" Másutt: „Eskettem Tamás Győrgyőt Szőts *Kisannával.*" Egy 1826. évi vallatásból ezt írtam ki: „...ő néki maga dicsekedett István *Kisó* — mondta „Tamás Ersók" —, hogy néki a' katona fejtőt 's Gyürüt vett..." 1841-ből olvastam még, hogy Koltsár Györgynek és feleségének Póka Katá-

nak ekkor egy *Kisanna* nevű leányt kereszteltek. 1895-ben Kolcsár Márton és Geren Anna leánya *Kisó*. Házigazdámtól, az egész életében Magyarókerekén lelkészkedett Barabás Árpádtól megtudtam, hogy egy hetvenkét éves asszonyt ma is *Kisó néni*-nek hívnak, bár — mint magam is meggyőződtem róla — a lelkész 1869-ben Tamás *Anna*-ként anyakönyvelte. E faluban ma is él a *Kisó* név mint az Anna keresztnév beceváltozata. — Egy másik kalotaszegi község, Nyárszó református anyakönyvi bejegyzései között 1837-ből akadtam arra az adatra, hogy ekkor keresztelték „Kováts Jánosnak és Feleségének Sebe *Kiso*nak Istvánt." 1832-ben Adorján Andrásnak és feleségének Gőrgy *Kisó*nak Győrgyőt, 1840-ben Koltsár Istvánnak és feleségének Imre Ersoknak... *Kis Anna* nevű leányát; 1848-ban Sebe Mártonnak és Vintze *Kiso*nak Ersébetet keresztelték. 1833-ban Miklós *Kis Anna* nevű hétnapos gyermek temetését jegyezte be a lelkész. — Nyárszó leányegyházközségének, Sárvásárnak anyakönyvi bejegyzéseiben is találtam 1830-ból két megkeresztelt *Kis Anná*-t is. 1837-ben megint Szabó Istvánnak és feleségének: Tőrők *Kis Anná*-nak kereszteltek egy leányt. — A vele szomszédos Körösfőn a református anyakönyvi bejegyzésekből az első ilyen adatot 1802-ből írtam ki, íme: (Kereszteltem) „Ifju Kovats Janosnak és Albert *Kiso*nak Katit." Tovább: 1805: „Kováts v. Ötves Jánosnak és Albert *Kiso*nak Ersokot". 1814: „Uj kováts Miháj János Andrásnak és Korpos Katának *Kisot*". 1816: „Antal Martzi Jantsinak és Tamás *Kiso*nak Ersokat." 1819: „Antal Márton Janosnak és Tamás *Kiso*nak Ersokat." Ma azonban itt ilyen névre nem keresztelnek, sőt a régebben ilyen névre kereszteltek, illetőleg ilyen névvel becézettek közül is már csak egy él: Péntek *Kisó* vagy ahogy a faluban nevezik: Fetyi *Kisó*. — Kalotaszentkirályon nem volt alkalmam utána nézni az anyakönyvi adatoknak, mert a régebbi egyházi levéltári anyag állítólag 1849-ben elégett. Ellenben a Kisanna becealakja, a *Kisó* név keletkezésére nézve azt az érdekes magyarázatot kaptam a hatvanhét éves Csáki Mártontól, akivel a határt bejártam, hogy a „gyermek"-et (fiút) gyakran keresztelik az apja, a leányt az anyja nevére. Így aztán a családban egyszerre legalább két egy nevet viselő is van. Ezért a gyermeket

Kis Gyuri, Kis Marci vagy ha történetesen *Anná*-nak keresztelték, *Kisanna* néven emlegetik, illetőleg szólítják. Szerinte az Anna nevű gyermeket kis korában *Kisanná*-nak, nagy korában *Annók*-nak nevezik. — Az előbbi magyarázat első részével mindenben megegyező felvilágosítással szolgált nekem 1940 táján Nagykapus akkori református lelkésze, Ady László. Szerinte náluk a faluban az egyes családokban a legidősebb fiút mindig az apja, a legidősebb leányt pedig az anyja nevére keresztelik; a kis gyermeket aztán *Kis Marci, Kis Gyuri, Kis Bandi,* illetőleg *Kis Kati, Kis Erzsi* és természetesen *Kis Anna* névvel is illetik. Hogy ez nem lehet valami kalotaszegi sajátság, azt mutatja, hogy Mikecs László történeti és magam jelenkori adatai szerint e névalakulási mód ismeretes lehetett, illetőleg ismeretes a moldvai csángóknál, az egykor Nyugat-Magyarországhoz, ma Ausztriához tartozó Felsőőrön (Imre Samu közlése), sőt nem ritka a mai köznyelvben sem.

Az ilyen módon keletkezett Kisanna név becealakja a *Kisó*; ennek és a Kisanna névnek önálló keresztnévvé válását már az is jelzi, hogy — mint előbb már másutt láttuk — itt is belekerülhet az anyakönyvbe. — A szomszédos Kiskapuson is hallottam a második világháború idején gyapot-osztás alkalmával emlegetni egy Török *Kisó* nevű középkorú asszonyt, de nyelvi kalauzom, Rác Jankó János (akkor 48 éves) nem tudott olyanféle névadási szokásról, mint amilyenről Ady László barátom szíves közlése útján értesültem.

3. A felsorolt adatok alapján úgy látszik, hogy Kalotaszegen az Anna névnek már a régiségben is volt *Kisanna* kicsinyítő alakja, ez azonban rövidesen önálló keresztnévvé fejlődött, és így attól kezdve az egy családban levő két Kisanna közül a gyermeket *Kisó* becenévvel illették. A továbbiak során azonban úgy, ahogy a gyermekkori becenév később is rajta szokott maradni a gyermeken, a *Kisó* név is önállósult, hiszen csak így kerülhetett be külön névként az anyakönyvi bejegyzésekbe. Érdekes azonban, hogy az *Anna : Annók : Kisanna : Kisó* egy tőről szakadtsága ma is él az önállósulás ellenére is a kalotaszegi ember tudatában.

4. Ami a három származéknév alakulásmódját illeti, az *Annók* az *Anna* keresztnév tőrövidüléssel és *-ók* kicsinyítő-nagyító képzővel alakult származéka. A *Kisó* név minden valószínűséggel úgy keletkezett, hogy előbb a jelzős összetétellel formálódott *Kisanna* becenév önállósult az *Anna* névvel szemben, majd ennek tőrövidüléssel keletkezett *Kis* tagját látták el *-ó* kicsinyítő-beceképzővel. Később aztán az így alakult *Kisó* beceforma is többé-kevésbé önállósulhatott az *Anna, Annók* és *Kisannával* szemben, sőt elveszthette bece-hangulatát is. Ezért viselhették és viselhetik ma is nemcsak nevedékeny leánykák, hanem öregrendű asszonyok is, és ezért találkozunk *Kisó néni* formában e névvel például Vistán is öregasszony megszólításaként (Tulogdy János szíves szóbeli közlése).

5. Arra nézve nincs adatom, hogy vajon ez a *Kisó* becenévalak a magyar nyelvjárások területén valahol is olyan divatjában volt, illetőleg van, mint Kalotaszegen. Egy-két elszórt, egymástól távoli helyen jelentkező előfordulás ilyen tekintetben további felbukkanási lehetőségekre figyelmeztet. Például Erdélyi Józsefnek A költő anyja című verséből úgy látom, hogy a költő anyját *Kisó* Erzsinek hívták (Nemzeti Könyvtár 50. sz. 5. l.). Amint Erdélyi maga írja, ő egy „biharszéli kis faluban" látta meg a napvilágot (a bihari Feketebátorhoz tartozó Újbátorpusztán született). Az ő vidékén vagy talán inkább: anyja születési és neveltetési helyén tehát a *Kisó* név már megtette a becenevek szokásos szerepváltásának útját: becenévből komoly hangulatú név és belőle megkülönböztető, illetőleg vezetéknév alakult. Ez nem meglepő, mert különösen az olyan falukban, ahol egy-egy vezetéknévnek sok viselője van, így többek között Kalotaszegen és másutt is, szokásos megkülönböztető-névként az anya kereszt-vagy becenevét használni. Így szinte kétségtelen, hogy a K i s ó E r z s i n e k vagy az anyjának, vagy valamelyik női felmenőjének K i s ó volt a keresztneve. Hogy aztán egy földrajzilag igazán távoli K i s ó-példát vonjak ide, így keletkezhetett annak a moldvai K i s ó Z s u z s á n n a névnek első tagja is, amelyet Csűry Bálint közléséből ismerünk (EM. XXXV, 167).

6. A *Kisanna* : *Kisó* keresztnév kérdésének tisztázásával természetesen megmagyarázhatónak véltem a k i s-

bácsi *Kismező* ~ *Kisómező* ~ *Kisamező* helynévváltozatok két utóbbijának előtagját is. Úgy gondoltam, hogy e három változat közül a *Kisómezőt* kell eredetibbnek tartanom, az előtagot tehát vagy egy női tulajdonos nevének, vagy női keresztnévből alakult megkülönböztető-, illetőleg későbbi fokon családnévnek kell tekintenem (vö. a *Kisó Erzsi, Kati Gyuri, Annók Ilona*-féle Kalotaszegen egészen általános kételemű nevekkel). E cikk befejező részét ilyen értelemben már meg is írtam, mikor Jakó Zsigmond szíves figyelmeztetése révén egy Bácsra vonatkozó 1734-i összeírásból többek között ezt az adatot írtam ki: „In loco vulgó (!) *Kisemező* nuncupato" (KszHn. 215). Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy a mai *Kismező* ~ *Kisómező* ~ *Kisamező* helynevet (i.h. 216) nem lehet a Kisó becenévből magyarázni. Az igaz, hogy egyelőre a *Kisamező* eredeztetését sem kísérelhetem meg. Ez az eset azonban újabb intelem, hogy a legvalószínűbbnek látszó helynévmagyarázat is helytelennek bizonyulhat, ha nem áll rendelkezésünkre történeti adat.

1944/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A KISANNA NÉVTÍPUS A RÉGISÉGBEN

1. Történeti és jelenkori adatok felsorakoztatásával már régebben kimutattam, hogy Kalotaszegen az Anna névnek a régiségben volt és ma is van *Kisanna*, illetőleg *Kisó* alakja. Rámutattam arra is, hogy ez a két névforma hogyan válhatott becenévből olyan közönséges keresztnévvé, mely aztán az anyakönyvekbe is ilyen alakban került bele (MNy. XL, 374—7). Említett cikkecském anyagának összegyűjtéséig alig figyeltem erre a névre, helyesebben névtípusra, és azért akkor csak aránylag későről és csak Kalotaszeg területéről sikerült kimutatnom a régiségből a *Kisanna* : *Kisó* nevet. Cikkecském megírásakor azonban már valószínűnek tarthattam, hogy ilyenféle becézgetés és a becenévből keresztnévvé alakulás alkalmasint a magyar nyelvterület más pontjain is meglehetett, illetőleg meglehet ma is, csak névtörténeti és népnyelvi kutatásunk sajnálatos hiányaival magyarázható, hogy az ilyen típusú nevekre több adatot nem sorolhatunk fel. Azóta Gyallay Domokos (MNy. XLIII, 309) közölt Szaniszló Zsigmond, tordai notárius, majd főbíró naplójából egy másik erdélyi pontról, a Torda-Aranyos megyei Komjátszegről való olyan *Küsanna* adatot, amely 1683-ból, tehát egy századdal előbbi időből való, mint a tőlem közölt legrégebbi kalotaszegi adalék. Gyallay azonban nem használta fel Szaniszló naplójának összes adalékait, pedig ezek egyáltalában nem jelentéktelenek. Szükségesnek tartom őket ide jegyezni: 1683: „Mentem Komjáczegre attam *Küsannának* [a] az fűzőt". ([a] Ehhez a naplórészlethez Thorma Károly, a szöveg gondozója ezt a figyelemreméltó megjegyzést fűzte: „Mátkája, Komjátszegi Anna. *Küsanna* egyébiránt annyi mint kis Anna, vagyis az Anna név kicsinyítője. A Torda s különösen a Kolozsvár környéki magyar nép, jelesen a magyarlétaiak e nevet összevonják, Annát *Küsó*, vagy *Kisó*-nak kis Anikó-

nak nevezvén".) „November... 30 Mentünk Komjáczegre... Komjáczegi *Küsannáért* tiszteséges nászszal." 1684: „Voltam ebéden anyám-asszonynál. Eodem ütögettem meg *Küsannát* holmi vétkéért". 1691: „Holt meg az szegény hugom leánykája *Küsanna*... Virradólag holt meg... szegény hugom, Balogh Pálné; egy órában holt meg vele egy küs leánykája, Perse". 1704: „16 Septembris születik ez világra az én leánykám *Küsanna*" (TT. 1889. 240, 248, 251, 722, 1890. 317). — A Szaniszló-naplóból kijegyzett összes adatokból megállapítható, hogy Tordán és környékén az itt vizsgált név *Küsanna* alakban a XVII. század végén — a XVIII. század elején a Szaniszló-atyafiságban és hihetőleg az értelmiség körében kedvelt lehetett: Szaniszló Zsigmond feleségét és leánykáját, valamint húgának leánykáját így hívták, sőt meghalt első *Küsanna* leánya után másodszor is újszülött leányát az apa — bujdosásában — ugyanerre a névre kereszteltelteti. Az egyik bejegyzéshez csatlakozó szöveggondozói jegyzetből aztán továbbmenően a múlt századvégi Kolozsvár és Torda környéki K ü s a n n a : K i s ó-divatra nézve is nem jelentéktelen bizonysághoz jutottunk. — Tordán egyébként még 1728-ban is asszonynévben jelentkezik az itt vizsgált név: „Darabos *Kis Anna* Aszszony" (EHAd.).

Mivel magam az első K i s a n n a-cikk megjelenése után levéltári kutatómunkám során a továbbiakban is természetesen rajta tartottam szemem a K i s a n n á-kon, az alábbiakban közlendő adataimmal most jócskán kibővíthetem mind térben, mind időben e névtípus régiségbeli elterjedési körét.

Már magáról Kalotaszegről is előbbi adataim kelténél jóval régebbi, több XVII—XVIII. századi adatot sorolhatok fel. Íme: B á n f f y h u n y a d. 1615: „*Kis Kati* János". 1638: „*Küs Kati* Máthé: | „*Küskati* Antal Peterne". 1645: „*Kis Kati* Márton". 1646: „*Kiskati* Mathe Peterne" | „Martinus *Kiskati*". A XVII. század közepe: „Michael *Kis Kati*". 1712: „*Kiskati* Márton" | „*Kiskati* Ferenczné". 1719: „Szilagj Janko *Kisanna*" (50 éves) | „*Kis Kati* István". 1720: „*Kis Kati* Márton". 1721: „*Kis Kati* János" | „*Kis Kati* Mihály". — S á r v á s á r. 1786: „Albert *Kis Anna*" (felnőtt!). — M é r a. 1794: „Kováts Andrásné Simon *Kis Anna*" (30) | „Komives Istvanne Samsondi *Kiss anna*"

(30) — Magyarnádas. 1786: „a' kissebbik Léányom *Kiso*" (Családi neve: Kurutz). — Ide iktatok még néhány XIX. századi kalotaszegi adatot is: Zsobok, 1842: „Szalai János két boldogtalan Léányai *Kisanna* és Ilon". — Kispetri. 1843: „Debretzeni *Kis Anna*" (32) | „Gál *Kis Anna*" (40) | „Gáál Istok *Kiso* ... Nagy Elek Ur(am) Kis Petri Szolgállo asszonya" (40). — Farnas. 1843: „Nagylaki Jánosné Barta *Kis Anna*" (40). A vallatásban egy rá vonatkozó mondatban ezt olvasom: „... lássa kend *Kiso* néni"; a köznapi bizalmasabb névhasználatban tehát ezt a 40 éves asszonyt is becejellegű néven szólongatták.

3. Mégsem ezek a XVII. század elejétől idézhető kalotaszegi adalékok a Kisanna legrégebbi erdélyi előfordulásai. Az utóbbi évtizedben a XVI—XVIII. századi kolozsvári nyelv történetére vonatkozó levéltári kutatás rendjén legnagyobb meglepetésemre Kolozsvárról a XVI. század második felétől kezdve hallatlan bőséggel kerültek elő ide vonható névtörténeti adalékok. Csak egy néhány válogatott példát iktatok ide: 1574: „az Keotelwereo Bereczk leanÿa *Kÿs Anna*" | „Mond chisar Antalne Neky Myert Myweled azt *Kis Anna*". 1613: „az Zep *Kisanna* Temetesere ualo keoltseg." 1622: „Balkanj *Kisanna*". 1627: „Wicej Tamas vram leania Wicej *Kis Anna*". 1643/1647: „... post obit(um) praememoriae (!) Eg(re)gy Stephani Beke ... Feleségére Nagy Boldisár Katára és Gyermekire, Danira, *Kisannára* és Katóra maradott jok". 1646: „It fekvznek ... Doboly Mihálynak három szerelmes germeki ... az nagiobik *Kis Anna* ki halt megh eletenek hetedik esztendeieben ..." 1647: „egi kis leanzo giermeke *Kys Anna* neuü ... mostan fél esztendeős." 1675: „Móricz Janosné Miklosi *Kis Anna*". 1678: „<Itt> fekszik Debreceni Timar Palnak ... egy 3 esztendos leanya *Kis Anna*". 1706: „Tót *Kisanna*".

Szerepel e típusba tartozó név Kmita János kolozsvári nyomdász özvegyének tulajdonomban levő feljegyzései között is a következő szövegrészletekben: 1715: „Szegőttem meg kissebb szolgalo(mna)k Tordai Balog *Kis Annat* igirtem neki egy rása mentét belletlen". Ez a leány tehát Kolozsvárt szolgált ugyan, de nyilván a Kolozsvárhoz közel eső Tordáról való volt. Ez megerősíti a Szaniszló-napló és Thorma hozzáfűzött jegyzetének tájékoztatását. — 1729:

Szegőttem meg szolgálo(mna)k Deak Marton *Kis annat*" [a] ([a] Alább *Kis Anna* alakban is). — Egy másik forrás 1733-ban „most Kolosvár városában lakónak" mondja két testvérével Katával és Jánossal együtt „Jakó *Kis anná*"-t is. A XVI—XVII. századi adalékokat követően a XVIII. század közepétől olyan hallatlan bőséggel kerültek elő a *Kis-anná*-k, hogy a kolozsvári becenevekről készített számszerű kimutatásban a leggyakoribb női becenevek között a legtöbb előfordulással (163) a K i s a n n a szerepel, jóval megelőzve az előfordulások száma tekintetében az utána következő *Erzsók* nevet (146 adalék) és 70—140 előfordulás-többlettel előtte járva a hozzá legközelebb álló olyan régi beceneveknek, mint amilyen az *Annók* (26), *Annos* (30), *Borka* (25) *Jutka* (28), *Kata* (53), *Kati* (17), *Kató* (36), *Katus* (79) és *Zsófi* (36) [NyelvÉrt. 59. sz.].

4. Részint a városi becenévdivat hatásaként, részben meg hihetőleg tőle független természetes becenév-alakulásként Kolozsvár közvetlen környékén, de aztán távolabbi területeken is jelentkezik a régiség írásbeliségében a K i s a n n a név. Így például 1782-ben a Kolozsvárral tőszomszédos, a múlt század végén vele egyesült K o l o z s m o n o s t o r o n is említik „Nagy alias Dakó István felesége, Bakos *Kisanna*" nevét. A várostól kissé északkeletre fekvő Borsavölgyi K i d e egyik 1695-ből való levéltári darabja említi „Csomafai Butjka Istvannet Kata Aszonyt az Eotsewel [b] Hantz *Kis Anna* Aszonjal edgiüt". ([a] Csomafája Kidével tőszomszédos falu. [b] A régiségben az *öcs* szónak 'húg' jelentése is volt.) Ugyancsak egy kidei 1781-ből való forrás többször is említi „Pál *Kisanna*" nevét. — Céduláim között még két olyat találok, amely kétségtelenül Kolozs megyéből, mégpedig Kolozsvárról vagy közvetlen közeléből való adalékot őrzött meg, sajnos azonban annak idején nem írtam rá a cédulára az irat keltezési helyét; mindkettő vagy kolozsvári vagy mérai nevet őriz. E cédulákon „Kováts Andrásné Hatházi *Kis Anná*"-nak és az 50 éves „Stephanus Szász" feleségének, „Szabó *Kis Anná*"-nak nevét olvasom. Erdély északibb feléből még a Kidéhez közel eső D e r z s éről ismerek egy viszonylag korai, 1647-ből való adatot. A hivatkozott évben egy bizonyos derzsei jószág kibocsátása ügyében való intésben Orosz Gergely jobbágy az intőknek egyebek közt

ezt válaszolja: „Ennek az Joszagnak Teőkeoly Janos Ur(am) Gondviseleje mivel hogi Tutora eő kglme Tőkeoly *Küs Annanak*...“ Itt tehát egy kiskorú leánygyermekről van szó. — E cikkecském kéziratát már befejeztem, mikor egy dési, 1682-i ítéletben erre a szövegrészletre akadtam: „Megh tekintven az Nemes Szék Czimbalmosne Lőrincz *Kis Anna* mellett valo Samarjai Marton Deak vram sokszori Instantiajat, melyre nezve most az egyczer az Nemes Szék his Rationibus megh gratziazta“ (Dés város lt. Törv. jegyzőkönyv I.). Ugyancsak e dési forrásban olvastam 1691-i bejegyzésként „Soldos *Kis Anna* Gatti Mihalyne“, 1728-ból pedig „Pasztor *Kisanna*“ nevét. E névtípus régiségbeli határai tehát a Közép-Szamos vidékére is kiterjeszthetők.

5. Az előbbiekben egy kolozsvári adatban már megismerkedtünk egy Tordáról származó *Kisanná*-val. Amint alább látható, Tordáról és környékéről ez nem egyedül álló adat: a Gyallay közölte 1684-i Küsanna is a Torda környéki Komjátszegről való éppen úgy, mint az a „Szt. Királlyi *Kis Anna* Asszony“, akit egy 1728-i forrás említ. De éppen Tordáról is ismerem 1728-ból „Nemzetes Thordai Petki Samuel Uram hütes Társa Darabos *Kis Anna* Aszony“, valamint 1745-ből „Trintsen Mihályné Kováts *Kisanna* Asszony“ nevét. A Torda környékéről származó adatok sorát egy bágyoni, 1839-i forrásból kiírt „Özvegy Balog Gáborné Nagy *Kisanna*“ nevü asszony említésével és a távolabbi Abrudbányáról származó egy adattal zárhatom. 1725: „A Frátyászán egy rét mellyet Borbély *kis Anna* conferalt“. Kolozsvár és Torda környékén kívül Erdély más részéről is ismerek néhány ide tartozó adatot. Így egy 1715-i forrás szerint „M. Vásárhelyi Szőts Ferentz Vram felesége Sigmond *Kis Anna* Asszony“. 1770-ben a háromszéki Köpecről „Sebestyen *Küs Anna*“, Bölönből pedig Berecz József felesége „Szőts *Kis Anna*“ nevét említik (Berecz lev. őrizetemben). 1827-ből a Maros—Nyárád közi Jobbágyfalváról ismerem a „Demeter *Küs Anna*“ nevet is.

6. Vannak azonban olyan adatok, amelyek a Kisanna névtípus még szélesebb körű elterjedésére és még régebbi keletkezésére utalnak. 1598-ból ismerünk egy „Georgius *Kislukach*“ nevű személyt (OklSz.), 1601-ből pe-

dig *Kislaczi* Andrást (SzékOkl. V, 237). Egészen bizonyos, hogy már az eddig megjelent, de sajnos, jobbára hiányos névmutatójú forráskiadányokból még több ide tartozó névvel szerezhetném meg az itt közölt adatok sorát. A tőlem más irányú munkám közben gyűjtögetett, de más számára éppen megközelíthetetlen levéltári adatok közlésével éppen elég bizonyítékot soroltam azonban fel a szóban forgó névtípus időbeli és földrajzi elterjedésére nézve.

7. E névtípussal kapcsolatban utolsónak tartogattam egy érdekes adat említését. Mikecs Lászlónak 1944. őszén megjelent szép névtörténeti monográfiájában egy 1646—47. évből való moldvai csángó névsorban a d s i d a f a l v i csángó nevek között olvasom „Petrus *Kiskati* nevét (l. tőle: A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása: ETF. 171. sz. 30). Minthogy Mikecs dolgozata előbb jelent meg a K i s a n n a : K i s ó névről írt fejtegetéseimnél, természetesen nem ismerhette az e névtípusra vonatkozó erdélyi adatokat. S bár a tőlem idézett OklSz.-beli adatokat más, szerintem ide nem tartozókkal együtt, maga is idézi, mégis a tőle K i s k a t i t í p u s ú n a k nevezett családnév-típust jellegzetesen moldvai csángó képződménynek tartva (i.h. 56) ezt írja róla: „**Kiskati típus,** vagyis a keresztnév elé tett megkülönböztető *kis* jelző, olyan értelemben, hogy az apa, esetleg »nagy Kati« mellett a »kicsi, a fia Kati«." — Ha Mikecs kissé bizonytalan fogalmazását jól értem, ő a *Kati* családnév mellett a *kis* jelzőt a fiú, a *nagy* jelzőt az apa neve elé tett korra vagy termetre utaló megkülönböztető jelzőnek fogta fel. Itt azonban nyilván nem erről van szó, hanem arról, hogy a csángóságnál is ismert volt az egy családon belül élő *Kati* nevű anya ugyancsak *Kati* névre keresztelt leánykájának *Kiskati* néven való megkülönböztetése, illetőleg becézgetése. Az ilyen megkülönböztető és egyben becenév aztán éppen úgy családnévvé válhatott, mint ahogy ilyenné alakult Kalotaszegen, s hihetőleg még másutt is, a *Kiskati* és a *Kisanna* név is. Hogy a *Kiskati* becenév a XVII. században a csángóságban becenévként is használatos lehetett, azt bizonyítja az ugyancsak Mikecs kutatásaiból ismert *Kiska* név. Ez lényegében ugyanilyen típusú név, csak itt a *Katalin : > Kati* név első szótagjára rövidült kereszt-, illetőleg becenév jelzős használatáról van szó. Amint 1949. nyarán és a ké-

sőbbi években végzett csángó nyelvföldrajzi kutatásunk alkalmával megfigyelhettem, az ilyen *Já* (János), *Ka* (Kati)-féle rövidült névalakok szórványosan még ma is használatosak a moldvai magyarok között. — Megjegyzendő, hogy nyelvföldrajzi munkánk során a moldvai kereszt- és becéző neveket is gyűjtögetve, azt találtam, hogy a keresztnevekből nagyon változatos módon alakult becealakokon kívül felette gyakran úgy is keletkeztek beceformák, hogy a keresztnévhez, illetőleg annak egy-egy rövidült alakjához a *kis* : *kicsi* jelzőt tették. Úgy látszik, hogy ott még a *Kisó* beceszármazék is használatos lehet vagy lehetett. Legalábbis Csűry Bálint sírfeliratban közli a *Kisó Zsuzsánna* nevet (EM. XXXV, 167; ez az adalék, bár a közlő nem jelzi, hogy honnan való sírfeliratban szerepel, alkalmasint Bogdánfalva vagy környéke névhasználati szokását rögzítheti).

De ha nem is tekinthetjük a Kiskati típusú neveket a XVII. századi csángóság önálló névadási sajátságának, az kétségtelen, hogy e névtípusnak Moldvában családnévként való XVII. századközepi előfordulása időben is, térben is jelentősen kitágítja e névtípus elterjedési körét. Valószínűnek tartom, hogy egyrészt e névtípusra még az eddig ismert legrégebbi, 1574-i adatnál korábbiak is előkerülhetnek, másrészt meg mások munkája kimutathatja majd e névtípus egykori vagy mai meglétét a magyar nyelvterület más pontjairól is.

1957/1968

A CSÁNGÓ SÜLTÜ ~ SZÜLTÜ HANGSZER ÉS A SZÉKELY SÖLTYÓS VEZETÉKNÉV

Csűry Bálint emlékének

A moldvai csángó kutatók közül Rubinyi Mózes vette fel először csángó szójegyzékébe a *szültü* 'furulya', illetőleg a *sültül* 'furulyál' tájszót (Nyr. XXX, 174, XXXI, 86. — Ha az utóbbi *s*-es közlés nem sajtóhiba *szültül* helyett, akkor az előbbi *sz*-elő, az utóbbi a *s*-elő csángó települések szókincséből való). Úgy látszik azonban, Rubinyinek elkerülte figyelmét egy másik olyan, e szócsaládba vonható származék, amely éppen egy maga közölte csángó verses szövegnek ebben a szakaszában olvasható: „Egyszeribe kedvem | Úgy el szomorkodék; | Hogy víg *sőltülésem* | Elkeservesedék" (Nyr. XXXI, 205). A tőlem e szövegből *dőlten* kiemelt szó nyilván a *sőltül* (~ *sültül* ~ *szültül*) igéből képzett 'furulyálás' jelentésű cselekvésnév. Wichmann György északi-csángó szótárából, illetőleg hangtani fejtegetéseiből ilyen, érdeklődésünkre számot tartó adatokat idézhetek: *sültü* 'süvöltyű, Flöte (kurz, an der Spitze angeblasen)' | *sültül* 'auf der Flöte spielen' *sültüs* 'Flöter' (CsángSz.). Wichmann a hangalak fejlődéséről szükszavúan így vélekedik: *sültü* < **süöltü* 'süvöltyű, Flöte' (Csűry Bálint, Wichmann György északi-csángó hangtanának kiadatlan része: MNy. XXXV, 73 kk.; ez az adat a 87. l.-on). Domokos Pál Péter gazdag csángó népdalgyűjteményének egyik, Kicsi pásztor című darabjában ilyen sorokra bukkanunk: „Ha fejem vészitek, engem temessetek | Tellám kapujábó, báránkám jászlábó. | Küsszebecke *sziltim* lábomhoz tegyétek | Nagyabbacka *sziltim* fejemhez tegyétek, | Mikor alol fu szél, fujja fudogálja..." — Domokosnak a tőlem kiemelt szóhoz fűzött lapalji jegyzetében ez olvasható: „*Sültü* vagy *szilti* — Viski magyarázata szerint — a furulya magyar megfelelője, a süvöltő" (Domokos, A moldvai magyarság. H. és é.n. (Kolozsvár, 1941.

279. — A közlő a szöveget a déli csángó települések közé tartozó Trunkon 1932-ben jegyezte le.) A Domokostól közzétett balladának egy újabban a Szeret-menti déli csángó települések sorába tartozó Klézsén lejegyzett változatában ezt a versszakot olvasom: „E küssebb sültümet | Lábomhoz tegyétek, alulul fujja szél, | Fujja fudogálja." A hozzácsatlakozó jegyzet szerint: *„Sültü*: süvöltő, azaz furulya" [Faragó József és Jagamas János, Moldvai csángó népdalok és népballadák. H. és é.n. (Kolozsvár, 1954.) 112]. — Hegedűs Lajos csángó szójegyzéke szerint a Klézsétől valamivel délebbre fekvő Somoskáról a Dunántúlra vetődött csángók nyelvében a kérdéses hangszernek az előbbiekben jelzett jelentéssel *sìltő* ~ *sìltű*, a legdélkeletibb csángó településről, Gajcsánából, helyesebben Magyarfaluból származó csángóknál pedig *sültő* alakja van (Hegedűs, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp. 1952. 340).

Az 1949-ben kezdett csángó nyelvföldrajzi gyűjtés eredményeként ma már a moldvai csángó nyelvterület minden pontjáról, azaz 92 kutatópontról rendelkezünk a 'furulya' fogalmára vonatkozó nyelvföldrajzi adatokkal. E gyűjtés anyagából a szóban forgó hangszernévnek az egyes csángó pontokról a következő alakváltozatait idézhetem: A Román környéki északi-csángó települések közül Belusest, Bergován, Kelgyeszt és Szabófalva lakosaitól a *szültü* alakot jegyeztük le, Gyerejesten és Jugánban *szültü*, Újfaluban (Traian) *szütő*, az előbb említett Gyerejesttel együtt majdnem teljesen elrománosodott Dokián meg *sültü* formát hallottunk. Az északi csángóságtól egészen délre, a Szeret bal partjára kitelepült csángóság egyik, ugyancsak elrománosodott településpontján, Valénban egy magyarul még tudó csángótól a *sültő* (feltűnő a nem *sz*-elő alak!) formát sikerült feljegyeznem, a legdélebbre fekvő Ploskucén ben azonban a várható *szültü* alakváltozat járta. A déli csángó *sz*-elő pontok közül Bogdánfalván *szültü*, Nagypatakon a *szűtü*, Trunkon a *szűtű*, Újfalu (Bălcescu) és Gyoszény csángóinál a *sültü*, a nem *sz*-elő déli csángó települések közül néhányon a *sőtű* (Somoska), *sütü* (Forrófalva, Klézse), illetőleg *sűtyű*

(Külsőrekecsin) alak él. A Bogdánfalva közelében fekvő egyik legnépesebb csángó település, Lujzi Kalagor szókészletében azonban a hangszernek már *furulya,* illetőleg *csílinka* a neve. Egy jóval távolabbi, Tázló menti ponton, az elenyészően csekély csángó lakosságú Kukujecen is kettős elnevezéssel *(furuja : csimpoja)* találkoztunk. Ezen kívül a többi csángó településponton e hangszer neveként a *furuja* ~ *furija,* illetőleg a kicsinyítő képzős *furujacska* használatos.

Mikor egy negyedszázada Viski Károly a csángó *szültü* tájszóval foglalkozott, a szóban egy régi magyar hangszernévnek a csángóban való megőrződésére mutatott rá. Jóllehet az itt felsorolt alakváltozatok közül Viski csak Rubinyi *szültü* adatát ismerte, a csángó *sz*-elés tekintetbe vételével jogosan feltehetett egy „közmagyar" *sültü* ~ *sültő* alakot (l. Viski: *Szültü* — Egy régi magyar hangszernév: Népünk és Nyelvünk IV, 71—5. — L. még uő: MNépr.[2] II, 376). Feltevése helyességét nemcsak a hangtörténet, hanem az is támogatja, hogy — mint fentebb láttuk — a moldvai csángó településterületnek nem *sz*-elő pontjain a tájszónak valóban van *sültü* ~ *sütü* ~ *sültő* ~ *sőtü,* sőt még *sűtyű* alakváltozata is. Teljesen helytálló Viskinek az a megállapítása is, hogy a csángó *szültü* (~ *sültü*) hangszernév — nyilván a közmagyar *süvölt* ige jelen idejű melléknévi igenévi származékaként — *süvöltő (~ süvöltyű)* alakban már a magyar régiségben hangszernév volt. Éppen két erdélyi író nyelvéből idézhetni erre kétségtelen példát. Így Heltai Gáspár magyar krónikájában (Kolozsvár, 1573) ezt olvashatjuk: „Küldenec szep madaraszo dobokat és su[e]uo[e]lteket" (NySz.). Apáczai Csere János Magyar Encyklopédiájában (Utrajectum, 1653; helyesen 1655.) a hangszerek sorában szerepel a *süvöltyű* is; így: „A hangra szolgáló tsinálmány az orgona, trombita, sip, su[e]vo[e]tyu[e], duda" (NySz.). Miskolczi Gáspárnak Lőcsén 1702-ben megjelent Egy jeles vadkert című átdolgozásában szintén megleljük e hangszernevet: „A majom mindenféle jádzi dolgokat meg-tanul, a *su[e]vo[e]lto[e]t* és sipot fujdogálja" (NySz.). Ez adatok alapján Viski — kétségtelenül helyesen — a *süvöltő* ~ *süvöltyű* szót egy furulyaszerű hangszer régi magyar nevének tekinthette (L. előbb i.h.).

Magának a szónak *süvöltő* és *süvöltyű* alakja között világosan olyan a viszony, mint a *sarkantó* (~ *sarkanté*) ~ *sarkantyú*, illetőleg *pörgető* (~ *pörgeté*) ~ *pörgettyű*-féle alakváltozatok között. Ez alakok keletkezése az ómagyarkori *o̯u̯* és *e̯ü̯* kettőshangzó más-más irányú fejlődésével magyarázható. A *süvöltő* tehát a *süvöltëü̯* > *süvöltöü̯* > *süvöltő* fejlődési sor utolsó tagja, a régiségbeli *süvöltyű* pedig a *süvöltëü̯* > *süvöltëü̯* > *süvöltüü̯* > *süvöltyű* soré. A csángó *sültü* ~ *szültü* azonban a maga — Viskivel szólva — „teste szerint... kissé megapadt" alakjával további magyarázatra szorul. Ha a szókezdő *s* ~ *sz* hangmegfelelést ma még nem tudjuk is kétségtelen bizonyossággal magyarázni (erre nézve l. Horger, MNyj. 22), az azonban kétségtelen, hogy az *sz*-elő csángóság nyelvében a csángóság *s*-elő részével és a közmagyarral szemben „szabályszerű" az *s* : *sz* hangmegfelelés. Magának a *sültő* ~ *szültő* tájszónak „megapadt" hangteste véleményem szerint a következőképpen magyarázható: Már Wichmann szótárának számtalan adata, de a magunk szóföldrajzi gyűjtése alapján is tudjuk, hogy a moldvai csángóban ma is van, és nyilván régebben is volt, bilabiális *v* (*w*) hang. Véleményem szerint egészen bátran feltehető tehát, hogy a csángó régiségben a szóban forgó hangszer neve eredetileg **süwöltő* ~ **süwöltű*, illetőleg az *sz*-elő csángó pontokon **szüwöltő* ~ *szüwöltű* lehetett. Érthető fonetikai okokból a továbbfejlődés során a *w* képzése annyira közeledhetett a környező labiális magánhangzók képzése felé, hogy a bilabiális mássalhangzó és az azt közrefogó két bilabiális magánhangzó képzése az ajakműködés szempontjából teljesen egybe is eshetett (l. erre nézve Farczády Elek—Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957. 34. kk. — L. még tőlem: MNy. LIII, 345. kk. és MNyTK. 97. sz. 13. kk.). A fejlődés tehát ilyenféle lehetett: **szüwöltű* (~ **szüwültü*) > **szüöltű* > **szüültű* > *szűltű* ~ *szültű* (> *szűtű* > *szütü*); az *s*-elő csángóság nyelvében — a szókezdő hangot kivéve — ugyanilyenszerű változással kell számolnunk. A szóvégen az *-ű* ~ *-ü*-vel szemben szórványosan jelentkező *-ő* ugyan nyíltabbá válással is keletkezhetett, de lehet az eredetibb

-ëü kettőshangzó ilyenféle fejlődésének eredménye is: *-eü* > *-öü* > *-ő*. Itt tehát lényegében a kettőshangzók más-más irányú fejlődésével kapcsolatos egyeshangúsodásról lehet szó. Az egyetlen pontról ismert *sütyű* alak alapján joggal felvehető a **süwöltëü* > **süwöltẹü* > **süwöltụü* > **süwöltyű* > **süöltyű* > **süültyű* > *sűltyű* > *sütyü* fejlődési sor is. A *szilti*-féle illabiális magánhangzós alakok csak a *szültü* másodlagos származékai lehetnek. A román nyelv hatásának nagyon erősen kitett csángó pontok hangrendszerében ugyanis a románból hiányzó *ü* hangot a kétnyelvű csángóság illabiális hanggal (*i*) helyettesítette, illetőleg helyettesíti. Így tehát például a *fist, fiz, nyist* és természetesen a *szilti* is nem megőrzött régiség, hanem a *füst, fűz, nyüst* és *szültü* alakból hanghelyettesítéssel keletkezett másodlagos forma. Ez azért kétségtelen, mert a moldvai csángóságból a legrégebbi csoportnak, az *sz*-elő északi- és déli-csángóknak nyelvében egyáltalában nem vagy csak szórványosan találkozunk az *ü* helyén illabiális hanggal (itt ez lehet megőrzött régiség is!), az újabban, hihetőleg a XVIII. század második felétől innen — a székelység közül — kitelepült Tázló- és Tatrosmenti csángó szórványok néhányának nyelvében viszont szinte kivétel nélküli *ü* : *i* hanghelyettesítésre bukkanunk. Arra pedig nincs semmi ok, hogy a XVIII. században inneni székely kitelepülők nyelvében — ebben a vonatkozásban — megőrzött régiséggel számoljunk, mikor ugyanakkor — hihetőleg — a középkorban kitelepült *sz*-elő északi és déli csángók nyelvében e jelenséggel — mint általános hangrendszerbeli sajátsággal — nem találkozunk.

Mint fentebb láttuk, Wichmann közléséből ismerjük a jelzett módon keletkezett *sültü* hangszernévből alakult *-s* képzős *sültüš* 'Flöter' származékot is. Minthogy a Mátra vidékén is lejegyezték a *süvütős* 'gyűrűs zsidó' tájszót (Nyr. XXIV, 478; id. Viski: i.h. 74 is), valószínűnek látszik, hogy a magyar régiségben éppen úgy használatos lehetett a *süvöltős* ~ *süvöltyűs* köznév 1. 'furulyás', esetleg 2. 'furulyával házaló vándorkereskedő' jelentésben, mint a hasonlóan hangszernévből képzett *dudás, hegedűs, sípos* meg más foglalkozás-, illetőleg belőle származott ragadványnév.

Mindez aztán egészen könnyűvé teszi számomra a levéltári kutatás közben elém vetődött háromszéki *Söltyős* vezetéknév magyarázatát. E nevet ugyan eddig — nyilván személynévgyűjtésünk sajnálatos elmaradottsága miatt — csak egyetlen pontról két vezetéknévi előfordulásban ismerem, de kétségtelennek tartom, hogy foglalkozás- vagy inkább ragadványnévként az ezutáni kutatások még több ide vonható adatot vethetnek felszínre. Eredetileg a Barcasághoz, később — legalábbis egyházilag — Sepsiszékhez tartozó B o d o l á r ó l 1746-ból „*Sőltyős* Mihalyne Anna" (így!), majd 1749-ből ismét a „*Söltyős* Mihalyne" neve került elém (ESzT.). Az előbb kifejtettek figyelembevételével úgy látom, hogy a *Söltyős* ~ *Sőltyős* vezetéknév esetében is alapszóként a *süvölt* ~ *sövölt* ige melléknévi igenévi származékára, illetőleg ennek további alakulásával ilyenféle fejlődési sorra gondolhatunk: **söwölteü* > **söwöltëü* > **söwöltiü* > **söwöltyű* > **sööltyű* > **sőltytű* > **sőltyő* > **söltyő*. Maga a vezetéknév ennek az alapszónak *-s* képzős származéka lehet. A család-, illetőleg vezetéknevek viszonylagosan késői kialakulását tekintve valószínűnek tartom, hogy e vezetéknév is hihetőleg már a megapadt hangtestű *sőltyő* és nem valamelyik előbbi, testesebb alakból keletkezett tulajdonnévi származék.

Mindenesetre nem lehet véletlennek tekinteni, hogy éppen a Háromszék határáról, a szólásból ismert Köpeccel átellenben, az Olt partján fekvő Apácáról kiszármazott Apáczai Csere János *süvöltyű* hangszerneve, a *Söltyős* vezetéknév és a moldvai csángó *sültü* ~ *szültü* ~ *sűtyű* és alakváltozatai meg a *szültüs* származéka fejtegetéseim során így egymás mellé került. A moldvai csángó és a székely szókészlet elemeinek számos, sőt szinte-szinte számtalan egybeesése, közös volta bizonyítja ugyanis azt, hogy a csángóság és a székelység között szoros népinyelvi kapcsolat van. Lényegében tehát a csángóság a középkornak közelebbről egyelőre meg nem határozható időpontjától szinte napjainkig szakadatlanul tartó székely kitelepülés során került Moldva különböző részeire (l. tőlem: MNy. LIV, 103—5; másként Karácsonyi Jánosra, Losonczy Zoltánra és Simonyi Zsigmondra hivatkozva Hor-

ger, i.m. 27). Az itt kifejtettek után nem kétséges, hogy a szókészletbeli s nem utolsó sorban a csángó meg a székely tulajdonnévanyag — a részletekbe menő ezutáni kutatás során — erre nézve hihetőleg még nagyon sok jelentős bizonyítékot szolgáltathat.

1960

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A SYLVESTER VEZETÉKNÉV VÁLTOZATAI AZ ERDÉLYI RÉGISÉGBEN

Mikesy Sándornak

1. Többen foglalkoztak már a Sylvester vagy másként Erdősi Sylvester János nevével kapcsolatban a latin eredetű Sylvester családnévnek a régiségben való szereplésével (Melich János: MNy. VIII, 368; Tolnai Vilmos: i.h. 462; Viski Károly: XXV, 221—2; Mikesy Sándor: i.h. XLV, 258—64). Utóbb aztán Viski tájékoztatott, hogy a székely nyelvterületen e vezetéknévnek négy alakja van: *Szilveszter, Silvester, Serestej* és *Söstör*. Az első három formát Viski levéltári forrásokból meg az élő nyelvből is ismerte, az utolsó *(Söstör)* alakkal azonban csak az élő nyelvben találkozott (MNy. XXV, 221).

2. Minthogy levéltári kutatás közben előkerült történeti adataim egyrészt Erdély több pontjáról, másrészt pedig még több alakváltozatban mutatják be e nevet, először is ezeket sorolom fel. Íme:

A) Marosszék. Gyalakuta: 1570: „Nagy *Siluester* zeouerdi horwat Janos Jobagia" — Havad: 1789: „*Sülőstőr* Márton". — Kibéd: 1575: „Joanne (Andrea, Nicolay) *Sÿllÿester*. Andreas *Sÿllÿester* in genere Jeneo in Ramo Zomorow" (SzékOkl. IV, 34—5). 1577: „Andreas (Joannes) *Siluester*" (i.h. 36). 1602: „*Silvester* Péter (István) (i.h. V, 270). 1603: „Petrus (Stephanus, Thomas) *Sÿlvester*" (i.h. 247—8). 1670: „kibedj *Swlostör* [a] Janos" ([a] Aláírása: „*Sulostor* Janos"). 1682: „*Sűlyeősteőr* Mihaly" (70). 1682: „*Sülöstör* Péter Nobilis Kibédi" (60) | „*Sülöstör* Mihály Nobilis Kibédi" (70) (Kelemen M. gyűjt.). 1693: „Kibédi *Sűlőstőr* Mihály és Sűlőstőr Márton a Sülöstör Peter fiai." | „*Sülöstör* Gergely és *Sülöstör* Mihály". 1732/1802: „Sülöstös (!) [a] Mihály" ([a] Nyilván csak elírás *Sülöstör* helyett). 1761/1785: „Kibédi *Sylvester* Fiak."

1763: „Kibédi Sülöstör Mihál Léánya Kis Anna". 1767: „a Kibédi Reformata Ecclesia Curatora *Sylvester* Márton." 1777: „Kibédi *Silvester* István." 1779: „*Sylvester* Istvan." 1781: „Kibédi *Sylvester* Péter." 1787: „*Süröstör* Mihój." 1801: „*Silvester* Péter." 1828: „*Silvester* Imre" (39) | „*Silvester* Mihály" (30). 1829: „*Silvester* János". XIX. század eleje: „*Sylvester* János (István)" | „*Sylvester* jus". 1803: „Kibédi *Söröstölly* Peter". 1807: „Kibédi *Silvester* Mihály (Pál, Márton, Josef, György, Péter)" | „Kibédi *Silvester* Atyafiak." — Koronka: 1602: „*Silvester* György" (SzékOkl. V, 278). 1603: „Georgius *Sylvester*" (i.h. 263). 1632/1664: „*Sylvester* Gergely háza hellye." — Makfalva: 1653/1805: „*Sülöszter* Mihály" (Kelemen M. gyűjt.). — 1793/XIX. sz. eleje: „*Sülöstör* ... juss". 1808: „a *Süröstör* fiak". 1810: „*Silvester* atyafiak". 1836: „*Silvesterék*". 1841: „Makfalvi *Silvester* Istvan (Pál, Péter, Mihály)". 1844: „*Sülöstör* István". 1855: „*Silvester* Márton (Mihály. Sándor)". — Mikháza: 1602: „*Sylvester* János" (SzékOkl. V, 275). 1603: „Joannes *Sylvester*" (i.h. 256) | „*Siluester* Janos". 1695: „Mi *Solyostor* Mihalj es Kovâcz Janos mind ketten Marosszekben Mikhazan Lako Nemes szemeljek" (Lokodi lev.). 1723: „Mikhazan lako *Sylvester* János" (uo.). 1760: „*Sylvester* István" (38). — Nyárádszereda: 1602: „*Sylvester* György" (SzékOkl. V. 276). 1603 „Georgius *Sylvester*" (i.h. 246). 1774: „Kuron Thamásné *Sőlöstör* Ersébet asszony". — Somosd: 1649: „Siluester Mihaly". — Szentháromság: 1789: „*Silvester* György" (zsellér; Más ugyanez évből való levéltári darabban „*Sülöstör* Győrgy"). — Szereda: 1577: „*Syluester* Tamas zereda varasbelj byro". — Vaja: 1602: „*Sylvester* János (Ferencz)" (SzékOkl. V, 272). 1603: „Franciscus (Joannes) *Sylvester*" (i.h. 250). 1626: „*Svlester* Demeter".

B) Háromszék. Árkos: 1728: „*Serester* Pál". — Csernáton?: 1595: „*Syleszter István*" (i.h. 159). — Killyén: 1630: „*Sziluester* Jakab". 1685: „*Seréster* Istvan" | „*Serester* Jakabne". — Komolló: 1569: „*Szileszter* László" (i.h. 89). 1626: „*Sjlester* Janos". 1639: „Mũ *Silester* Antal es *Silester* Lazlo Komollon lako Nemes emberek". 1698: „*Silester Marton*" (50). 1728: „*Serester* Marton". 1732: „*Serester* David (Moizes)". 1752: „*Seres-*

telly Mózes uram". 1829: „*Sylvester* Antal" | „*Sylvester* Ferentz". — Kökös: 1744: „Catharina *Serestelly* Agilis Primipili Ioannis Dersi Relicta Vidua de Kökös" (50). 1749: „Kökösi *Serester* Josefne Szabo Sára". 1756: „A' Trentséni kapitány Ur szolgáját hivják *Serester* Mihálynak, ki Sepsi Széki Kökösi Fi" (Kolozsvári törvénykezési jk.-ből). 1764: „*Serester* Josef Primip(ilu)s". 1766: „Paullus *Serester* (46) miles eqvestr(ís) in Kőkős residens". 1791: „Kökösi *Serester* Elekne". 1808: „*Serester* Mátyásné" | „*Serester* Bálint." — Köröspatak: 1686: „*Serester* Pál." — Szacsva: 1607: „*Silester* Janos" | „az Borosniaj Rehuen fellieb az *Silester*eke mellet." — Szárazajta: 1801: „*Serestely* István". — Szemerja: 1609: „*Sylester* Mihály." 1613: „Michaelis *Sylester* de Szemeria" (SzékOkl. III, 191). 1625: „*Silester* Mihalj". 1652/1653. „Franciscus *Sylester* de Szemeria" (32). 1685: „*Serester* Peter" 1689: „Szemerjai *Serester* Gáspár mostan Dalnoki Ischola mester" | „*Serester* Peter". 1714: „*Serester* Istvan". 1715: „Tiszt(elete)s *Serester* Gáspár Pap Ur(am), mostan Sepsi Szeki Szemerjai Református Praedicator". 1728: „*Serester* Istvan (Ferencz)" 1734, 1739: „*Serester* János". 1756: „*Serestely* István (Márton) Ur(am)." — Szentgyörgy: 1607: „az *Silester*eke mellett... tudok egy Darab Zena fuet". 1611: „*Syllester* András" testőrgyalog (SzékOkl. VI, 138). 1652/XVIII. sz.: „*Silester* Péterné öröksége". — Szotyor: 1748: „Szotyori Nagy Jánosné *Serestely* Mária" | „Néhai Lajos Sára *Serestely* Gáspár Papné". — Uzon: 1638: „en *Sylester* Borbára az nehaj vitezleő Uzoni Pap János Ura(mna)k relictaia." 1641: „Nehai Vitezleo Pap Janos vram Relictaja *Silester* Barbara Aszonj." 1724: „Nehai *Sérter* (!) Gáspár Pap Ur(am)" | „*Serester* Gáspár Papné Aszszonyom." — Zalán: 1581: „*Silvester* János" (Barabás, SzékOkl. 318). — Szóbeli közlésből tudom, hogy e század első felében Komollón *Szilveszter*, Szemerján és a környékbeli falvakban (Aldoboly, Ilyefalva, Uzon) *Serester* nevű családok éltek és élnek alkalmasint ma is. (Néhai K. Sebestyén József szíves közlése 1948. táján.)

b) Udvarhelyszék. Bikfalva: 1591: „*Sylwester* Peter". — Etéd: 1826: „*Sülőstör* György. *Sű-*

lőstőr Elek". 1851: „*Silvester* János". 1852: „*Silvester* Sámuel". 1876: „*Silvester* Josef". 1883: „Siklodi *Sűlőstőr* Mihályné". — Kőrispatak: 1599: „*Syluester* Janos". 1602: „*Silvester* Jakab" (SzékOkl. V, 311). 1604: „*Swliostor* Jakab... zabad zekely". 1756: „*Sölöstör* Jutka alias Szőts Josephne" | „*Sölöstör* Ersok Fazakas alias Varga Jánosné". 1760: „*Sűlöstör* Ersok". — Siklód: 1602: „*Silvester* Gergely (János, Máté)" (SzékOkl. V, 305). 1623: Johannes (Stephanus) *Syluester*". 1699: „*Söröstör* Marton". 1744: „*Sűrőstőr* [a] Gergely" ([a] Uo.: *Süröstor* alakban is). 1745?: „*Serestely* Mihaly" (jb.) — Székelykeresztúr: 1856: „*Serester* Sándor". — Tarcsafalva: 1566 körül: „*Swlijester (ɔ: Swlyester)* Janos" (SzékOkl. II, 201). 1598: „*Sÿluester* Andras". 1599: „Joannes *Sÿluester* primipilus". 1602: „*Silvester* András (János)" (i.h. V, 320). 1603: „Tarchafalwy *Syliuester* Andras". 1612: „*Sileszter* Janos" (Istuan) | „*Silezter* Istuan" (Kelemen Lajos másolatából). 1655: „*Swlöstor* giergy" | „*Sólóstor* ferencz". 1690/1796: „*Sőlőstőr* Miklós". 1735: „Néhai *Sülöstör* Miklos" | „*Söllöstör* András Mihály". 1755: „Tartsafalvi *Sylőstőr* Györgj és András". 1775: „Tartsafalvi *Sylőstőr* Ferencz Falus Biro" | „Anna *Söllöstör*" | „*Söllöstör* János". 1781: „Andreas (Georgius, Johannes, Stephanus) *Sőlőstőr*" | „*Sőlőstőr* Janos" | „üdösb *Solöstör* András" | „az *Sőrőstőrők* Erdejek". 1782: „Sűlöstör Janos". Más de ugyanez évből való forrásban: „*Söllöstör* Ferencz" | „Selester János" | „Sőllöstör András". 1784: „*Sülester* András". 1785: „*Serester* Gjörgj" | „En Nemes Udvarhely Warmegjei (így!) Tartsafalvi *Sÿlöstör* Péter Falus polgar" | „Agilis junior Andreas *Sylvester*" (28) | „Honesta Faemina Juditha *Sylvester* consors nobilis Joannis Markos" (27) | „Georgius Sylvester" (31). 1786: „*Sülester* Judit Aszszonj" | „*Sÿlöstör* Györgj". 1789: „Tartsafalvi Falus Biro *Sÿlvester* István" | Tartsafalvi *Sÿlvester* Gyŏrgy". 1794: „Ifjabb *Sülöstör* András". 1794/1811: „Tartsafalvi Pállfi Dénes egy vallatás alkalmával a „*Sölöstörők* Jussa"-ról emlékezik meg, „idősb Pállfi István" pedig „*Sölöstörék*"-et említ. 1796: „*Sőrőstőr* Péter". 1797: „*Sylőstőr*[a] Győrgy ökegyelme". ([a] Más, de ugyanez évből való forrásban: „Petrus Stephanus *Sylvester*".) 1799: „*Serestely*

István". XVIII. század első fele: „*Sölöstör* Janos es Mihaly". XVIII. század közepe: „*Serester* [a] András" ([a] Uo. *Sylvester* formában is). 1800: „*Sylvester* Györgj". 1802: „Tartsafalvi *Sölöstör* István" | „*Sylvester* Istvan Judith". 1805: „*Sÿlvester* Györgj m.pr. hütös assessor". 1807: „*Sÿlvester* István", de ugyanabban az iratban a családnév *Szilvester, Sülester* és *Sülester* alakban is előfordul. Egy másik, ugyanez évből való forrásban „*Sylvester* Győrgy (András, István)", de ugyanazon forrásban más kézzel „*Sörösför* György", egy másik iratban meg „*Söstör* György" szerepel. 1809: „*Söstör* István". 1810: „*Sylvester* Győrgy." | „Tartsafalvi *Sÿlvester* Győrgy m.pr" | „*Sölöstör* Győrgj." | „*Sölöstör* György." | „*Sölösför* Pater." 1812: „*Sylvester* János". 1814: „*Sylvester* Ferentz (István)" | „*Serestéj* Miklós." | „*Söröstöj* familia." | „*Serestej* Josef." 1823: „*Sylvester* Sándor." 1827: „Tartsafalvi *Sylvester* István" (aláírásban). 1828: „*Sylvester* István"; más, de ugyanezen évből való forrásban: „*Syvestér* (!) Ferentz." 1834: „*Silvester* János (Miklós)". | „*Sülöstörök.*" | „*Sülöstör* Joseff." 1840: „*Silvester* Josef." 1844: „*Sylvester* István" (János, Mihály). | „*Serester* János." 1851: „*Sylvester* Sándor (Károly, Moses)". 1857: „*Szilveszter* István." 1862: „*Sylvester* Moses". 1867: „az étsém *Silvester* Josef". — Megjegyzem, hogy 1652-ben a Korondon, Parajdon és Sófalván lakó solymárok között említik *Sylvester* Andrást (SzékOkl. IV, 287).

D) Csíkszék. Kozmás: 1609: „az erdeö *Sulester* hellittis ... bech palne birta". 1641: „*Siluester* Mihali". 1645: „*Silester* Mihály". — Lázárfalva: 1774: „Ujfalvi *Silvester* Márton".

E) Kászonszék. Jakabfalva: 1602: Nagy *Silvester*" (SzékOkl. V, 217). 1605: „Nagj *silester*ek molna aroka". 1616: „Nagy *Sÿlwester* fiaÿ". 1708: „*Syluester* Istuán". 1714: „*Syluester* Balás". 1769: „*Sylvester* János". — Impérfalva: 1731: „*Sylvester* István". 1774: „*Silvester* István". — Újfalu: Kászon Ujj falvi *Sylvester* Márton P(rimi)pilus". 1782: Kászon Ujfalvi *Sÿlvester* Mihály" | „*Sylvester* Péterné".

F) A székelységen kívüli erdélyi területről csak elszórt adatokat ismerek ugyan, de ezeket is ide jegyzem:

a) Kolozsvár: 1839: „Özvegy *Szylvester* Györgyné Frank Kis Susánna". 1841: „Özvegy Tit. *Sylvester* Györgyné". Más, ugyanez évből származó levéltári darabban: „Özvegy Tit. *Szilvester* Györgyné Frankkis (!) 'Susánna". b) Belső-Szolnok m.: Kérő: 1737/1792: „Libertinus Martinus *Sileszter*". 1794 k.: „Kérei Darabant Ember Ipja *Süllester* Márton". — Kozárvár: 1592: „Stephanus *Syluester* (32; jb.). — c) *Küküllő m.*: Szénaverős: 1590: „*Syluester* Andras". d) Torda m.: Túr: 1762: „*Serester* Moses". 1789: „Nemes *Serestelly* Moyses". 1795/1838: „*Serestély* Sámuel". — e) A szilágysági Magyarkecelről 1854-ből „*Serestely* Mihály" nevét ismerem.

A fenti adatok kiegészítéseként Viski egyik néprajzi közleményéből ezeket a sorokat idézhetjük: „A *Söstörök* 1616-ban kelt primipilusi levelében is azt olvassuk, hogy *Sylvester* Albert szomszédja egyfelől *Sylvester* István, másfelől *Sylvester* András." Ugyanő ennek az udvarhelyi Siklódról származó adatnak közlésével kapcsolatban megjegyzi, hogy e faluban a falurészek, utcák neve többnyire családnevekből alakult, minthogy a kérdéses utcákat az egyes családok lakják. Így van egy *Söstörök szorossa* is; ezt a Söstörök lakják (NéprÉrt. XII, 104). Ezt a közlését kiegészíti aztán Viski a *Sylvester* névvel kapcsolatban írt, előbb idézett közleményében így: Az udvarhelyi Siklódon a lakosság harmada, negyede a *Sylvester* : *Söstör* nevet viseli. „Ma írva: *Szilveszter*-t, a régi anyakönyvi feljegyzésekben magam láttam csak *Serestely*-t, az eleven beszédben *Söstör*-t. Egyazon család három névvel! ... A *Söstör* nevet írva nem láttam, csak az eleven beszédből ismerem. Siklódon külön utcája is van e családnak, a neve: *Söstörök szorossa*, mert ősi idők óta a ma *Szilveszter*-nek, régebben *Serestely*-nek írt, napjainkban pedig mindig csak *Söstör*-nek mondott had lakja." (MNy. XXV, 221).

3. Az erdélyi régiségből fentebb felsorolt újabb adatok részben megerősítik, részben pedig érthetően tovább viszik Viski fejtegetéseit. A XVI—XIX. századból való, elég gazdagnak mondható anyagból világosan látszik a forrásokban az írott, az eredeti alakhoz ragaszkodó formáknak

és az élő beszéd változatainak küzdelme. Egyes ritkábban vagy éppen csak egyszer előforduló alak alighanem csak az írott és az élő alaknak esetlegesen kevert, de következetesen sem az írásban, sem az élő nyelvben nem használt változatát őrizte meg. Ilyen fenntartással a latin eredetű *Sylvester* névnek az erdélyi régiségből a következő változatait tarthatjuk számon: 1) *Szilveszter* (írva: *Sÿlvester, Sÿlvester, Silvester, Siluester, Szilvester, Szÿlvester*). — 2) *Silvester*. Az előbbi adatok így is olvashatók (vö. a Viskitől és K. Sebestyéntől idézett adatokat). — 3) *Silester (Sylester)*. — 4) *Szileszter*. — 5) *Silyester* ~ *Sijester*. Ez a *Syllyester*nek írt alak azonban olvasható így is: *Szijeszter, Sijjester, Szijjester*. — 6) *?Sivestér (Syvestér)*. — 7) *Silöstör*. A *Sylőstŏr*, illetőleg *Sylőstőr* írásmód azonban lehet egy élő *Sülöstör* és az eredeti latinos *Sylvester* alak írásbeli keveredése is. — 8) *Sülyester* ~ *Sűjester (Swlÿester)*. — 9) *Sülyöstör (Swliostor)*. — 10) *Sülester (Sülester, Sűlester)*. — 11) *Sülöstör (Sülöstör, Sülŏstŏr, Sülőstőr, Sűlŏstŏr, Sűlőstőr, Swlŏstŏr)*. — 12. *Sülöszter* (Sülőster). — 13) *Sölöstör (Sölöstőr, Sőlőstőr, Sőlŏstŏr, Sólóstór)*. — 14) *Söröstőlly*. — 15) *Söröstöj*. — 16) *Selester*. — 17) *Serestély (Serestélly)* ~ *Serestej*. — 18) *Serestéj*. — 19) *Serester*. — 20) *Süröstör*. — 21) *Söröstör* (Sŏröstŏr, Sőrőstőr). — 22) *Süröstör* (Süröstor). — 23) *Söstör* (Sŏstŏr). — És végül 24. változatként felvehetjük az 1695-i mikházi *Solyostor* adatból kiolvasható *Sölyöstör* ~ *Söjöstör* formát; azt ti. mélyhangú *Solyostor* ~ *Sojostor*-nak aligha olvashatjuk.

4. A latin *Sylvester* névnek Mikesy még csak ezeket a magyar változatait ismerte: *Szilveszter, Silvester; Szilester, Selester; Serestely* ~ *Serestély*. — Ezen kívül számon tartott még néhány e névből rövidült becejellegű névalakulatot is (MNy. XLV, 258—64). Az itt közölt történeti adalékok tanúsága szerint azonban csak az erdélyi régiségben is e névnek legalább huszonhárom—huszonnégy, gyakrabban-ritkábban használt változata volt, illetőleg van. E változatok keletkezésére nézve a következőket állapíthatjuk meg. Köztük a *Szilveszter* ~ *Szilvesztër* a magyarországi latin *Sylvester* névnek sz-es, a *Silvester* az s-es ejtését tükrözteti vissza (vö. MNy. XXVI, 192—3,

XXIX, 26 kk.). E két alakból a *Szileszter* és *Silester* a *v* olyan kivetésével keletkezett, mint az *estve* > *este*, *körtvély* > *körtély* (> *körte*), *muszkva* > *muszka*, *falva* > *fala* fejlődés esetében (l. Nyr. XXXVII, 467—8; Bárczi, *Htört.*[2] 141.). Az ö-ző, tehát ajakhangúsodásra hajló udvarhelyi területen nem feltűnő a *Silester* ~ *Selester*-ből keletkezett *Silöstör*, *Sülöstör* és hasonulással a *Sölöstör* forma. Az ilyenféle ö-ző változatok egykori udvarhelyszéki ingadozó használatára nézve érdekes megjegyezni, hogy például Kobátfalván egy 1800-ból való levéltári darabba a „*Kerestelly* Sigmond" nevet így, egy másik ugyanez évből való forrásba viszont ugyanezt a nevet *Köröstölly* alakban jegyezték be.

A többi alakváltozattal kapcsolatban ezeket jegyezhetem meg: A *Serester*, *Süröstör* és *Söröstör* alakban ezen kívül a folyékony hangok *(l, r,)* egyáltalában nem ritka cseréje figyelhető meg; a *Serestély* név feltehető **Serestel* előd jében a hangcsere a szóvégi hang esetében jelentkezik. Mindkét esetben a hangcsere okaként feltehető a szó testében levő másik folyékony hang előre, illetőleg hátraható hasonító hatása. Ugyanígy érthető a *Selester* ~ *Serester*, *Sölöstör* ~ *Sülöstör* > *Söröstör* ~ *Süröstör* váltakozás is. Csak mikor ezek a hangcserés alakok már megvoltak, keletkezhetett a *Söstör* név; valóban az 1807. előtti időből ez a forma nem mutatható ki. Magam ebben egyszerejtéses jellegű hangváltozást látok, és nem mint mások vélik, „összerántás"-t. — A *ly* ~ *j*-s alakok magyarázatát mint könnyen érthető hangváltozást figyelmen kívül hagyva, csak a feltűnő és egyetlen történeti adatból *(Syvestér)* kiolvasható *Sivestér* alakkal kapcsolatban jegyzek meg annyit, hogy ez lehet egyszerű elírás a *Silvester* helyett; ez annál is valószínűbb, mert e névalak éppen a *Sylvester* névnek alakváltozatokban legbőségesebben képviselt pontján, Tarcsafalván fordul elő csak egyetlenegyszer ilyen alakban (1829), a többi, félszáznál jóval több adat mind más alakváltozatot őrzött meg.

5. Noha az eddigi kutatás az itt vizsgált latin eredetű névnek elég sok alakváltozatával ismertetett is meg, kíváncsiak lehetünk, hogy a magyar nyelvterület más pontjain milyen változatokban élt, illetőleg él a latin *Sylvester*

név. Erre a kérdésre magam a magyar vezetéknévanyagot egybefoglaló szótár hiánya miatt feleletet nem adhatok. Érdekes volna helyszíni és levéltári gyűjtés alapján valakitől vagy valakiktől feleletet kapnunk e kérdésre. Az e cikkecske első megjelenése óta eltelt két évtized alatt azonban hiába vártam és várom a feleletet.

1949/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

V
A HELY ÉS A NÉV

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ *áj* ~ *ágy* VÁLTAKOZÁS ERDÉLYI HELYNEVEINKBEN

A kalotaszegi helynévanyagban az *áj* 'völgy' köznévnek az összetett helynevekben *ágy* alakváltozata is van (Árvay József: MNnyv. IV, 12—3). Az Árvaytól felsorakoztatott példákból úgy látszik, hogy az elsődleges alak mindig az *áj* volt, és így az *ágy*-os változat másodlagos fejleménynek tekinthető. — Ilyenféle váltakozásra azonban nemcsak Kalotaszegről ismerünk példákat. Magamnak már régebben ráterelődött erre a figyelmem (MNy. XXXVII, 31), sőt már Strömpl Gábor »Helyneveink vízrajzi szókincse« című dolgozatában (kny. a Hidrológiai Közlöny IX, 1929. évf.-ból 6) az *áj* — szerinte — 'patak'(?) jelentésű köznévnek az *ály, ád, aj* alakváltozata mellett felsorolja az *ágy* formáját is.

Az itt szóvá tett váltakozásra a már Árvaytól idézetten kívül az alábbi helynévi adatokat sorolhatom föl: Boncháidán (K.) 1717-től kezdve említenek különböző írásváltozatokban egy *Szénásáj*nak olvasandó helynevet. Ezt a század végéig jó néhányszor csak *áj*nak olvasható utótaggal őrizték meg a levéltári források. 1751-ben egyszer ilyen adatot olvasunk: „A *Szenás Ágy*ban". Itt az utótagot természetesen csak *ágy*nak olvashatjuk. Az e községgel tőszomszédos Visá ról ugyanezen évből idézhető adaton kívül a következőket ismerem: XVII. század második fele: „A Szénás-*ágy* fordulóban: A hegyen belől a szénás *ágy*ban a Verő fenjen" (sz) | „a Szénás *ágy*b(a)n az északban" (sz.). 1754: „Az Szénás *Agy* felől való Fordulóban... A Szénás *Agy*b(an) a Verő fényben" (sz.). Bár a helyszínen éppen helynévgyűjtés céljából Gazda Ferenccel együtt 1942. táján jártam, az ő jegyzetei és térképvázlata sajnálatosan elkallódtak, és így csak valószínűségként hivatkozhatom arra: a két tőszomszédos település határának egymással összefüggő területét illethették és esetleg illetik

ma is Bonchidán és Visán a *Szénásáj* ~ *Szénáságy* névvel; így itt is az *áj* meg az *ágy* váltakozó használatáról van szó. Valószínűnek látszik az is, hogy a visai helynévkincsben is eredetibb a *Szénásáj*, mint a *Szénáságy* alak, mert az *áj* köznévvel képzett helyneveknek innen még a következő két példáját említhetjük: 1679: „Az Szilvás Ay n(evezetű) erdő." XVII. század második fele: „Fazakas *Ai*ba" (sz). — A felső-marosmenti Gyalakuta (újabban: Gyulakuta) történeti helynevei közül ezek az adatok tarthatnak számot érdeklődésünkre: 1756: „A Kŏrtŏvély *ágy*ban". XVIII. század közepe: „Kŏrtŏvé *ágy*b(an)" | „Kŏrtŏvelly *Aj*ban" | „Körtövély *ágy* tetejin" | „Körtövélly *agy*ban" | „Körtövély *ágy*" | „Csulák *áj* patakb(an)" (k) | „Csulak *ágy*ban" (k) | „Csulak *ágy* tetejin" | „Csulak*agy*ban". 1834: „Csulok*áj*ban". — A Gyalakutával tőszomszédos Kelementelke helynévkincsében ez utóbbi helynévre ezeket az adatokat olvasom: 1745: „Csulok *ágy*ban". 1756: „a Csulok *áj*ban" | „A Csulok *ájj*ban... szomszédja edgy felol a Gyalakuti határ". E helynév azonban valószínűleg nagyobb területre vagy legalábbis olyanra vonatkozott, mely nemcsak a gyalakúti és a kelementelki határ között megoszló határrészt jelölhetett, hanem a mindkét falu határával tőszomszédos Szövérd határába esőt is. Innen ugyanis ezeket a történeti helynévadatokat ismerjük: 1756: „Csulok *ájj*". 1776: „Csulok*ály*" | „Csulák*ály*". 1797: „Csulok*ály*". 1800: „Csulak*aj*". 1809: „Csulok *ajj*". 1848: „Tsulok*ály*" | „Csulok*áj*". 1850: „Csuluk*ágy*". XIX. század közepe: „Csulok*ágy* Tető". — Az előbb említett három falu határába tartozó *Csulokáj* ~ *Csulokágy*-on kívül megvan e váltakozás Kelementelkén ezekben a helynévi adatokban is: a XIX. század eleje: „Határ *áj*ban" (sz) | „Határ*ágy*ban feljáróban" (sz). Egy századdal előbb, már 1700-ban ugyaninnen ismerem „Az Sáska*ágy*ban" adatot is, *áj*-os változatot azonban erre nem tudok idézni. Ide tartoznak az Aranyos melléki Gerendkerasztúrról való következő adatok is: 1742: „A Szénás *ágj*ban". 1761: „Szénás *ágy*b(an)". 1763: „A Szenás *ágy* nevű Fordulóban... A Szénás *ágy*ban a Patak mellett" (sz). 1848: „a Szénás*aj*ba (vagy *alj*ba) (sz). 1867: „Szénás *ágy*ba" (sz). (Az összes adatok az EHAd.ból- valók.)

Az erdélyi helynevekben megfigyelhető *áj* ~ *ágy* váltakozás, illetőleg egyes esetekben *áj* > *ágy*, esetleg *ágy* > *áj* változás oka szerintem kettős. 1. Lehet egyszerű hangtani változásról, illetőleg váltakozásról: a hasonhelyi (homorgán) képződésű *j* : *gy* hang felcserélésével számolni. Lényegében itt tehát olyan jelenségről volna szó, mint amilyennel a nyelvjárásokban némileg ugyan más hangtani helyzetben, de nagyon gyakran találkozunk (vö. Asbóth Oszkár, A *j* > *gy* változás a hazai szlovén nyelvben és a dunántúli magyar nyelvjárásokban: Ért. a nyelv- és széptud. köréből XX/10. Bp. 1908. — Trócsányi Zoltán, Szókezdő *j* > *gy* és *gy* > *j* változás: MNy. X, 347 kk. — L. még MNy. Mut.). 2. E változást megkönnyíthette az, hogy az *áj* köznév térszíni formanév szerepében alighanem már a XVIII. század elejére, ha ugyan nem még jóval azelőtt kihalhatott az erdélyi magyar nyelvjárásokból, sőt hihetőleg az egész magyar nyelvjárásterületről is. A múlt században azonban 'völgyecske' jelentésében már kétségtelenül kihalt közneveink közé tartozott. Ezért van az, hogy e nevünket a helynevekben forrásaink a XVIII—XIX. században annyiféle változatban írják, sőt a tőlem ismert számtalan helynévi adat bizonyságaként, úgy látszik, nemegyszer *alj(a)* köznevünkkel is azonosítják (Pais Dezső: MNy. VII, 411 és Árvay: i.h. néhány erdélyi adatot is sorol fel; magam azonban ezeken kívül még feles számú adatot idézhetnék). Ahol aztán az 1. alatt jelzett hangtani okból keletkezett az *áj* tagnak *ágy* változata is, ezt az utóbbi alakot — feltehetően — valamiképpen az élő *ágy* 'Bett' köznévvel azonosítva — a tájnyelv inkább ilyen formában használhatta. Így kerültek aztán mindegyre bele a vallatásos összeírással készült birtokügyi forrásokba unos-untalan *áj*-os és *ágy*-os alakok, illetőleg így szoríthatták ki egyes esetekben véglegesen az *áj* köznévvel alakult eredetibb helynévalakokat az *ágy* utótagos helynevek (l. adatokat Árvai: i.h.).

1945

NÉHÁNY ADAT A »BABONÁS HELYNEVEK«-HEZ

Már több ízben rámutattam arra, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjain vannak egyes helynevek, amelyeknek feljegyzésekor a nép egy érdekes szokására is érdemes rámutatni. E szokás lényege az, hogy a kérdéses helyen megöltek valakit, a holttestet ott temették el, és a sírra minden arra menő egy gallyat vagy követ dob (L. MNy. XXX, 172; Népnevelési Füzetek 4. sz. 9; Ethn. LI, 369—71).

Egy alkalommal egy népszerűsítő előadás keretében a helynevekben rejlő nagy nyelvi kincsről beszélve, többek között szóltam a „babonás helynevek" csoportjáról is. Előadásomnak mindjárt meg is volt a jutalma, mert hallgatóim a feszült érdeklődés mellett azzal örvendeztettek meg, hogy egy néhány nagyon érdekes székely adattal bővítették ilyen vonatkozású ismereteimet. Nem tartom érdektelennek az újabb adalékokat itt alább elésorolni.

Szentábrahám határában a Gagyi tetőn a rablók megöltek egy leányt. A leány hagymát vitt a kötényében, a rablók azt hitték, hogy kincset rejt benne. A tett után a leányt azon a helyen temették el. Ma minden arra menő egy gallyat vet a sírdombra. Az így keletkezett kis dombocskát a nép *Lëjándomb*-nak nevezi. [Pálffy József (Bözödújfalu) közlése.] Homorodkarácsonyfalván van egy hely, *Lejánsírja* vagy *Lejántemetése* a neve. Ezzel kapcsolatban is azt mondják, hogy ott egy kötőjében Hagymás várából hagymát hozó leányt öltek meg a rablók. A leánynak csak a szívét temették itt el; az arra járók a sírdombra gallyat dobnak. A domb már 2—3 méter magas. Érdekes, hogy ugyane falu határán van egy *Legénysírja* nevű hely is, de erre követ dobnak az ott elmenők (Simonffy Andor közlése). Magyarpéterlaka és Szászpetele között is van egy sír; itt egy asszonyt öltek meg, hagyma volt nála.

Az arra menők g a l l y a t d o b n a k a s í r r a (Dukát József, régebben magyarpéterlaki, később baróti lakos közlése).

Amint e sorokat írom, eszembe jut az is, hogy mikor 1941. júniusában Mátyás Lászlóval Bálványosváralja (SzD.) helyneveit gyűjtöttük, a *Hányások* helynév lejegyzésekor Mátyás ezt a megjegyzést írta le: „Valamikor egy hadgyakorlaton összeütközött és elesett két katonának a sírja van e területen. A községben levő szokás az, hogy a jövőmenő emberek v i r á g o t, z ö l d á g a t d o b n a k a s í r o k r a. Ezért nevezik e helyet *Hányások*-nak."

Az eddig közölt adatokkal együtt a fentiek érdekesen kiterjesztik e népi szokás erdélyi határait. Eddig Erdélynek csak középső és északi részéből meg a Szilágyságból ismertünk adatokat, most már a Mezőség közepéről, délen pedig Udvarhelyszék területéről is kerültek elő adatok. Bizonyos, hogy e néhány adattal nem tarthatjuk lezártnak még e hiedelem kérdését. Alighanem még sok helyen vannak olyan helynevek, amelyekhez ilyen vagy hasonló kegyeletes-babonás szokás fűződik.

1942

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1938 nyarán a kalotaszegi Magyargyerőmonostor helyneveinek gyűjtögetése közben az ottani magyarok ajkáról jegyeztem le a címbeli bővízű forrásra vonatkozó *Aradó kútja* : *Aradókút* ~ r. *Aradău* helynevet. (KHn. 89). Először hirtelenjében azt gondoltam, hogy egy *Arató kútja* helynév előtagjában elváltozott alakja lehet, később azonban a közlő ilyen irányú tájékoztatása meg a falu birtoklás-viszonyainak ismerete a helyes nyomra vezetett rá. Az ősi kalotaszegi birtokos családok között ugyanis a Radó, illetőleg a Radófi család is szerepel (Csánki V, 512. kk., 571), sőt e család kalotaszegi birtokainak középpontja éppen Gyerőmonostor volt. A címszóul írt helynév e család birtoklásával függhet össze. Valóban a gyerőmonostori történeti helynévanyagban egy keltezetlen, de a XVIII. századi levéltári darabból származó következő adatot idézhetem: „a *Radó Kuttyá*nak folyamja". Ugyanabból a levéltári darabból nyilván a Radó család birtoklására utaló következő szövegrészt jegyeztem annak idején ki: „Puszta Udvarház hely vagyon a' Falun kivül Napkelet felől *Rado pusztája* nevezetü" (KHn. 82). Pesty Frigyes gyűjteményében még 1864-ből is Gyerőmonostorra vonatkozólag ezt olvassuk: „Egy Radó család is emlékezetben van itt, mely ... mint nagybirtokú család emlegettetik, egy magaslaton, melyet ma *Aradonak* neveznek, a kastélya kőfalmaradványi ma is ki vehetők" (i.h. 87). Egy másik kijegyzésem 1759-től említi „az *Rado Dombját* is a hol a' régi Rado Udvarháznak jele láttatik" (i.h. 79). 1771-ben a *Radó* nevű helyen egy kisded sessio-t, azaz jobbágytelket említenek (i.h. 81).

Ezekből az adatokból kétségtelen, hogy az *Aradó kút-(ja)* egy névelővel ellátott előbbi *a Radó kútja* helynévalakból formálódott akkor, amikor a Radó család birtoklása és így a helynév eredeti jelentése már elhalva-

nyulóban volt. A felsorolt adatokból úgy látszik, hogy e változás legfeljebb a XIX. század folyamán ment végbe. Lehet, hogy e helynév ilyen alakulásában része volt a község román lakosságának is, mely a névelővel ellátott helynév előtagját, mint számára úgyis értelmetlent, együtt használhatta a névelővel, valószínűleg **Fîntîna Aradoului* alakban. A sokat hallott román helynév hatására az elhomályosult jelentésű helynevet aztán a magyarság már *Aradó kúttya: Aradó-kút* formában vette vissza, és így használja ma is.

1940

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. Ennek a Kolozsvár és Torda közötti útvonalon fekvő településnek nevét Kniezsa István nyilván csak azért értelmezhette a *bánya* és *bükk* (~ *bikk*) szó összetételeként (MagyRom. 284.), mert a helységnévnek legelőször *Banabyk* alakban előforduló névváltozatából indult ki, és nem vette tekintetbe a vele közel egykorú, az első középkori említés után jó ideig kizárólagos, más magyarázatra utaló alakokat. A szerintem helyes magyarázathoz szükséges középkori adatokat itt sorolom fel: 1297, 1441: *Banabyk*. 1332—1337: 1358, 1362, 1377, 1391, 1414 körül, 1453, 1495, 1503. 1521: *Banabyky*, 1339, 1350, 1382/1407, 1439, 1461: *Banabiky*, 1428: *Banabyke*. 1416: Magiar Banabyke, Olah Banabyke. 1432: Magyar*banyabiki* et Volach*banabiki*. 1441: *Banibyk*. 1446: Magyar*banabyky*. 1465, 1521: *Banyabyky*. 1500: Magyar*banabyky*, Olah*banabyky*. 1504: Magyar et Olah *Banabyki*. 1523: Magyar*banyabyky*, Olah*banyabyky* (Csánki V, 331—2; TelOkl. I, 510). Még később a fejedelemség korának elejéről, 1589 tájáról is *Banyabikj* alakot ismerünk (Jakó Zsigmond: ErdTörtAd. V/2. 55).

2. Ezekből az adatokból a következő megállapításokra juthatunk: 1. Az előtag 1432-ig kizárólag *Bana-*, sőt még azután is leggyakrabban ilyen alakú. Ez olvasható *Bána-* és *Bánya*-nak is. 2. Az utótag az első említést és még két adatot kivéve *Bike* ~ *Biki*-nek olvasható, tehát birtokos személyragos alak. 3. Kétségtelenül csak *Bánya*-nak olvasható forma (először későn, 1432-ben jelentkezik. Éppen ezért már a személyragos alak miatt is valószínűnek tartom, hogy a helységnév előtagja az első települő vagy egyáltalában a település birtoklástörténetében valamiképpen jelentős *Bána* nevű személyre utal, és így e községnév nem a *bánya* köz-, hanem a *Bána* személynévvel alakult. Ez a személynév a végső eredményében mongol ere-

detű *bán*, egyik kihalt jelentésében 'dominus' jelentésű köznevünknek a kicsinyítőképzős származéka, olyan tehát, mint a *Balázs*-ból a *Balassa*. A nagyon gyakori *Bán* személy- és helynévnek a *Bána* alakon kívül még a következő kicsinyítőképzős származékait ismerjük: *Bánca* (?), *Bánd(i)* ~ *Bánd(u)*, *Bánk*, *Bánkó*, *Bánkos* (?), *Bánus* ~ *Bános*, *Bánsa* (L. még részben az EtSz. I, 268). Bána nevű személyt először 1228-ban éppen Erdélyben hallunk emlegetni abban az oklevélben, amelyben II. Endre a felesége, Gertrud megölésében részesnek tartott Simon bántól elvett Gyeke és Széplak körüli birtokokat a Losonci Bánffyak egyik ősének, Dénes fia Dénes tárnokmesternek adományozta. Az adományozás folyományaképpen tartott határjárásban említik kétszer is *Bana* (olv. Bána) nevét (BánffyOkl. I, 3—7). De találkozunk e személynévvel a magyar nyelvterület más pontjain is. Így például mindjárt 1248-ban a Vas megyei várjobbágyok között is egy „*Bana* de Gely" szerepel (ÁÚO. VII, 270. — A többi adatra nézve l. még az ETSz. I, 268 és az ott idézett helyeket).

3. Amíg a *Bána* személynév a használatból ki nem veszett, megtartotta *n*-es alakját, de kivesztével megnyílt a lehetőség arra, hogy népetimológiával a *Bánabik(k)i* ~ ~ *Bánabik(k)e* településnév előtagja, nyilván a *bánya* köznév alaki hatására, *ny*-es alakká váljék. Az utótag *-bike* ~ *-biki* alakjából csak az újabb korban fejlődhetett a személyrag nélküli és ajakhangúsodással keletkezett *bükk*-ös változat. Az első így olvasható adatot 1646 tájáról idézhetem: Magiar *Bányabwk* (EHAd.), de 1713-ban is írják még *Bányabűke* alakban (Uo.). A személyragosnak olvasható írott alak szívós élete feltétlenül eredetileg birtokos összetételű személynévi helynévre utal.

Úgy vélem egyébként, hogy esetleg már Csánki Dezső is gondolhatott valami ilyenféle eredeztetésre, mikor az itt vizsgált községnévre vonatkozó adatok elé óvatosan a *Bán(y)abik(i)* címszót írta.

1946

1941 nyarán Kalotaszeg jelenkori helyneveit gyűjtögetve Zentelkére is eljutottam. Az ott lejegyzett helynevek között már az első pillanatra is feltűnt a *Benkijes* (sz, k) név (KHn. 146). Zentelke történeti helynévanyagában keresgélve magyarázat után, eleinte még titokzatosabbá vált a név azzal, hogy előkerült 1737-ből a következő változat is: „A *Benkinyes*" (sz.) [i.h. 139]. Sőt gyanúsnak tűntek fel nekem még ezek a valamiképpen ide tartozónak vélt helynévalakok is: 1754: „A *Benkesben*" (ua.). 1792: „A *Benkis*" (ua.) XVIII. század második fele: „a *Benkesben*" (sz) [i.h. 140—1]. Már azt hittem, le kell mondanom a helynév megmagyarázásáról, mikor erre a korábbi 1731-ből való helynévadatra bukkantam: „A *Benk Illyésben*" (k) [i.h. 139]. Ebből az adatból nyilvánvaló, hogy e helynév a terület egykori tulajdonosának nevét őrizte meg. A *Benkijes* tehát két elhomályosult személynévi tagból: vezeték- és keresztnévből álló helynév-alakulat. Ilyenre akadtam ugyancsak 1941 nyarán borsavölgyi kutatómunkám során a Kolozs megyei Kidén egy *Gájános* nevű határrész nevében. E helynév a történeti adatok világánál szintén személynévi eredetűnek bizonyult. Eredeti alakja ugyanis *Gál János* volt (MNy. XXX, 166, EtSz.).

Ami a *Benk Ilyés* > *Benkijes* (> *Benkinyes*) > *Benkes* sor közelebbi magyarázatát illeti, először is meg kell állapítanunk, hogy valóban volt-é, illetőleg van-é Zentelkén *Benk* nevű család. Közbe legyen mondva, eleinte magam a *Benkő* családnévre gondoltam, de a község történeti személynevei között nem fordul elő ez a családnév. Pedig egy **Benkő Ilyés* alakú helynévből hangűrmegszüntető hangzókivetéssel könnyen keletkezhetett *Benk Illyés* és ebből egybeejtve *Benkijes* forma. Nem kell azon-

ban ehhez a teljesen valószínű feltevéshez folyamodnunk, hiszen Zentelke történeti személynévanyagából meglehetősen régről kimutatható a *Benk* családnév is. Egy 1640-ből való jobbágy-kezeslevélben Bánffy Zsigmondnak „Giörgi Tamás nevü" jobbágyáért, akit ura „sok mód nélkül való szenvedhetetlen vétkeiért" megfogatott, de aztán szabadon bocsátott, kezességet vállal többek között Benk Ferenc, Bánffy Kristóf jobbágya és Benk János, Veres Mihályné Huszár Krisztina jobbágya is. E családra vonatkozólag még a következő adatokkal rendelkezem: 1737: „Joannes *Benk*" (40). 1777: „Paulus *Benk*" (36). 1825: „*Benk* György". 1777-ben Zentelkén említenek egy „Stephanus *Benke*", 1729-ben pedig egy „Paulus *Benke*" (50) nevű személyt. Bár ezek az adatok elég késeiek, két lehetőségre gondolhatunk: 1) Élt a faluban *Benk* és külön *Benke* nevű család is. Mindkét név a *Benedek* név rövidült *Ben-* tövéből *-k (Benk),* illetőleg *-ke (Benke)* képzővel alakult becenevének tekinthető (Nyr. XXVII, 86, 183, XXXVII, 40, MNy. IX, 32; EtSz.). 2) A *Benk* vezetéknév a *Benke* alakból hangzókivetéssel az ilyenféle összetett nevekből keletkezhetett, mint pl. *Benke Albert, Benke István* vagy éppen *Benke Illyés.* E hangzókivetéses alak keletkezését a korai, 1640-ből való *Benk* adatra való tekintettel ugyan már legalább a XVII. század elejére kell tennünk, mégis a felsorolt adalékokból nyilvánvaló, hogy a *Benke* alak tovább is élt. Úgy látszik, így volt ez még a XVIII. század végén is, hiszen az 1777-ben „circiter" 36 évesnek mondott „Paulus *Benke*" és az 1792-ben „circiter" 50 évesnek mondott „Paulus *Benk*" nevű jobbágy kétségtelenül azonos személy.

A *Benk* : *Benke* vezetéknév zentelki előfordulása és az 1731-i „*Benk Illyés*ben" adat kétségtelenné teszi a mai *Benkijes* ilyen eredeztetését. A *Benkinyes* alak a nép-, sőt a köznyelvben is meglevő *menyek* > *mejek* hangcsere analógiájának alapján könnyen magyarázható. Ide kell vonnunk az előbb felsorolt *Benkes* ~ *Benkis*-féle történeti alakokat is. A *Benkijes* > *Benkes*-féle összevonásos fejlődést az is valószínűsíti, hogy Kidén lejegyeztem helynévgyűjtés közben az *Illyés* > *Illyes* családnévnek *Es* alakváltozatát is. Zentelkén lehetett már a régi-

ségben is az előbb említett névnek vagy ebben a helynévben alakulhatott ilyen összevont formája. Így keletkezhetett az eredetibb *Benk(e) Illyés* > *Benkijés*-ből a *Benkés* és ebből a *Benkës* ~ *Benkes* alak. Az egyszer előforduló *Benkis* változat az í-ző zentelki nyelvben ilyen fejlődéssel keletkezhetett: *Benkés* > *Benkís* > *Benkis*.

1942

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BOLLIG; BORZIK, BURZOK, BURZUK; BORZLIK

1. Mikor először találkoztam Jankó János kalotaszegi kötetének b á n f f y h u n y a d i helynévanyagában a *Bollig* helynévvel (KszMN. 11), eleinte azt hittem, hogy ez a helynévalak elírásból vagy sajtóhibából került bele a gyűjteménybe. Helynévtörténeti gyűjtésemnek akkor még a maihoz képest szegényesnek mondható bánffyhunyadi adalékai között hamarosan ráakadt azonban szemem erre az 1737-ből való levéltári adalékra: „A *Bolyik*ban". E két adalék birtokában aztán megkíséreltem ugyan a *Bollig* és a *Bolyik* változat egymáshoz való viszonyát tisztázni, ott adott magyarázatomat azonban két történeti adat helytelen irányba terelte. Az 1786-ból való „*Borlik*ban", illetőleg „*Bor-Lik*ban" (szőlő) és egy XVIII. századvégi keltezetlen forrásból kijegyzett „*Bolik*ba a Méhes Kertje egy kis szőllő" szövegrészből arra következtettem, hogy e helynév a *bor* + *lik* köznév összetételével érthető hangváltozások eredményeképpen alakult *Borlik*ból *Bollig*-gá (MNy. XXXVI, 48—9). Minthogy e magyarázat Mikesy Sándor meggyőző fejtegetése (i.h. 325—6) nyomán helytelennek bizonyult, ahelyett, hogy a magam vélekedését itt elismételném, inkább Mikesynek azt a helytálló véleményét kell idéznem, amely szerint a *Bollig* a *borz* és a *lik* (= lyuk) köznév összetételével alakult **Borzlik* helynévformából a következőképpen fejlődött: **Borzlik* > *Borlik* > *Bollik* > *(Bollyik)* > *Bollig*. — A fejlődési sor utolsó tagjában a *k* > *g* zöngésülés a *Borlik*+*ba* (ejtsd: Borligba)-féle határozóragos alakban ment végbe.

2. Egy ilyenformán most már a *borz* állatnévből és a *lik* (*luk* ~ *lyuk*) köznév összetételével magyarázott

Borzlik helynév elalaktalanodásának azonban nem ez volt az egyetlen útja. A hangzóközi hármas mássalhangzótorlódás megszüntetése nemcsak a középső mássalhangzó kivetésével, de az első vagy a harmadik mássalhangzó eltűnésével is végbe mehetett. Ilyenformán aztán az eredeti **Borzlik*-ból *Borzik* és *Borlik*, a *Borzlyuk*-ból pedig *Borzuk* is keletkezhetett. Ez utóbbi forma azonban nemcsak a *Borzlyuk*ból, hanem előreható magánhangzó illeszkedéssel a *Borzik*ból is fejlődhetett. A három irányú fejlődésre nézve a következő válogatott helynévadatok sorolhatók fel:

a) 1785: „A *Borzik* tetőn". 1815: „*Borzlik* tetőn" (sz; Gyerővásárhely K; KHn. 153, 156). Itt a *Borzik* forma három évtizeddel hamarébb jelentkezik ugyan, ez azonban onnan eredhet, hogy a XVIII. század végén még mindkét alak használatos lehetett, s így egyik iratszerkesztő az újabb, a másik pedig a régiesebb alakkal élt. Gyerővásárhelyen a *Borzik* és *Borzik pataka* ~ ~ r. *Părîu Borzikului* névvel a helyszíni gyűjtést végző Gergely Béla még 1941-ben is találkozott (i.h. 159), más kalotaszegi pontokról is ismerjük ezt az alakot és a belőle fejlődött hangalaki változatokat, illetőleg a vele alakult összetételeket (l. KHn. Mut.; MNy. XXXVII, 31—2, XXXIX, 324). Ennél jóval korábbi a régi Bihar megye Borzlik településének 1421-ből idézhető *Borzlik* és a belőle fejlődött, 1587-ből adatolható *Borzik* alakja (Jakó, Bihar 219).

b) A címbeli *Burzok* ~ *Burzuk* alak a borsavölgyi helynévanyagból Kidéről mutatható ki: 1724: „az *Burzok*ban" (k). 1743/1813: „A *Burzok* mezőben" (k). 1743/XIX. sz. eleje: „a *Burzok*on" (k). 1775: „*Burzuk*". 1806/1835: „A *Burzuk* irotvánnál" | „a *Burzuk*ba valo irotvány". 1941—1943: „*Burzuk* (e). Borzlyukak vannak benne" (BHn. Mut.).

c) A *Borzlik* > *Bozlik* fejlődésre Jákótelke 1891-i helynévfelsorolásából a *Bozlik* és az 1941-ben bejegyzett sztánai *Bózlik* erdőnevet idézhetem (KHn. Mut.).

3. Az itt elésorolt válogatott helynévtörténeti adalékok és a rájok alapított magyarázat világánál az ezutá-

niakban előreláthatólag első pillanatra nagyon sok eredetére nézve homályosnak vagy éppen megoldhatatlannak látszó helynév kerül majd át az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű helynevek közül a játszva magyarázható helynévi alakulatok közé.

1940/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

DEMBERKE

Egy szántó- és kaszálóterületet Magyarvalkón 1938-ban *Demberke* névvel illettek (KHn. 119), eredetére nézve azonban nem tudtak semmi útbaigazítót mondani. Ha nem volnának történeti adataink, magunk is értetlenül állanánk e helynévvel szemben. E helynévre nagyon késői időből, csak 1860-tól kezdve van adatunk. Először *Dámberke* alakban említik. A többi adatok ím ezek: 1864: „*Dán berke* — Helyesebben *Daniel berke*. Valkai Daniel birtoka hajdon; al részei: a) rigó árka, b) ösvénye, c) Sás." 1868: „*Dán berke*" (sz). 1891: „*Dánberke*" (i.h. 111—2, 117). Az 1938-i helyszíni gyűjtés alkalmával feljegyeztem a *Dámberke* csorgó nevet is (i.h. 120). Előfordul ugyanez a helynév 1785-ben „a *Dán Berkében*" alakban egy szántó és kaszáló neveként a tőszomszédos Magyargyerőmonostor határában; a helyszínnel itt nem vagyok ismerős, de szinte kétségtelennek tartom, hogy a gyerőmonostori és a magyarvalkói *Demberke* ~ *Dámberke* ~ *Dán berke* mind a két falu határában összefüggő területet jelöl.

Valószínűtlennek tartom azonban az 1864-i forrás leírójának azt a vélekedését, hogy e helynév alakja előbb *Dániel berke* lett volna, s hogy a közép- és újkorban a falu jelentős nagybirtokos családja, a Valkai-család egyik Dániel nevű tagjáról kapta volna nevét. A magyar régiségben volt ugyan e névnek *Dán* becéző alakja is (EtSz.), ez a helynév azonban a történeti adatok tanúsága szerint aligha keletkezhetett olyan korban, mikor a *Dániel* névnek ez a becéző alakja Kalotaszegen ismert volt. Valószínűbbnek tartom, hogy itt a román *Dán* (Dániel) kereszt-, illetőleg vezetéknévről van szó. Minthogy Magyargyerőmonostoron a XVIII. század közepétől kezdve tekintélyes számú román eredetű helynév van (vö. KHn. 80 kk), sőt sokkal kisebb mértékben ugyanez elmondható

Magyarvalkóról is, nem lehet feltűnő, hogy az előbbi község határából 1785 tájától az utóbbiból meg a múlt század 60-as éveitől kimutatható a *Dánberke* ~ *Dámberke* helynév. A *Dán* + *berke* összetétel előtagja a kiejtésben a kétajakos bilabialis hanggal kezdődő utótag hatására természetesen *Dám*-nak hangzott. Ebből a *Dámberke* formából aztán hátraható hangrendi illeszkedéssel keletkezett a címszóbeli alak.

Egyébként *Dán* névvel alkotott helynév Kalotaszeg más pontjairól is kimutatható. Inaktelkén 1754-től említik a *Dánfája,* Kalotaszentkirályon 1608-tól a *Dánréte* és *Dánmező,* Mérán 1768-ban a *Dánmező* nevű helyet (KHn. Mut.). A *Magyargyerőmonostorról* 1717-ből ismert „*Dannystor* mellett" adat első része is szerintem *Dán Nyisztor*nak olvasandó és egy ilyen nevű román ember nevével alakult helyjelölésnek tekinthető.

1944

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. Tordáról és környékéről szóló munkájában Orbán Balázs azt írja, hogy a tordai „*Nagy* Dörgő Sóstó ... egy ... elsüllyedt régi bánya helyén keletkezett s oly mély tölcsérrel bír, hogy a tó partján felsarjadzott százados nyárfák 15 öl magas sudarai alig érik el a tó karajának felső szádát. Hogy ez a *Dörgő* Nagy Sóstó hajdan szintén sóakna volt, azt nemcsak a bányászok regélik, hanem létéről és elpusztulásáról oklevéli tudomásunk is van Szaniszló Zsigmond naplójában,[a] hol 1683. június 3-áról azt jegyezte fel, hogy „a Bécs ostromához sietö tatár khán fiával és táborával a Keresztmezőre szállván, sok kárt tettek körülbé, az dörgőaknát (így) is felgyújtották ... Odább délkeletre egy harmadik tó tűnik fel, a mely szintén egy elsüllyedt bánya helyén kelekezett." ([a] Szaniszló Zsigmond naplójára való hivatkozással kapcsolatban l. e kötet végén a jegyzetet.) Magának a Nagydörgő sóstónak keletkezésére nézve Orbán — lapalji jegyzetben — a következőket mondja: „Hogy mikor történt e bánya elsüllyedése és a *Dörgő* sóstó keletkezése, arra nincsenek adataink, de időmérőül elfogadhatjuk a partján felnőtt fákat, melyeknek gyűrűi több százados életről tanúskodnak. Még nevét sem tudjuk az elsüllyedt bányának, a bányászok a hagyomány nyomán Horizont-bányának vélik, bár valószínűbb, hogy azt Nagydörgő bányának hívták a benne létezhetett visszhangról, s a tó neve alkalmasint a bánya elnevezéséből eredett, s azt látszik örökíteni" (Orbán Balázs, Torda város és környéke. Bp. 1889, 386).

2. Erdélyből még két helyről ismerek *Dörgő* helynevet. Mindkettő ugyancsak sóvidéken keletkezett. A Kolozsvár melletti Kolozs fürdőjének egyik, nyilván szintén felhagyott bányarész-helyén keletkezett tavát ne-

vezik *Dörgő*nek. Nem tudom, hogy ezt a nevet miképpen magyarázza a helybeli lakosság, de ilyen nevek keletkezésére nézve valószínű az a magyarázat, amelyet magam a harmadik erdélyi *Dörgő*vel kapcsolatban adhatok. Pontosan nem emlékszem, de valamikor 1930. táján Dés határában a *Rompás* nevű határrészben, ahol a XVIII. század közepe tájáig sóbányászat folyt, beszakadt a föld és további omladozás révén egy mindinkább növekedő tátongó nyílás keletkezett (L. tőlem: Dés helynevei: ETF. 101. sz.). Mikor magam a keletkezés évében ezt az üreget láttam, az alján még jól látszottak a fehérlő sófalak. Az ott eljáróknak kedvelt szórakozásuk volt az, hogy követ dobtak a nyílásba. A ledobott kő a sófalakhoz ütődve és visszhangot verve, menny dörgő hangot hallatott. A désiek annyira gyakorolták a kődobálást, hogy mikor egyszer a beomlott aknához magam is ki szándékoztam menni, barátaim előre figyelmeztettek, már messze az aknától szedjek követ, mert az aknabeszakadás környékén már nem lehet valamire való nagyságú követ kapni. Minthogy a kődobálás a látogatóknak elmaradhatatlan szokása volt, ilyenformán a félelmetesen dörgő, morajló hang volt az a szemléleti alap, amelyből a névadás kiindult. A dési Rompás menedékes, hepehupás oldalán keletkezett tátongó sóakna a rendkívül esős esztendők alatt a hegyoldalon lerohanó vízzel annyira megtelt, hogy helyén tó keletkezett. Így a dési *Dörgő* is, tordai és kolozsi társával együtt ma vízrajzi tényezőre vonatkozó helynév.

3. Már az elmondottak alapján is mindkét másik Dörgő esetében bátran hasonló menetű helyrajzi-helynévi alakulásra gondolhatunk. Noha a tordai Nagydörgő sóstó keletkezése — Orbán szerint — olyan régen történt, hogy addig a helybeli lakosság emlékezete már a múlt század második felében sem érhetett fel, egy levéltári adat némi időbeli tájékoztatást nyújt. Egy 1680-ban készült tordai birtok-összeírásból ugyanis ezt a helynévtörténeti adalékot jegyeztem ki: „Az *dörgő Aknán* tul felső ut mellett való lábban" (EHAd.). Minden valószínűsége megvan annak, hogy az ilyenformán csaknem három évszázaddal előbbről fennmaradt tordai *Dörgő*-

akna helynév a XVII. század végén ugyanarra a helyrajzi tényezőre vonatkozott, mint a múlt századi *Nagydörgő* sóstónév. A XVIII. század utolsó előtti évtizede és a múlt század második fele között eltelt két század alatt valamikor, de hogy pontosan mikor, azt adatok híján megjelölni nem tudom, a bányászati vonatkozású *Dörgő sóakna* — a dési *Dörgő*höz hasonlóan — vízzel telhetett meg, és így sóstóvá alakulva a század végén már maga a helynév is vízrajzi tényezőre vonatkozott.

4. Ugyanilyen menetű helyrajzi és helynévi alakulással számolhatunk a kolozsi *Dörgő* tó- és vízrajzi név esetében is. A kolozsi unitárius egyház földjeinek egy 1693-ban keltezett összeírásában ugyanis ez a helynévtörténeti szempontból érdekes adalék maradt ránk: „a *Dörgő akna* fejében" (sz). A Kolozson folyó sóbányászatról már III. Endrének e település vendégnépeinek 1291-ben adott kiváltságlevele megemlékezik, és e helyen még a fejedelemség korában jelentős sóbányászat folyt. Az 1693-ban említett *Dörgő* név is ekkortájt talán már egy felhagyott régi aknára vonatkozhatott. Ilyen holtakna Torda határában is több lehetett. Szaniszló Zsigmond tordai városi nótárius, később főbíró, 1690-ben ugyanis ezt jegyezte be naplójába: „az szegény Pétert az h o l t - a k n á knál az juhok mellett megvagdalták az tatárok, kiben 4-gyed nap mulva meg is holt". (TT. 1889. 720). A kolozsi és a tordai holt-aknák esetében is aztán a Désen — vízrajzi tényezők eredményeképpen — szinte a szemünk előtt lefolyt helyrajzi változáshoz hasonlóan ment végbe az a gazdaságtörténeti érdekességű átalakulás, amelynek végfejleményeként a tordai és a kolozsi *Dörgő* vízrajzi tényezőként ma már a betegek gyógykezeltetésének célját szolgálja. Ma maga a három *Dörgő* név is nem a bányászati, hanem a vízrajzi vonatkozású helynevek közé tartozik.

5. Mindebből a továbbiakra nézve megszívlelendő magyarázó-módszerbeli meggondolásként figyelembe ajánlható a következő tanulság: Ahol bányavidéken egykor vagy ma művelés alatt álló, főként sóbányák környékén D ö r g ő-féle helynévvel találkozunk, a helynévkutatónak, sőt természetesen a helynévtörténésznek és a történeti földrajz munkásának is — a magyarázat alkalmával — a

tereptényezők változásával, illetőleg a helynevek keletkezésével kapcsolatos olyanféle mozzanatokkal kell számolnia, mint amilyeneknek figyelembe vételével az előbbiekben vizsgált dési, kolozsi és tordai *Dörgő*-k magyarázata esetében, gondolom, eléggé biztosnak tekinthető eredményekre sikerült eljutnom.

1944/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

EGRÜGY ÉS TÁRSAI

A *-gy* névszóképzőről írt fejtegetésében Györke József példaanyagát olvasva, megakadt szemem az *Egregy, Egrügy-, Fizegy, Fizigy-, Kékegy* ~ *Kikügy-* és *Szedregy* ~ ~ *Szedrigy* (~ *Szedrik*)-nek olvasható alakpár-példákon (MNy. XXXVI, 34—7). Az a véleményem ugyanis, hogy ez alakpárok közül az *Egrügy, Fizigy, Kikügy* és *Szedrigy* helynév alakot nem lehet kétségtelenül *-gy* képzős névszónak tekintenünk. Már Melich János is rámutatott arra, hogy Hunfalvy Pál az *Egregy* s hasonló *-gy*-n végződő pataknevekben a „székely" *ügy* 'víz' szót kereste; Hunfaly utalt a vogulban is meglevő *vit-, viit-, wüt-* és *üt* 'víz' köznévre is (vö. MNy. III, 47, MNy. XXXVI, 177, Szilasi, Vogul szójegyzék 155). Még előbb Ortvay Tivadar az *Egrug* olvasásával kapcsolatban a következőket írja: „Jerney *Egrögy*-nek ejti, de helyesen *Egrügy*-nek ejtendő, miután az *Eger* és *ügy*ből van összetéve. A vogul *ujtj* = *üdj, ügy* megfelel a magyar *víz, vid-, ved*-nek. Benne egy elavult régi tájszó rejlik, mely bennefoglaltatik valamennyi *Egregy* nevű vizünkben" (Ortvay, Vízr. I, 289). Az EtSz. is az *Egregy*-gyel kapcsolatban megjegyzi, hogy az „*Egregh* (olv. Egrögy) ~ *Egred*, úgyszintén az... *Egrug* (olv. Egrügy) és *Egrud* (olv. Egrüd)... két külön származék lesz". Valahol olvastam Tagányi Károlynak is hasonló véleményét a mai szilágysági *Egyregy* folyóvíz nevének régebbi *Egrügy* alakjával kapcsolatban, de erre vonatkozó jegyzeteim nincsenek kéznél és így nem tudom idézni a helyet. A helyneveinkben előforduló *ügy* 'víz' köznévnek van *igy* alakja is. Pl. 1095: forkos*ig*. 1193: zudur*yg* (OklSz.). Ezért a fentebb idézett helyneveket magam is olyan összetételeknek tartom, amelyeknek utótagjában kihalt *ügy* ~ *igy* ~ *egy* köznevünket kereshetjük.

Valószínűnek tartom, hogy az *Almágy, Bikágy, Hásság Hásság* ~ *Hársság* ~ *Hásság, Horhágy, Mórágy, Száldobágy, Szarvágy* és *Szilvágy* példák egyike-másika szintén nem idézhető *-gy* képzős alakként. Ezeknek *-ágy* végződésében magam inkább kihalt, de az erdélyi helynevekben nagyon gyakori *ágy* ~ *áj* köznevünket keresem.

1941

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ÉLŐERDŐ

A Kolozs megyei Bodonkútról ismert *Illeèrdő* helynévről Gergely Béla és e sorok írója kimutatta, hogy az *Élőerdő*-nek az e vidékre jellemző *í*-ző formájából *(Ílőerdő)* alakult kölcsönzéses-visszakölcsönzéses helynévalakulat (EM. XLVIII, 96, 489—90). Minthogy azonban a címszóbeli helynévben mindketten magától értetődő, magyarázatra nem szoruló helynév-összetételt láttunk, a további értelmezéssel nem bajlódtunk. Mintegy két éve (1943) azonban Pais Dezső egy beszélgetésünk során megkérdezte, hogy nem találtam-é levéltári kutatás közben olyan okleveles adatokat, amelyeknek ismeretében szabatosan értelmezhetnők az *élőerdő* köznevet és a belőle alakult helyneveket. Ekkor kezdtem gondolkozni azon, hogy valójában milyen szemléletből is indulhatott ki a névadás az *Élőerdő* helynevek keletkezésekor. Most, hogy ez alkalommal válaszolni szeretnék e kérdésre, legjobb először is azokat a történeti adatokat felsorolni, amelyeket kisrészben Pais figyelmeztetése óta, javarészben azonban még azelőtt gyűjtöttem, de eddig még nem használtam fel.

Az első idevonható adat a Kolozs megyei Burjánosóbuda (később: Bodonkút) határából, 1633-ból a következő zavaros fogalmazásban olvasható: „Az Nagi chokas Budaj az *eleo erdeo*igh hatar" (e). [BHn. 40]. A többi adatok a következők: 1779: „Vagyon egy nagy darab helyllyen fekvő F a l u k ő z ö n s é g e s E r d e j e is, melly *Élő Erdő*nek hivatik, melly jó Tüzre való Csere Fákból álló S z a b a d E r d ő vicinussai ezen Erdőnek egy felől a Kőlesmezei, másfelől az az uj-Budai Határok" (i.h. 42, 48). 1803-ban a burjánosújbudai birtokosok kérést nyújtanak be a burjánosóbudai possessorok ellen „egy *él erdő* Nevü és mind a két Falutól magáénak lenni praetendált közhellynek meg vizsgálására s a Métális diffe-

rentiának eligazitására Biztos Urakat kérnek ki rendeltettni" (i.h. 45). Ugyanide tartozik még a mai bodonkúti határba beolvadt burjánosóbudai határból 1754-ból ismert következő helynévi adat: „az *élő Erdő* uta között" (e). [i.h. 49]. Ugyanez az erdőnév ismétlődik egy későbbi, 1813-ból való levéltári forrás itt idézendő részletében: „Vagyon még egy Erdő az *Elö Erdö* utja között az Ujj Budai Határon" (Kalotaszegi ref. egyhm. lt. Vis. Prot.) | „Van ismét az *Élő erdő* Berek uttyán alóll egy Darab közös Erdő: az Ev. Refor. Ekklésiánkkal a' Rom. Catholica, és az unita oláh Ekklesiánkkal, melyet egy aránt forditanak a' magok hasznokra" (uo.).

Az itt felsorolt adatok alapján megállapítható, hogy élőerdőnek az erdélyi régiségben a falu olyan közös erdejét nevezték, amelyet egyéni szükséglete szerint a falusiak közül bárki szabadon irthatott, használhatott, élhetett. E köznévi összetétel előtagjának különleges jelentésére nézve egy 1756-i szolnok-dobokai vallatásból kiírt alábbi részlet tájékoztat: „a ...szabad erdőket emberi emlékezettől fogva minden Orbai embernek szabad volt élni, vágni..." (Lázár lt. 38. Fasc. 18. sz.). Az *él* igének ebben az esetben az 'utor, benützen' jelentése maradt fenn, mely a régiségben még sokkal általánosabb volt (vö. NySz.), de amely ma csak átvittebb értelemben és jóval ritkábban használatos. Pl. *él valamilyen szóval (kifejezéssel), él az alkalommal* stb. És bár a szóban forgó ige 'használ' jelentése az irodalmi és a köznyelvben csak bizonyos esetekre korlátozódik, a nép nyelvéből több adatot ismerünk erre a régies és ma már, úgy látszik, csaknem kizárólag népi jelentéshasználatra (vö. MTsz., CsángóSz.).

1945

AZ ELVE VÍZNEVEINKBEN

Köztudomású, hogy *elve* ~ *elü* 'valamin túl eső rész; pars ulterior' köznevünk régebbi helyneveinknek gyakran szolgáltatja egyik többé-kevésbé átalakult elemét. Pl. *Erdély* | *Havaselve* ~ *Havasel* | *Völgyelve* (Sepsiszentkirály; 1712) | *Árokelve* (Lemhény, 1696) | *Hidelve* (Kolozsvár; 1604; Sepsiszentgyörgy) stb. Strömpl Gábornak a magyar vízrajzi szókincsről írt értékes tanulmányában azonban azt olvasom, hogy az *elve* köznevet vízrajzi nevekkel kapcsolatban nem találta. „Pedig e név — teszi hozzá — hegyekkel, erdővel, híddal kapcsolatban gyakori". Vízrajzi nevekben „úgy tetszik a *túl* szó pótolja" (Hidrologiai Közl. IX, 116). Ez állítás némi módosításaképpen 1580-ból idézhetem Désről a *Zalka elve* (olv. Szalka elve) helynevet mint a legrégebbi ilyen adatot (ETF. 101. sz. 54). Bogáts Dénes Háromszéki helynevek című gyűjteményéből is közölhetem ezeket az adatokat: *Árokelve* (Nagynyujtód, 1700) | *Vízelve* (uo.; 1639, Kökös, 1677) [Orbán Balázs, A Székelyföld leírása I, 228] *Vízelvemező* (Uzon, 1718.). A Bogátsnál található ilyen helynevek közül a legérdekesebb a mai *Erege* helynév régebbi 1680-i *Eregély* alakja. Az *Erege* ma Sepsiszentgyörgynek egy patakon túl eső részére vonatkozik, így ennek régebbi *Eregély* alakja nem lehet más, mint az *erege* > > *erge* + *elü* ~ *elve* összetétele. Minthogy az *erge* a régiségben 'patakocská'-t jelentett, az *Eregély* is a vízrajzi helynevek közé tartozhatik; e helynévalak fejlődési sora ez: **Eregeelü* > *Eregél* > *Eregély* (olv. Eregéj). Az *Eregély* Sepsiszentgyörgyön valóban a régen **Erege* néven ismert patakon túl eső részt jelent. Bár több adatot az *elve* köznév vízrajzi-helynévi szerepére gyűjteményem

rendezetlen cédulaanyaga miatt nem tudok idézni, ennyiből is kétségtelen, hogy a már régen kihalt *elve* ~ *elü* szót mégiscsak alkalmazták víznevekkel kapcsolatban is területjelölésre.

1943

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VIZELBE

Az *elve* köznévnek vízneveinkben való szerepére nézve nemrégiben idéztem néhány adatot (MNy. XXXIX, 73). Ezek között volt a Torda környéki Sinfalváról való *Vizel* is (i.h. [5] jegyzet). Mikor azokat a megjegyzéseket írtam, akkor még nem kerültek kezembe a Backamadaras történeti helynévkincséből idézhető következő adalékok: 1703: „a *Vizelbéb(en)* lévő őrökség". 1736: „A *Vizel*ben egy ben való őrökség". 1736: „a *Vizel*ben egy ben való őrökség". 1750: „A Nyáradon tul az *Vizelbeben*". 1754: „a *vizelbében*" (sz). 1757: „*Vizelbe* nevü hellyben" | „az egyik török buzának valo darab föld a *vizelbében* vagyon". 1766: „Tul a' vizen a' *Vizelben* nevezetű hellyben Vicinussa egy felől a' Nyárád folyamja" (EHAd.).

Ez a *Vizelbe* helynév nyilvánvalóan a víz és a kihalt *el(ü)* ~ *elve* 'vmin túl eső rész' jelentésű szó *-be* határozóraggal megtoldott összetételének tekinthető. Az ilyen módon való alakulást bizonyítják az ugyancsak Backamadaras történeti névanyagából ismert helynévi adalékok: 1727: „egy ben valo Puszta Sessioja az *Viz-elve* nevü helyben, melynekis vicinussa egj felől a Nyárád". 1750: „Az *Vizelve*ben" (sessio). 1751: „Az Nyárádon tul az *Vizelvé*ben" (ua.). 1818: „az *Vizelve* nevezetü helyben". 1822: A' *viz elve* nevü helyen" | „a' *viz elvé*ben" (sz) [EHAd.]. Az utótag *-elbe* alakja két úton is keletkezhetett: 1. Az *elve* köznévi szerepében már a XVIII. század elején kihalt a backamadarasi népnyelvből is, és így mint „értelmetlen" szó a dentilabialis *v*: bilabialis *b* hangcserével vette fel a *Vizelbe* helynévben előforduló *-elbe* alakot. 2. Másodikként számbavehető a következő lehetőség is: A régebbi **vizel(ü)* ~ *vizelve -be* határozóragos alakját a *vizel* alaptag „értelmetlen" volta miatt hovatovább alanyesetnek érezhették, és a *Vizelbe* formát is hamarosan ragtalan helynév-alapalaknak tekintették; így

ez az eredetileg határozóragos forma mint új alanyeset állapodott meg a backamadarasi helynévkincsben. Ezért lehetséges az, hogy a fenti idézett első szövegben alanyesetként a *Vizelbe* alak olvasható, míg a másodikban már a határozóragos alakként az újabb, lényegében ragismétléses *Vizelbében* szerepel.

Volna ugyan még egy harmadik lehetőség is. Az ti., hogy az *elve* köznévi szerepének megszűnte után a másodikul említett lehetőség mellett a *Vizelbe* alak alanyesetként való állandósulásában szerepe lett volna a román lakosságnak is úgy, hogy ez a magyaroktól leggyakrabban használt *-be, -ben* ragos alakot érezhette alanyesetnek, és ez került volna aztán vissza a magyar lakosság ajkára (l. az ilyen alakokra von.: Melich-Eml. 365—6; EM. XLII, 30 kk., ETF. 91. sz., 32 kk.; MNyj. VII, 3—22 és az ottani utalásokat). Az azonban, hogy e változás nem ez utóbbi módon, hanem feltehetően belső fejlődéssel a magyar nyelv keretein belül mehetett végbe, annál is valószínűbb, mert a címszóval megegyező adatot ismerünk 1864-ből az Udvarhely megyei B ö g ö zről; itt aztán igazán csak belső fejlődéssel keletkezett helynévalakulással számolhatunk. A Szatmár megyei G é r e sről ugyanez évből idézhető még két hasonló helynév: a *Patakelbe* és a *Hidelbe* (vö. EM. XLVIII, 284) is belső fejlődéssel keletkezhetett.

1947/1968

1. Helynévgyűjtő munkámban minduntalan beleütköztem ebbe a régebbi helynevekben gyakran szereplő köznevünkbe, végleges magyarázatot azonban sokáig nem találtam rá. Az *erge* ~ *ërge* szó tudomásom szerint e cikkecske első közzététele idejéig (1933) két ízben foglalkoztatta a nyelvészeket. Először Melich János szólt róla az OklSz.-ban közölt 1406. évi *Chahocherge* név értelmezése kapcsán (MNy. XI, 455). Miután a helynév második tagjának az OklSz.-i *cserge* címszóval szemben helyesen az *erge*-t veszi fel, befejezésként a következőket mondja: „Hogy mi ez az *erge*, arról nem merek nyilatkozni." Melich közleménye nyomán Jakubovich Emil is hozzászólt a kérdéshez (MNy. XIV, 84). Ő Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjtésében egy újabb *erge* adatra akadva, a Szabolcs megyei Nagyhalász község határában 1864 körül meglevő „Sáros *Erge*" helynévről emlékezik meg, és az addigi adatok alapján az *erge* ~ *ërge* szónak következő jelentéseit állapítja meg: 1. 'lapályos hely a mezőn'; 2. 'egy kis ér neve'; 3. erdőrészek neveiben: *God ergéje*, *Csillagdomb ergéje*, *Dombos ergéje*, *Turbucz ergéje*. Szerinte az addigi adatokból az látszik, hogy az *erge* Szatmár, Szabolcs és Zemplén megyében használt tájszó volt mindenkor. Fejtegetéseit ő is ezzel zárja: „Hogy az *erge* köznévnek mi az eredete, azt nem tudom." Valóban az addig ismert adatok alapján többet alig lehetett e szóról mondani, mint amennyit Melich és Jakubovich fejtegetésében találunk. Az alább közlendő anyag azonban, azt hiszem, módot nyújt legalább a szó jelentésének a tisztázásához.

2. Az *erge* szó köznévként és helynévi képződményekben való előfordulására helynévgyűjtő munkám rendjén jelentős számú, addig ismeretlen történeti adalék került össze. Minthogy ezek az adalékok nagymértékben

segítenek a szó jelentésének és szóföldrajzi elterjedésének megállapításában elsősorban is ezeket kell a következőkben felsorolnom.

A gyűjteményemben levő *erge* adatok úgy sorakoznak fel, hogy a Szamoshát és Közép-Szamos vidéke szerinti csoportosításban lehetőleg ügyelek az adatok évszámbeli egymásutánjára.

A) Az Alsó-Szamos vidékéről: Nagyrosály 1774: „Gacsály felöl való Forduló... a *Csinád erge* hosszába" | „A *Csinád Erge* Szugjába a Simai ut mellett" (sz). — Nagy- és Kisrosály között 1673: „Az *kereszturi* (?v. úti) *erge* mellett" (sz) | „Az *Forrásnál való Erg*ébenn" (k) | „Az *Erge háton* deöleö földön". — Zajta 1673: „Peleske felöl a *Tiba ergéje* mellett". XIX. sz. eleje: „A Peleskei Forduloba... a hat fánál a *hosszu Erge* mellett" (gazos föld, "most" k.) | „A *hosszu Erge* hosszába (sz)... szomszédja keletről az *Erge*." — Komlósd 1698: „Az *erge* mellett az Gáton alol az kis Nádasnál" (sz). — Nagypeleske 1691: „az *Gaborna Erge háton* kis Peleske fele" (r) | „által az *Ergen* halasz Janos réttye" (r). 1831): „az *Erge* kűrűl" (e). — Mezőcsenger 1743: „Az *Erge háton*" (sz) | „Az *Ördög ergéje* és Asván (! Ásván ~ Ásvány ?) fojása között" (sz). 1804: „A zajtai fordulobe... *Erge hát*" (sz). — Kispeleske 1760: „*Kutas erge közi*" | „*Kutas Erge Háton*". — Nagygéc 1804: „A Nagy Erdő alatt való Fordulóban: A Nyárosnál a *Kis Géczi Erg*ére jönn vággel". (sz) | „A *Kis Géczi Erg*énn tul valo Forduloban". — Komlód-Tótfalu 1816: „*Erge* nevű patak"; másutt: „Az *erge*". — Kiszekeres 1828: „A *Disznós Ergéj*ében... a Majtisi Határszélen" (k). — Tiszadob 1850: „*Erge*" (erecske).

B) A Közép-Szamos vidékéről: Csicskeresztúr 1622: „*Asszonykút erge*". — Szentmargita 1622: „*Erge mart*". 1754: „*Erge mart*". 1812: „*Erge mart*". — Dengeleg 1687: „Az *Csikos erg*ére mégyen véggel (k). 1797: „az Ormányi Patak ezen földeknek a végihez vert volt magának follyo hellyet és abban az időben sok Csik volt benne, és ugy gondolom hogy azon okbol neveztetett volt Csikos ergének, hanem ma a miolta én emlékezem — vallja Kerekes On (51) — nevezik la Sztanyiszteje (erre nézve l. még MNy XLIII, 212—2). —

Dés 1693: *Hamoserge, Gáterge* 1754: „az *Ergék* közt" (sz). 1850: „Az *ergén* belölli *ergés* tábla | *Ergén* belölli *tábla*" | „*Ergén* belölli lejáró" (l. még ETF. 101. sz.). — Kozárvár: 1754: „Az *Erge* mellett" (sz) | „az *ergénél* lévő Falu kaszálója". — Retteg 1767: „*Sós Erge* partján". 1785: „a *Sos erge vizessében*". XIX. sz. eleje: „A Felső Forduloban ... a *Sosergésnél*" (sz) | „A *Sosergén* a' Nagy Határ kőnél" (k). — Válaszút 1835: *Erge*. — Magyarköblös 1871: „Az *ergés* tábla. *Ergén* belölli lejáró". — Kérő 1830: „Az *Ergék* között való nyil".

3. Gyűjteményemben azonban nemcsak helynevekben fordul elő az *erge* szó, hanem köznévként is. Egy 1765-ből fennmaradt, Szeszárma községben folytatott vallatás az egyik tanú vallomását a következőképpen foglalja magába: (Bizonyos föld határa) „ezen a kérdésben forgo hely és Terrenum között lefolyo vagy le menö *Erge* ...". Egy 1754-es dési birtokösszeírásban megint ezt találjuk: „A Nagyréten a Bethlen Kert(ben) (sz) melynek szomszédja Nap Nyugot felöl egy fitzes *erge*." Végül a Szatmár megyei Kisgécen 1828-ban megejtett birtokügyi vallatás tanúi — több-kevesebb változtatással — jó néhányszor mondják, hogy „a' Nagy és Kis Gétzi határt Pete felől egy *erge* ... választotta el egymástól"; majd megint: „Nagy és Kis Getzi határt az én hallomásom szerint egy darabig a Petéből kijövő *Erge* ... választotta el egymástól." A két első tanú „a Petéből kijövő Patak"-ról emlékezik meg ugyanott, ahol a többiek erről a folyóvízről az előbb említett formában vagy „azon *erge* ... mely Petéből ki jön" alakban beszélnek.

4. A felsorakoztatott hely- és főként köznévi adatok, úgy hiszem, kétségtelenné teszik, hogy *erge* köznevünknek a XVII. század elejétől kezdve csak 'patakocska, ér; alveolus' jelentése volt. A MTsz-nak a Nyr. VIII, 523. l. után idézett adata, mely szerint az *erge* 'lapályos hely a mezőn' jelentésű köznév volna, félrevezető, mert e szónak ilyen jelentése, adataink tanúsága szerint, nem volt. A félremagyarázási lehetőség onnan származott, hogy az *erge* ~ *ërge* leggyakrabban lapályos helyen átfolyó eret jelölt. A helynévképződéskor pedig nagyon gyakori, hogy a kezdetben kisebb területre vonatkozó helynév lassanként a határ mind nagyobb és nagyobb részét jelöli, még

sokszor akkor is, mikor eredeti jelentésében a helynév már „értelmetlenné" vált. Éppen ezért értékesek helyneveink, mert sokszor látszólag értelmetlenül, évszázados változások nyomait őrzik. Különösen gyakori a helynévjelölés körének tágulása az eredetileg vizet jelölő helynevek esetében. A *Borjúmocsár, Csorgóárka, Farkaspatak, Hidegkút, Kádastó, Kisbírópataka* kezdetben bizonnyal csak patakot, árkot, kutat vagy mocsarat jelölt, később azonban, mivel a vízrajzi tényezők a határ legjellegzetesebb helyrajzi tényezői, a folyó- és állóvizek neve — jelölésköri tágulással — a környező terület kisebb-nagyobb részére is átterjedt. Így jelenthet pl. Domokoson az *Ökersipatak* (!) dombos részt, a *Kisbírópataka* bükkrengeteget stb. A sok *ergé*-vel összetett helynév is kezdetben kétségtelenül csak nagyobbacska eret vagy patakot jelölt, és csak később, az előbb említett jelölésköri tágulással, vonatkozott a határ bizonyos részére, lapályos, sőt erdős területre is. Így értelmezendők Jakubovich Emilnek a 3. csoportba foglalt *ergé*-i, bár eredetileg jelentéstani szempontból ezek tulajdonképpen külön csoportba nem sorozhatók.

5. Egészen meglepő két Kolozsvár környéki nyelvjárási adalék került elő az utóbbi években. Zsemlyei János a Kis- és Nagyszamos-mente magyar tájnyelvébe bekerült román kölcsönszók gyűjtésére irányuló gyűjtőmunkája során Gyaluban ezt az adatot jegyezte le: „A malom jázza, a malom *ergéje*". Ez azt jelenti, hogy Gyaluban az *erge* szónak ma is 'malomárok' jelentése van (vö. r. *iaz* 'malomárok'). Másik adatot is Zsemlyei volt szíves számomra kijegyezni. A kutatómunka rendjén *Válaszúton* Zsemlyeinek egyik közlője ilyen felvilágosítással szolgált: „A földnek megvan a tava, *ergének* nevezzük. „Menny itazsd meg a tehenet az *ergénél*!" — mondották. Ugyanitt az *-s* képzős *ergẽs* származék jelentéseként Zsemlyei a 'mocsaras, vizenyős föld' értelmezést jegyezte le. Arról is tájékoztatott Zsemlyei, hogy az *erge* helynévként is él Válaszúton. Magam 1942 táján Gazda Ferenccel együtt a helyszínen a szomszédos Bonchidán végzett helynévgyűjtőmunka rendjén, úgy emlékszem, a malomárok román *Ieruga* nevének magyar neveként hallottam emlegetni az *Ergé*-t. Erre vonatkozó jegyzeteim azon-

ban elvesztek. Véleményem szerint e jelentések másodlagosak vagy harmadlagosak lehetnek.

6. A jelentés tisztázása után az *erge* földrajzi elterjedésére nézve is kiegészítő adatokkal szolgáltam, amennyiben Szatmár, Szabolcs és Zemplén megyén kívül a Közép-Szamos vidékéről is elég bőséges adatanyagot ismertettem. Úgy látszik, hogy nagyjában a Szamos-mente jelölhető meg ama területként, amelyen az *erge* ~ *ërge* kimutatható. A Maros-, Aranyos- és Küküllő-mentére is kiterjedő helynévgyűjteményem XIII—XX. századi adatai között legalábbis egy *ergé*-t sem lelek. Nem ismeri ezt a helynévként alkalmazott köznevet Bogáts Dénes gazdag háromszéki gyűjteménye sem (HszHn. 52—71). Azaz, hogy az utóbbi helyen egy nagyon gyanús adat van, Bogáts — S e p s i s z e n t g y ö r g y helyneveinek felsorolásában — 1686-ból egy *Egeres* nevűt idéz, melyet ( )-ben így magyaráz: „*Eregély*, ma *Erege*". Az *Egeres* : *Eregély* : *Erege* megfelelést ugyan nem nagyon hiszem, de ebből az utalásból kétségtelen, hogy az *Erege* helynév 1929 körül és így hihetőleg ma is megvan Sepsiszentgyörgyön. Bár az *erge* ~ *ërge* előbbi alakjaira és még inkább eredetére vonatkozólag 1933 táján — Melichhel és Jakubovichcsal szólva — magam sem mertem nyilatkozni, mégis úgy vélekedtem, hogy az *erge* előbbi alakja talán **erege* lehetett; ebből amaz hangzókieséssel *erege* > *erge* alakult. Sietek azonban megjegyezni azt, hogy e vélekedésemet csak egyetlen egyáltalában nem biztos adat támogatja, hisz a XVII. századtól a múlt század végéig felsorolt *erge* alakok mellett egyetlen *erege* sem szerepel.

7. Ami az *erge* életét illeti, adataink alapján úgy látszik, hogy a XIX. század első felén túl a — Szamoshátat kivéve — köznévként már nem használták, sőt — legalább a Közép-Szamos vidékén — a múlt század végén innen helynévi szerepben sem ismerjük. A Szamoshátról azonban Csűry Bálint 'lapos, mocsaras ér' jelentéssel köznévként még ismeri (SzamSz.). A magyar nyelvterület más részén, úgy látszik, régebben kihalt 'folyóvíz' értelmű szavainkkal *(ügy, séd, jó, aszó)* együtt az *erge* is ma már eltűnt közneveink közé tartozik.

8. E közlemény megjelenése után szinte egy negyed századdal Szabó Dénes a tőle megszokott rendkívüli ala-

posséggal és módszerességgel az eredetét tekintve rejtélyes *erge* tájszóról kimutatta, hogy e köznév a szláv *jaruga*, szlovén *jarúga* szónak a magyar nyelvjárásokba való átkerülésével jutott bele a magyar nyelvjárások szókészletébe. Szerinte „az átvett **jeruga* szóban a két nyílt szótagos tendenciának megfelelően a második szótag felső nyelvállású rövid magánhangzója kiesett és a szóvégi *a* palatalis irányban végbement illeszkedés következtében szabályosan *e* hanggá lett." Szabó tehát a kölcsönvétel után ilyen, a magyarban végbemenő alaki fejlődést tesz fel: *jeruga > **jërga* > *ërge* > *erge* > *ērge*. Szláv jövevényszavainkban a szóeleji *ja- je-* > *e-* (~ *i-*) változásnak néhány kétségtelen példáját ismerjük. Ilyenek például Szabó szerint — ezek: 1345: *Jezenew* > *Eszenyő* | *Jolsava* > *Ilosva* | 1602: *Jenlaka* > *Enlaka* || szl. *jarica* > m. *jérce* > nyj. *érce (ércike)* | ó-szláv *jarębа* > m. *iromba* | szl. *jávorŭ* > m. *ihar* (< *johor*) [l. ezekre Szabó Dénes, Erge: Pais-Eml. 375—83; Kniezsa, SzlJ. 224, 233—3].

Szabó Dénes azzal a megjegyzéssel zárja ugyan az *erge* eredetének tisztázását — megítélésem szerint — lényegében véglegesen megoldó közleményét, hogy e szó eredetének kérdése nem tekinthető lezártnak, hiszen a *jaruga* szláv nyelvi történeti adatai nem állanak rendelkezésre. Noha e fenntartás a kérdés részleteinek végleges tisztázását illetően indokolt is, vele együtt a továbbiakban nem kételkedhetünk a rejtélyes *erge* szó szláv eredetében.

1933/1968

ZERGÉK KOLOZSVÁR ÉS DÉS HATÁRÁBAN

Gergely Béla emlékének

1941 nyarán Gergely Béla Kalotaszeg jelenkori helyneveit gyűjtögetve, a Kolozsvár tőszomszédságában levő legkeletibb kalotaszegi község, Kisbács határában lejegyezte többek közt a *Zerge* helynevet is. Megállapította azt is, hogy e helynév egy kis patakocska melletti rétet jelöl. Minthogy a *Zerge* helynevet semmiképpen sem lehet kapcsolatba hozni a magyarázatra kínálkozó egyetlen köznévvel, a zerge állatnévvel, a magyarázatot egy régebbi fejtegetésemre hivatkozva (MNy. XXIX, 242—5), Gergely is más irányban kereste. Magam már régebben kimutattam ugyanis, hogy a Közép-Szamos vidékétől a Szamoshátig ismeretes a régiségből, sőt a jelenkori helynévanyagból is az *erge* 'patakocska' köznév. Mivel a kisbácsi *Zerge* éppen egy patakocska mellett elterülő rétet jelöl, önként adódik annak a magyarázatnak a lehetősége, hogy e helynév *az Erge* névelős kapcsolatból szóhatártévesztéssel akkor keletkezett, mikor az *erge* köznévi használata megszűnt, és így a köznév eredeti jelentését már a helynevekben sem érezték.

Ezek után magam csodálkozom legjobban, hogy annak idején, mikor Dés helyneveivel foglalkozva, a városnak Szentbenedek felé eső határában lejegyeztem a *Zergehíd* helynevet, hozzá a következő magyarázatot fűztem: „*Zergehíd* ~ r. *Podul Verďei* 'Vergya hídja'. A Tökőstó hídgyának másik neve. Állítólag a körüllévő *Vergyák* ~ *Vergya* nevű terület nevének népetimológia útján előállt újabb magyar alakja" (ETF. 101. sz. 63). — Pedig nyilvánvaló, hogy a *Zergehíd* előtagja nem származhatik a Vergyából, hanem a Dés köznyelvében még a múlt század első felében köznévi használatban is meglévő *erge* szavunknak ugyanolyan névelős kapcsolatából vált ki, mint a kisbácsi *Zerge*. Dés határában más ponton 1754-

ből ismeretes „az *Ergék* közt" és 1850 körülről „Az *erge* mellett" helynév. Ha tehát a *Zergehíd* ~ r. *Podul Verdei* viszonyát helyesen akarom megállapítani, a következő két feltevést kockáztathatom meg: A román helynév vagy a magyar alaktól függetlenül keletkezett a r. *verde* 'zöld' vagy a szentbenedeki románságtól állítólag ismert *verda* 'mocsaras, vizenyős hely' szóból (a terület valóban ilyen!), vagy — ez a valószínűtlenebb — a *Zerge* népetimológiával keletkezett átvétele.

Hogy a magyar *Zerge* helynév kétségtelenül az *ergé*ből alakult, arra nézve még meg kell jegyeznem, hogy a *Zergehíd* a désaknai határból jövő Sóspatakon átvezető híd. A megnevezett patakot, mint az a népnyelvben egészen általános, hívhatták röviden *Ergé*-nek, azaz pataknak is. Így következhetett aztán be az az idő, amikor *az Erge* névelős kapcsolatból kialakult a *Zerge* helynév, és miután ez mint önálló helynév a másik dési *Ergé*-vel együtt kiveszett, emléke csak az egykori *Ergé*-n átvezető *Zergehíd* nevében maradt meg.

1942

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. A Nyárádmente földrajzi neveiről írt szép monográfiájában Benkő Loránd a címszóbeli, nagyadorjáni helynevet az ismeretlen eredetűek között szerepelteti (MNyTK. 74. sz. 51). Bár Benkő szíves volt nekem még kefelevonatban eljuttatni dolgozatát, a levonat külső okokból az időközben megjelent kiadvánnyal egyidőben került el hozzám. Minthogy így nem volt alkalmam idejében felhívni figyelmét a helynévnek — gondolom — elfogadható magyarázatára, erre vonatkozó vélekedésemet az alábbiakban ismertetem.

Szerintem e helynév a *gatya* nyelvjárási *gagya* és a R., Nyj. *ület* 'ülep, fenékrész' köznév összetételével egy eredetibb *gagyaület* összetételből hangúrmegszüntető hangzókivetéssel és ikerítéssel alakult (NySz., MTsz., EtSz., MNy. XXXIII, 147).

2. Tudomásom szerint Szilády Zoltán közli elsőnek Nagyenyedről a *gagyület* szót 'gatya fenekébe toldott háromszög-alakú vászondarab' jelentéssel; ugyanő megjegyzi, hogy „egy hasonló alakú utca-köznek is ez a neve Nagyenyeden" (MNy. III, 329). Ugyanitt a *Gagyület* mellett mintegy a gatya egyik száraként az Ebhát felé menő egyik utcának is *Gatyaszár utca* a közszájon forgó neve (l. erre nézve EM. XXXVIII, 226 és ETF. 58. sz. 17). A Szamosháton is a *gatya-üllet* 'a gatyának az a része, mely a két láb közét s az ületet takarja' (SzamSz.). — Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképének gyűjtőmunkája során egyik gyűjtő-munkatársam, Gálffy Mózes, aki a ruházatra vonatkozó szókinccsel foglalkozik, úgy találta, hogy a Kolozsvártól nyugatra fekvő Kalotaszegen használják a fentebb jelzett jelentésben a *gatya-ület* ~ *gatyaülęt* köznevet (KszTszók, 53, MNy. XI, 93), míg Kolozsvártól keletre a Borsavölgy és a Mezőség szélén levő községekben a szóban forgó ruhadarab jelzett részét ehelyett a *gatyafenék*

vagy a *gatya feneke* összetétellel jelölik. A Beszterce-Naszód megyei Zselykről való egyik volt hallgatóm és munkatársam, Hunyadi Ödön, kérdésemre annak idején azt a felvilágosítást adta, hogy szülőfalujában *gagyaület*nek a bő gatyának háromszögű üleprészét hívják; ezt azért toldják be, hogy a nehéz testi munka során gyakran előforduló hajlongáskor a gatya ne akadályozza viselőjét a munkában, illetőleg túlságos feszülés következtében ne szakadjon el. E tájszó itt egyébként főként a szabó-varró asszonynépség szókincsében élő műszó, a kérdéses ruharészt a köznapi beszédben inkább *tarty*-nak hívják. Ez pedig a székely nyelvjárásból máshonnan is ismert *torty* 1. 'a nadrágnak lecsüngő bő ülepe', 2. 'a bőre szabott ruhának buggyos része' tájszónak *a*-zó formája (MTsz.). Legrégebbről a hétfalusi csángóból ismerjük a *tarty* tájszót 'lecsüngő nadrágfenék, amilyen a törököké' jelentésben (MNyszet V, 346). Minthogy az e szóval jelzett alsóruhadarab betoldása a gatya ülepe táját, különösen a gyermekeknél nagyon kiugróvá teszi, az ilyen gyermeket, sőt adandó alkalommal a felnőttet is *tartyos*-nak vagy *tartyas*nak mondják. Hunyadinak Zselyk helyneveiről szóló kéziratban levő dolgozatából idézhetem magát a *Gagyület* nevet is. Ez szerinte „katlanszerű mélyedés, amelyet a nép a gatya hátsó részéhez, *ület*-jéhez hasonlít. Tréfásan a női fehérnemű ilyenszerű részéhez hasonlítva, *Pendejeresztéknek* is nevezik."

3. Ugyanilyen szemléleten alapuló helynévi összetétel lehet a szolnoki városrésznevek között minden magyarázat nélkül közölt *Gatyaülep* is (Nyr. XXXIV, 439).

Mint előbb a nagyenyedi helynévanyagból láttuk, a *Gagyület* néha, ha ugyan nem mindig, a *Gatyaszár utcá*val együtt fordul elő. Erdélyből Nagyenyeden kívül Dés, Felvinc, Kide, Kisbacon, Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda, máshonnan Jánoshalma, Székesfehérvár és Szöreg helynévanyagában találkozhatni vele (Nyr. II, 477, 565, XVI, 240, XXVIII, 336, XXIX, 53; Jankó, TAszT. 12, 14; ETF. 101. sz. 28, BHn. 106; KvTel. 51). Zalában a *Gatyaszár utca* mellett előfordul a *Gatyaláb utca* és a *Gatya utca* név társaságában a *Gatyaláb ülete* helynév is (ZalaFN. Mut.). Hacsak nem másmilyen, esetleg személynévi helynévadás szülöttei, hasonló szemlélettel keletkez-

hettek a következő múlt századi diósgyőri helynevek: *Gatyaárnyék, Gatyahegy* és *Gatyaköz* (Nyr. XI, 288).

4. A *Gagyület* helynévben a *gagyület* tájszóval való viszonyításban jelentkező hangzókivetés talán azzal magyarázható, hogy az önálló szerepet betöltő, de aránylag ritkán hallott helynév jelölte területről nem minden beszélő tudatában él egyformán erős, vagy ritka esetben egyáltalában nem élt semmilyen emlékkép, így aztán az eredeti összetétel tagjainak elhalványulásával az összetétel hangkivetéses átalakulására lehetőség nyílt. Még fokozottabb mértékben bekövetkezett ez az átalakulás a Benkőtől a nyárádmenti N a g y a d o r j á n ból közölt *Gagyüllet* esetében. Lehet, hogy a hangkivetéses-ikerítődéses alak keletkezése ott már teljesen elszakította ezt a helynevet eredeti etimológiai csoportjától. Az előbb idézett szamosháti *gatya-üllet* szóban az ikerítődés, úgy látszik, viszonylag újabb keletű. Legalábbis Molnár Józsefnek Csenger helyneveiről összeállított kéziratban nálam lévő, történeti adatokban gazdag gyűjteményében 1665-ből ilyen adat szerepel: „a *Gatya ületbe*". Ez egyébként az ilyenféle helynévre az eddig ismert legrégebbi előfordulás.

Sajnos, hogy Benkő rajta kívül álló, külső körülmények miatt nem tudta gyűjtését az esetleges helyi magyarázattal kiegészíteni, illetőleg nem tudta megállapítani, hogy az eredeti névadásban szerepet játszó ruharész-név ma milyen alakban él a nagyadorjáni népnyelvben. Erre a kérdésre az ezutáni erdélyi népnyelvkutatók hivatottak felelni.

1948/1968

GAJÁNOS

A Kolozs megyei K i d e helynevei között a címszóbeli helynév érdekes történeti alakváltozataival már azelőtt fölkeltette érdeklődésemet, mielőtt 1941 táján a helynév címszóbeli alakváltozatát a helyszíni gyűjtés rendjén lejegyeztem volna. A történeti adatok közül kettőt már régebben (MNy. XXVIII, 178) közöltem, sőt két alkalommal az alakváltoztató-értelemrontó népetimologizálás példájaként idéztem is a *Gájános* helynévalakot (i.h. XXX, 166, XXXVIII, 51). Fejtegetéseim nyomán — nyilván az alakulás érdekessége miatt — még Melich is felvette a helynevet az EtSz. címszavai közé. Minthogy magam egyik hivatkozott cikkemben sem fejtettem ki azt, hogy milyen módon keletkezhetett a *Gajános* ~ *Gályános* helynév, ez alkalommal erre kerítek sort.

Mint annyi más esetben, itt is már a történeti adatok puszta felsorolásával önként adódik a magyarázat. Éppen azért álljanak itt alább a következő történeti adatok: 1682: „Gál Janosban" (sz). 1712: „az Gal Janosb(an)" (sz) | „az Gal Janos nevű hely". 1712/1813: „az Gál Jánosbeli Szöllő Hegy". 1715: „az Eórdeógh orra nevű ut alatt az *Galjanos* nevű heljb(en)" | „*Gáljanos* beli szölö". 1720: „Az *Galjanos*nak az alljában" (sz). 1734: „az *Gall janos*ba fél hold föld". 1743/XIX. sz. eleje: „A' *Gál János*ban az Verőfényben" (sz) | „A Kis *Gál János*ban ... kis gyümöltsös irtovány". 1746: „Szölö vagyon a *Gál Janos* nevü hegyen". 1765: „a *Gál János* nevű Szőllőbeli Földje". 1766: „*Gál János* n.h.-ben" (sz) | „A *Gáljános* nevü Irtoványban" (gyümölcsös) | „*Gal János* n.h.-ben" (szö). 1768: „*Gájános* n.h.-ben" (sz). 1770: „a *Gáljános* béli Szőlők" | „a *Gáljános* egy négy szegű parlag". 1771: „a *Galjanos*" (sz). 1783: „az *Galjanos* nevezetű hejben egy darab puszta szölö hejü gyümöltsös". 1784: „*Gályános*" (sz). 1805: „A *Gál Janos* alatt" (sz). 1807: „*Gállyános* nevű helyben (sz). „A *Gál*

*Janos*ban" | „A' *Gállyános*ban egy Gyümöltsös Irtovány". 1812: „A *Gáljanos* n.h.-be" (sz). 1824: „*Gálljános*ban" (sz). 1828: „*Gáll János* n.h.-ben" (sz). 1837: „A *Gál Jánosba*" (szö). 1846: „a *Gajánosba*" (sz). — Megjegyzem, hogy 1941—1943 között végzett helyszíni gyűjtésem során *Gajános* formában egy szántóföld neveként jegyeztem fel e helynevet (BHn. 87. kk.).

Az itt felsorolt történeti érdekességű adalékok alapján kétségtelen, hogy a ma K i d é n *Gajános* alakban ismert helynév egy *Gál János* nevű személynek, szinte kétségtelenül a kérdésben forgó terület egykori birtokosának nevéből alakult. A *Gál János* ~ *Gajános* helynév tehát személynévi (patronym) eredetű helyneveink csoportjába tartozik. Az ilyenféle helynevek az egész magyar nyelvterületen általánosan ismertek. Minthogy az 1682-ből való első *Gál János*-adatból arra következtethetünk, hogy a kidei névnek legalábbis a XVII. század elején, de lehet, hogy még jóval előbb kellett keletkeznie, a névadó *Gál Jánosnak* is akkor kellett élnie. Sajnos, e század elejéről nem állanak rendelkezésemre források, és így nem tudom kimutatni a G á l család kidei birtoklását, és a következő század egyetlen forrásában sem találkoztam Gálokkal, habár a kurtanemes lakosságú Kidére vonatkozólag e századból már tekintélyes levéltári anyag áll rendelkezésünkre. 1754-ből azonban egy ilyen adatot ismerünk: „A *Gál* n.h.-ben" (sz; i.h . 92). Talán ez is megerősíti azt, hogy kellett itt lennie G á l nevű birtokos családnak, bár ezt a helynevet egyszeri előfordulása miatt lehet egy a *Gál János* helynév kihagyásos, egyszerű elírásból származó alakváltozatának is tekinteni. Úgy látszik azonban, hogy a kideiek között a G á l o k és éppen G á l J á n o s emlékének is a XVIII. század folyamán ki kellett vesznie, s így aztán megkezdődhetett a helynév elértelmetlenedési folyamata. Az előbb külön ejtett *Gál János* helynév tagjait egybeejtették, s így a helynév a kiejtésben *Gáljános*nak, sőt *Gályános*nak vagy éppen *Gájjános*nak (írva többször is *Galjanos* és *Gáljános* alakban!) hangzott. A helynév alakulási sora tehát ez lehetett: *Gál János* > *Gáljános* > *Gályános* > *Gájjános* > *Gájános* > *Gajános*.

A helynév-alakulás utolsó tagjában, mint már egy előbb értelmetlenné vált helynév újabb alakváltozatának

kialakulásában nem ajánlatos keresni valamilyen szabályszerűnek, iránylatosnak tekinthető hangváltozást. Talán az első szótagbeli *á* azért változott *a*-vá, mert e helynevet valamiképpen az e területről 'göröngy' jelentésben ismert *gaj* köznévvel alakultnak tarthatták. Az e helynév jelzette terület ugyanis, mint jobbára minden szántóföld, valóban göröngyös, rögös terület is.

1944/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A kalotaszegi, sőt országos viszonylatban is nagyon gazdag b á n f f y h u n y a d i történeti helynévanyagban 1792-ből való forrásból idézve, irtványból lett kaszáló neveként olvasom a következő két helynévi adatot: „A *Garitason*" | „A *Garitossa* n(evű) h(ely)ben" (KHn. 21). Jóval később, éppen egy század múlva, 1891-ből Jankó János a következő alakot idézi: „*Gáritása*" (l. tőle: KszMN. 11 és i.h. 28). 1941-ben Józsa Gerő ugyane település határában egy *Gálittás* nevű legelőt és erdőt jegyzett fel (KHn. 31). Az első pillanatra értelmezhetetlennek tetsző helynév magyarázatához az a szintén 1792-ből való adat segít hozzá, amely az említett irtványból lett kaszálók felsorolásában olvasható; itt ugyanis „A *Gáll* Réte" adat fordul elő (KHn; 21); a címbeli helynév előtagjában tehát bátran a G á l l tulajdonnevet kereshetjük.

Ez útmutatás nyomán megkapjuk azokat a történeti adatokat is, amelyek kétségtelenül rámutatnak a helynév eredetibb formájára. Ezeket ím itt sorolom fel: 1737: „A *Gál Irtásában*" | „*Gaal Irtasab*(an)" (k). 1742: „Az *Gál Irtásban*" (sz). 1754: „. . . a *Gál irtása* patakja". 1757: „Magyarós allyán . . . *Gál irtásával* (k). 1782: „*Gál irtása*" (I.h. 14—7, 19). — Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a legelöl felsorolt, értelmetlennek látszó helynévalakok csak emezek változatai. Lehetséges, bár kevésbé valószínű, hogy a *Garitas* ~ *Garitassa* alak csak puszta elírásból származó változat, de lehet az is, hogy a kérdéses helynév jelzette terület eredeti birtokosának elfeledésével a helynév eredeti alakja is elalaktalanodással formálódott ilyenné.

Ezzel kapcsolatban nem árt megjegyezni, hogy az *irtás* köznévnek a magyar nyelvterület több pontján van *ritás* alakja is. Pesty Frigyes (MgHn. 283) szerint a *ritás* „úgy látszik egy jelentésű az *irtás* szóval". Idéz is ő a Vas megyei H á r o m h á z a határából *Baker-, Hegyalja-, Kis-, Külső-,*

Naritás (= Nagyritás), Kethely-ről *Sovány-, Bájszli-, Varga-, Biondle-, Kovácsfejű-, Adán-, Pintér-, Bognár-, Felső-ritás,* Magyarlak-ról *Farkas-, Vargáné-, Falu-ritás,* Moráról *Ritás* és *Agritás* nevű helyet. Ugyanazon megyében Ivánca határában egy nagy erdő melletti, kiirtott erdőrészt 1864 körül szintén *Ritás*-nak neveztek (I.h.). — Horger az *irtás* : *ritás,* illetőleg az *irt* : *irtás* viszonyára nézve a következőket írja: Az **irit* ~ *irt* igéből a *rit* csakis az **irit (~ irt)* ige *ki* igekötős (tehát 'kiirt' jelentésű) *kiirit* alakjából rövidülhetett meg; ennek oka a hangűr (hiatus) megszüntetése volt. Nem ritka jelenség a magyar hangok történetében, hogy kétségtelenül ilyen hangűr-megszüntető célzattal két szomszédos magánhangzó közül az egyiknek képzése elmaradt. Ha mindkettő rövid, mindig az elölálló esett ki. Pl. a *gazd(a)uram, gazd(a)asszony, báb(a)asszony, kétségb(e)esés, lelk(i)ismeretes, tudn(i)illik, m(i)időn* ~ *m(i)üdön* > *midőn* ~ *müdőn, vic(e)ispán,* olasz *fiorino* > *forin* > *forint* stb. Szerinte ahogy a *mi időn*-ből *midőn* lett, úgy lett a *kiirt*-ből *kirit*; itt is természetesen az első *i* esett ki. A nép azonban ezt nem tudta, s ezért a *kirit* hangsort nem egy, a mi nyelvünkben semmit sem jelentő *k* és az *irit* ige, hanem a gyakran használt *ki* igekötő és egy *rit* ige összetételének fogta fel. Így keletkezhetett tehát az **irit* ~ *irt* igének *rit* alakváltozata (MNy. XXXVIII. 12—3).

E magyarázat helyessége az **irit* ~ *irt* : *rit* viszonyára nézve nagyon valószínűnek látszik. A *Gálritás* esetében úgy volna alkalmazható a magyarázat, ha feltennők, hogy Kalotaszegen is volt az *irt* igének **irit* és természetesen az *irtás* főnévnek **irittás* alakváltozata. Ebben az esetben a **Gáliritása* helynévformából a második nyílt szótagbeli *i* (Gá-li-ri-tása) kiesésével keletkezhetett a későbbi *Gálritás*(a) ~ *Gárritás*(a) ~ *Garitás*(a) helynév. E magyarázatnak az a nehézsége, hogy nem mutathatók ki Bánffyhunyad eléggé gazdag történeti helynévanyagában a *Gálirtás* helynévnek **irit*-os alakjai. E helynév alakulásmenete tehát valószínű, de nem kétségtelenül bizonyos.

Egyébként úgy látszik, hogy magának a bánffyhunyadi helynévnek legalább XVII. századinak kell lennie, mert csakis a század negyedik évtizedétől van gyűjteményemben Bánffyhunyadról ilyen személynévi adalék. Először

Gált itt 1638-ban említenek abból az alkalomból, hogy Bánffy Kristóf idevaló tiszttartója „Gal Marton" fejedelmi vallató paranccsal vallattat urának egy tizenkét éve a Szilágyságba szökött nyíresi jobbágya ügyében (BfN). 1640-ben Gál Mihályt mint néhait említik a puszta telkek felsorolásakor [„Sessiones praediales quondam... Michaelis *Gál*..." (i.h.)]; ugyanitt 1650-ben ugyancsak „*Gal* Mihaly pusztája" (= pusztatelke) említtetik (i.h.). Minden valószínűséggel e két Gál közül valamelyikről vagy az ő nemzetségükhöz tartozó, névszerint eddigelé nem ismert más Gál-ról nevezhették el a tőlük kiirtott, előbb erdős területet, azt, amelyet azután 1737-től *Gálirtása* névvel, illetőleg névváltozattal illettek.

1944